

Varga Károly

A „REFLEXÍV MODERNITÁSTÓL” AZ „EMBERI JELENSÉGIG” A *Kulcsár-Delphi* folytatása

Kedves Károly, fellapoztam a *Jel-Kép* 1998/3. számában *Az aránypár megoldása. A modernizáció kommunikációelmélete 30 év után* című tanulmányodat. Ma is frissnek és gondolatébresztőnek hat. Nagyon örülnék, ha ebből a „csírából” újra sarjadna számunkra egy írásod. Előre is köszönjük. Barátsággal üdvözöl [Terestyéni] Tamás

„A különleges tudatállapotok tanulmányozása közben nagyon érdekes megfigyelésre jutottam... A megfigyelt személy a világ mitológiájának egészét bejárja, eljut a legkülönbözőbb kultúrák birodalmába. Ha az előző korokban is ennyire hozzáférhető lett volna a kollektív tudatalatti, akkor a mitológiák nem különültek volna el ennyire egyes embercsoportok és vallások szerint.” (Stanislav Grof)

„Az emberiség soha nem csiszolódik annyira össze, hogy értelme legyen arról beszélni, hogy – mint egész – öntudatra ébred, hogy kibékül magával, hogy jobb belátásra tér stb. A globalizáció inkább éket ver a nemzetek, a különböző vallások hívei közé, mintsem hogy közös nevezőre hozná őket.” (Lovas Rezső György)

Absztrakt

A JEL-KÉP-ben 7 év alatt (1996-2003) közölt 10 tanulmányom közül a negyedikben, a főszerkesztő által itt említett, 1998-as *Aránypárban* felvetett probléma: *hogyan fordult át a hatvanas/hetvenes években még túlnyomóan pozitívnak érzett modernizáció egy emberöltő alatt a negatív elemek túlsúlyával jellemezhető globalizációba? A dolgozatban felvetett megoldás: míg a modernizáció a kommunikatív cselekvés jegyében zajlott, a globalizációban már előretört - a történelemben amúgy is legtöbbször érvényesülő - stratégikus magatartás. Közben egy másik folyóiratban, a *Kulcsár Kálmán* által szerkesztett *Társadalomkutatásban* úgy bontakozott ki egy ugyanezt a problémát feszegető *Delphi-eszme*cserre, hogy míg *Kulcsár* a modernizáció ideáltípusában döntő jelentőségű pozitív elemeket hangsúlyozta, addig *Lovas Rezső György* atomkutató a globalizáció mai (és holnapi/holnaputáni !!) ártalmainak gyökereit már a modernségben tételezi. Az időközben elhunyt *Kulcsár Kálmán* „posztumusz viszontválaszt” e sorok írója *A modernizáció reflexív szakasza – irányponosítás* című, a folyóirat *Kulcsár-émlékszámában* közölt cikkével próbálta megadni. Ám a *Pólya György* féle „igényesség paradoxonja” jegyében vizsgálódásom fókuszát időközben áthelyeztem a hazai léptékről a globális („planetáris”) skálára, illetve a globalizáció problematikájából kiágazott „holnap és holnapután gondja” kezelését célzó „tudatforradalom, szuperkultúra, spiritualitás evolúciója” tematikájára. Ebben új szerzőcsoport (*László Ervin, Stanislav Grof, stb.*), illetve politikus-szimpatizánsok (*Vaclav Havel, Mihail Gorbacsov stb.*) eszmélődnek az emberi evolúció bifurkációs-ponthez érkezéséről, aminek tétje az össz-emberiség önmagával való kibékülése révén remélhető túlélése. Cikkem fenti második és harmadik mottója épp e kettéágazási ponthez fűzött szembenálló – reménykedő versus szkeptikus – vélekedéseket rögzíti. (A kétkedő opponens itt is ugyanaz a *Lovas*, aki *Kulcsár* modernizáció-koncepcióját is*

bírálta.) A jelen tanulmány tehát ismét „vizontválasz”, amelyben az előzőhöz hasonló módon szembesítem az egymással Delphi-vitában szembenálló feleket. Ahogy a modernizáció témájában „iránypontosság” címen Ulrich Beck „reflexív modernitás” elméletében véltem feloldhatni az ellentétet, úgy a tudatforradalmi evolúció témájában egyfelől a Maynard Smith féle „evolúciósan stabil stratégia” (ESS) posztulátumaival, másfelől a már az Aránypárban is megoldásként idézett James Beniger féle „kontrollkrízis-kontrollforradalom” modelljével és prognózisával próbálom integrálni az álláspontokat. Végül a szuperkultúra reményének erősítésére felidézem a jezsuita paleontológus Pierre Teilhard de Chardin „Emberi Jelenség” című („nem filozófiai, hanem »hiper-fizikai«,) művét, amely a geogenezisben megszületett Nooszféra létében logikus garanciát lát az emberiség fennmaradására.

Kulcsszavak: *Kontrollkrízis/kontrollforradalom, Reflexív modernitás, Kommunikatív vs. stratégikus cselekvés, Planetarizálódás, Tudatforradalom, „Emberi jelenség”.*

A cikk témájának előzményei

(Közvetlen előzmények) Az emberiség túlélési reménye versus megsemmisülési félelme még sohasem forgott ennyire kockán. Így az olyan ismertebb eszmélődések mellett, hogy mi a funkciója a vallásnak az emberlétünk születésével megjelent *értelmi előretétekintés* (Bergson 1934, 2002), illetve ebben implikált egyéni *halálfélelmünk* (Bibó 1971–72, 1986) kezelésében, már az olyan kérdések is elérték az élet-halál komolyság küszöbét, vajon:

- horgonyozhatjuk-e reményünket a világegyetem „isteneket gyártó” funkciójába (Bergson), és egyáltalán milyen inspirációkból milyen erőfeszítéseket tehetünk *túlélésünk valószínűsítésére?*
- illetve, tehetünk-e végre valami érdemlegeset a „félelmi, gyűlölködési és erőszakgörcsök eredendő bűne” (Bibó i.m. 44.) ellen?... „aminek feloldására törekszik lényegében minden vallás és minden államszervezet, és az európai történelem is végeredményben az erre irányuló **keresztény** kísérletnek része” (u. o.) (Kiemelések: V. K.).

E csaknem évszázados (Bergson), illetve félévszázados (Bibó) problémafelvetések megválaszolási kísérletével még a *Kulcsár Kálmán* alapította és haláláig fő-szerkesztett, de a lapfönntartó MTA által 2014-ben megszüntetett *Társadalomkutatásban* szerettem volna még egy „adósságomat” törleszteni.

Az „adósság” összefügg a Kulcsár Kálmán égisze alatt indult és kibontakozott, *Kármán Tódor* féle Delphi-eszmecsere¹ továbbvitelével, éspedig a *Pólya György* féle „igényesség

¹ A tudományos közlemények nemzetközi forgalmában használt *Delphi-műfaj* magyar vonatkozása, hogy a második világháború utolsó évében Henry H. Arnold tábornok felkérte a mi *Kármán Tódorunkat*, hogy az USA légierije számára alakítson ki és állítson munkába egy olyan *jövő technológiát kutató módszert*, mely közvetlenül katonai célokat szolgál, távlatilag azonban a *háború utáni új világrend* technológiai vívmányait prognosztizálja. Ebből született egyebek között az interkontinentális hadviselés technológiája, de olyan békés célú használatok perspektívája is, mint a környezetvédelem, a születésszabályozás, a közoktatási technológiák és a *háborúk megelőzése*.

A *Társadalomkutatás* Delphi-számát (27. kötet, 4. sz. 2009. december) Varga Károly technikai ismertetője után Kulcsár Kálmán: *A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság* című vitaindítója nyitotta meg, amit szintén Varga Károly: *Válság, érték, túlélés* című „keresztválasza” után *Ádám Antal* jogtudós és *Náray-Szabó Gábor* biokémikus adalékai követték, míg az atomkutató *Lovas Rezső*: *Modernizáció, rendszerkorrekció és a magyar jövő* című opponenciája már csak a

paradoxona” alapján.² Így amikor a lap egyik utolsó számában hozott Bibó-cikkem folytatásában megválaszolni terveztem, hogy *hazai skálán „tehetünk-e végre valami érdemlegeset a »félelmi, gyűlölködési és erőszakgörcsök eredendő bűne« ellen*”, akkor ráeszméltem, hogy a kérdés jó megválaszolásának esélyei javulnak, ha a problémafelvetést *emberiség léptékűvé* tágítjuk³.

(*Távolabbi előzmények*) Félévtized híján félévszázada, hogy az amerikai (Pennsylvania, Berkeley) tanulmányutamon töltött tíz hónap alatt könyvet írtam a vasfüggöny innenső oldalán a „TTT”⁴ harmadik betűje által megbélyegzett fogalomról, a *modernizációról*, aminek itt, „Cisz-Lajtániában” a cseh Rihta féle TTF (Tudományos-Technikai Forradalom) volt az „elsőbetűs” megfelelője. Az Amerikában elkészült *Modernizálódás és tömegkommunikáció* című könyvemet (Varga 1973) azonban, amely szembeállítja a modernség attitűdinális és kommunikációs elméleteit, itthon két befolyásos tudós, *Berend T. Iván* és *Kulcsár Kálmán* lektorálta, akiknek (felém megvallottan „meghökken” tetszése, a tudományos közvélemény

folyóirat Kulcsár-émlékszámában (29. kötet 1. sz., 2011. január) jelenhetett meg, együtt Varga Károly: *A modernizáció reflexív szakasza – iránypontosság* című „virtuális posztumusz viszontválaszával”.

Ebben az interdiszciplináris Delphi-vállalkozásban már megjelentek a közelítéseknek a történész *Fernand Braudel* és a Nobel-díjas fizikus *Ilya Prigogin* nevével fémjelzett „*interscience*” elemei, aminek programját *Immanuel Wallerstein* így vázolja *The Uncertainties of Knowledge* című könyvében: „Az elmúlt harminc évben az történt, hogy kibontakozott a magyarázat harmadik módusa, amely sem nem newtoni és determinista, sem pedig teológiai. Ez a *komplexitás tudományainak* módusa... Nos, hogy milyen mértékben vesszük komolyan a *komplexitás tudományainak* tételeit, befolyásolja a válaszukat arra a kérdésre, hogy *vajon most a modernitás teljességébe vagy összeomlása pillanatába* lépünk-e be.” (Wallerstein 2004, 157. oldal)

Jelen tanulmányomban a *komplexitás* eme '*interscience*' kulcsfogalma – a tudományágak közötti átjárhatóságon túl –, a Grof-móttómban felvillantott átfogó és mélyreható szemponttól indulva az „*akasa-advent*” (László és Dennis 2013) perspektívájáig nyer központi szerepet.

² Ez a paradoxon kimondja: „Az igényesebb tervnek több esélye van a sikerre. Gyakran megfigyelhetjük, amikor egyik feladatról egy másikra térünk át, hogy az új, igényesebb feladat könnyebben tárgyalható, mint az eredeti. Előfordul, hogy több kérdésre könnyebb válaszolni, mint egyre. A többet mondó tételt igen gyakran könnyebb bebizonyítani, az általánosabb feladatot könnyebb megoldani, mint a kevesebbet mondót, a speciálisabbat.” (Pólya 1957: 70)

³ Ahogyan ezt a *Társadalomkutatás* megszűnésével elmaradt *Bibó II* cikk *helyett* a jelen írás feladatául tűztem.

⁴ A létezett szocializmus magyar kultúrpolitikájában hírhedté vált 3T (Támogatott, Türt, Tiltott) formulája voltaképp import-termék a nyugati szociológiából, aminek kétes dicsőségében osztoznia kell a jelen sorok írójának is. Amikor a '60-as évek elején induló hazai szociológia a „marxista szociológiaként” kizárólag engedélyezett *történelmi materializmusból* kezdett óvatosan emancipálódni, az 1962. decemberében megalakult MTA Szociológiai Kutatócsoport munkatársaként Hegedűs András igazgatómmal abban a feladatomban egyeztünk meg, hogy elkezdem az addig megvetett „burzsoá áltudomány” néhány fontosabb elemző kategóriájának hazai adaptálását. Így vettem vizsgálat alá az *értékrendszer* fogalmát C. Morrisnál és C. Kluckhohnnál.

Az előbbi rendszerével UNESCO-összehasonlításban empirikus felvételt csináltunk közel ezer egyetemi hallgatónk „*életfelfogásáról*” (a csereérték és használati érték terminus-párosra szűkített akkori használat miatt a kutatási beszámolómban még ezzel a fogalommal kellett kiváltani az érték-kategóriát). Az utóbbitól pedig importáltam a *domináns, variáns és deviáns* érték-tipológiát mint a „többség által elfogadott” *versus* „egyes csoportoknál tolerált” *versus* a „többség által elvetett” értékek áttekintését (a magyarban ez a „többség” természetesen a hatalmi monopólium álcázó fogalma volt). (Varga K.: *Értékelmélet és empirikus értékvizsgálat. Valóság*, 1965. október). Ebből azután az értelmiségi körökben (és egy párthatározatban is) a durván átpolitizált, bár kedélyesen alliteráló *Tá-Tű-Ti* trió lett.

felé pedig átható) ajánlása nyomán a fogalom – és kutatási terület (!) – a „tiltott” halmazból irányt vehetett a „túrt” kategóriájába. Majd innentől kezdődően a témakör nemcsak jómagam, de – ami a diszciplína hazai kibontakozásához döntő volt – Kulcsár Kálmán akadémikus kutatói életművének is egyik fő vonulatává vált. E szinoptikusan összekapcsolódó vonulatok (Vö. Varga 1972a,b,c,d,e,f, 1973, 1975a,b 2006, 2009); Kulcsár 1981, 1986, 1989, 1992, 2006, 2009) Kálmán haláláig tartottak. Sőt, mint említettem: *azon túl is* (Varga 2011).

A másik, csaknem másfél évtizedes előzmény a már cikkem első mottójában említett *Aránypár megoldása* című JEL-KÉP-tanulmányom, melynek alcímében a *30 évre való visszatekintés* éppen a Pennsylvania Egyetem Annenberg Kommunikációs Fakultásán még teljes rokonszenvenességében megismert, *kommunikatív modernizációra* utal.

Az előzményektől a jelen cikk fő témája felé

Jelen dolgozatomban ott kell felvennem a fonalat, ahol a Kulcsár Kálmán életművét záró Delphi-tanulmánya Lovas Rezső György által írt opponensi véleményében észleltem egy sajátos mintázatot, ami „*kísértetiesen hasonló*” módon ismétlődött meg Lovasnak a jelen tanulmány magvát képező LÉPTÉKVÁLTÁS felvetésére adott belső körű (e-mail-csatornán bonyolított) Delphi-bírálatában. Így miután az alábbiakban tömören felidézem a Kulcsár nevében írt „*viszontválaszomból*” a kettejük között észlelt álláspontkülönbség egy általam vélelmezett *feloldási variánsát*, megpróbálok ugyanennek analógiájára a Lovas által később is tanúsított, reálpolitikus igényű (*következetesen konkrét kifogásokat kereső*) attitűddel szemben mégis némi hihető védelmet nyújtani az új, „*össz-emberiségi léptékben*” gondolkodó „*tudatforradalmárok*”⁵ forгатókönyvének.

Mint említettem, a cikk fenti két mottója erre a polarizálódásra utal. Míg az elsöben *Stanislaw Grof* abbéli reményét villantja fel, hogy az össz-emberiségnek a „*Jövö pszichológiája*” (Grof 2000, magyarul: 2008) segítségével mindenki számára hozzáférhetővé váló, *kultúrákon átnyúló archetipusai* elhozhatják a vallások és civilizációk közötti

⁵ Ide sorolhatók *László Ervin* és az általa alapított Római, illetve Budapesti Klubok, illetve korábbi és újabb szerzőtársai (vagyis az 1999-es *Tudatforradalom* c. könyvében *Stanislaw Grof*, *Peter Russell*, illetve a 2013-as *Dawn of the Akashic Age* című és *New Consciousness, Quantum Resonance, and the Future of the World* alcímű művében *Kingsley L. Dennis* társszerző, plusz a témát külön szakterületekre kiszerező 13 neves kontributor. Lászlónak egyébként különböző publikációiban irányzatát támogató betétek szerzőségére és/vagy mozgalmuk tiszteletbeli tagságára sikerült megnyernie neves tudósokat, illetve filozófusokat (*Csikszentmihályi Mihály*, *Ken Wilber*, *Edgar Morin*, *Shu-hsien Liu*), de művészeket (*Yehudi Menuhin*, *Kobayashi Ken-Ichiro*, *Milos Forman*, *Marton Éva*, *Jancsó Miklós*), sőt politikusokat (*Vaclav Havel*, *Hans-Dietrich Genscher*, *Mihail Gorbacsov*, *Göncz Árpád*), is, és úgyszintén spirituális vezetőket (*a 14. Dalai Láma*, *Hans Küng*, *Desmond Tutu*). - Václav Haveltől például saját alaptétele visszhangját idézi:

„Az emberek tudatában végbemenő globális fordulat nélkül semmi sem fog jobba válni... és a katasztrófa, amely felé a világ tart, elkerülhetetlen lesz.”

Amit végletekig megerősít *Margaret Mead* „intése”:

„Sohase vond kétségbe egy maroknyi ember világot megváltoztató erejét. Még soha semmi más nem változtatta meg a világot.”

Gorbacsovtól pedig egy marketing értékű előszót hoz:

„Kedves Olvasó! Ez egy kézikönyv a 21. századhoz, és személyesen Önnek szól... Ez a könyv segít abban, hogy felbecsüljük bolygónk jelenlegi állapotát, és megtaláljuk a szebb jövőbe vezető utat.”

megbékélést, addig a másodikban Lovas Rezső György⁶ ennek éppúgy konkrét közel-nézeti *ellenevidenciáira* utal, mint a Kulcsár méltatta modernizációval szemben annak ártalmas melléktermékeire.⁷

A szociológus Kulcsár Kálmán és az atomtudós Lovas Rezső közelítéseiben *interscience* alapon keresve a közös probléma-megoldási törekvéseket és eredményeket, segítségül hívtam Csíkszentmihályi (2007) egy gyümölcsöző rendszerelméleti szempontját, amellyel szerzőink álláspontjai a modernizáció és a válság témáinak „*interszekciójában*” jól átlátható mintázat ellentétes sarokpontjain helyezhetők el.

Csíkszentmihályi *parazitákról* szóló teorémájában mutat rá a törvényszerűsége, hogy „a komplex organizmusok állandó küzdelmet folytatnak a náluk alacsonyabb rendű élőlényekkel, amelyek mások energiájának elszívásából merítik az életerejüket” (i.m. 139). Ez a *mémek* [vagyis „*kulturális gének*” à la Dawkins (1986)] vonatkozásában azt jelenti, hogy a legpozitívabb eszmék és intézmények is súlyos károsodást szenvednek az őket rendszeresen megtámadó „*mimetikus élősködők*” aknamunkája nyomán. Példákként a *kereszténységet és a tudományt* hozza fel.

Nos, a 2009-2011-es – „posztumuszba nyúló” – vitában egymással szembekerült szerzőink modernizáció-felfogásai között abból a Csíkszentmihályi felvetette szempontból adódhatott termékeny különbségtevés, hogy

- míg Kulcsár Kálmán a modernizáció fogalmával mint egy „nálunk a második világháborút követő évtizedekben mind erősebben körvonalazódó jelenségrendszer *alapjában pozitív ideáltípusával*” operál, ami „az eszmét és megvalósulása követelményeit illetve tényeit öleli fel”,
- addig Lovas Rezső a „modernizáció projektjének” (Habermas 1990) elromlásában már (a parazitizmus törvényei szerint rajta is megjelenő) *diszfunkcionális kísérőjelenségekre* figyel fel, és az opponált szerző bizakodó modernizáció-képével szembeállítja az emberiség parazita erők által *morbidizált* állapotát, ami hazánkban is negatív folyamatokat indukált.

E parazitizmus-patológia lényegét pedig az opponencia *kontroll-problémaként* teszi explicitté. „*A rosszul működő önszabályozás miatt az egész világra kiterjedő modernizáció pusztítja az erőforrásokat, és elkerülhetetlenül egymás ellen fordítja a fejlett és elmaradott országokat.*” – írja Lovas.

⁶ Egyébként bevallottan „házi filozófusa”, a konzervatív Roger Scruton nyomán, akire már a Kulcsárral való vitájában is hivatkozott, és akit pár éve a Professzorok Batthyány Köre elnökeként a PBK-n – és Pálkás József elnök támogatásával – az MTA-n tartandó előadásokra hívott meg.

⁷ E szembenállás háttere, hogy a két tudós – a Max Weber féle „*Wertbeziehung*” tekintetében – egy életérzési-világnézeti mintázatnak (pattern), ha nem is ellenétes pólusain, de egymásétól távolabbi „kiszögelléseink” helyezkednek el. Míg Kulcsár Kálmán, aki *Két világ között* (1994a) című könyvében ugyan fontosnak tartja leszögezni, hogy *közbülső utat járván* mindkét oldalról gyanúsításokkal találkozott, mégiscsak közelebb áll a baloldali-progresszív beállítottsághoz, addig Lovas Rezső vállalja értékonzervatív-jobboldaliságát. A kettejük közötti posztumusz közvetítéshez rámutattam a világviszonylatban egyik legjelentősebb világnézeti intézményen, a katolikus egyházon belül az utóbbi félszázadban végbement fordulatra. Köztudott, hogy a *modernizáció* a konzervatív életérzésben a 19/20. századforduló pápai megnyilatkozásai óta negatív előjelű fogalom volt, aminek a II. Vatikáni Zsinattól kezdve elindult újragondolása az 1990-es évektől új paradigmában, a vallás és a modernizáció közötti *interakció* modelljeként bontakozott ki. Említett írásomban ennek alátámasztására Hellems (az Utrechti Katolikus Teológiai Egyetem professzora) „From »Catholicism Against Modernity« to the Problematic »Modernity of Catholicism«,” című tanulmányát idéztem fel.

Fontos és jellemző momentum: azzal, hogy a szociológust opponáló atomtudós kordiagnózisában a *szabályozás deficitjét* éri tetten, álláspontját megerősítő „*interscience*” teoretikusok társaságába kerül. Így találkozik James R. Beniger (1986, 2005) „*szabályozás-válság – szabályozás-forradalom*” modelljével, amely az emberi társadalom fejlődését *kontrollkrízisek* és ezeket feloldó *kontrollforradalmak* hullámvonulataként értelmezi.

Lovas opponenciája tehát Beniger fogalmi készletével úgy volna leírható, hogy a Kulcsár által még töretlen kormeghatározónak vett (a szabályozó és művelet-végrehajtó alrendszerek többé-kevésbé sikeres együttműködése révén még életképesnek tartott) modernizáció globális rendszerében már érzékeli a kontrollkrízis elemeket, amik egy még újabb kontrollforradalom igényét hívják elő.⁸ A modernitás teoretikusai viszont a fogalom belső gazdagításával (reflexív) kerestek előrelépést. Ilyen a reflexivitás minősége Beck (2007) nyomán Markó (2010) összefoglalójában: „A reflexív modernizáció fogalma Becknél jelentheti egyfelől a kockázat-társadalom létrejöttének folyamatát az előre nem látható mellékkövetkezményeivel együtt, másrészt a társadalmi önkritikán keresztül e fejlődési folyamat *tudatosulását*... A reflexív modernizálódás az önkonfrontációt jelenti a kockázattársadalom olyan következményeivel, amelyeket az *ipari társadalomban intézményesült mércék segítségével nem lehet feldolgozni*.”

E csupán egy új tudatosodástól remélhető problémamegoldás képlete markáns megerősítést nyer abban az Albert Einstein idézetben, amit a László-Dennis (2013) könyv egyik kontributora, a SANYO-multi volt vezérigazgatója, Tomoyo Nonaka választott fejezete mottójául: „*No problem can be solved by the same level of consciousness in which it occurred.*”

Nos, miután felidéztem a cikk címében szereplő első Delphi-téma, a *Modernizáció* – és annak is a Kulcsár-Lovas kontroverzia feloldására alkalmasnak ítélt „*reflexív*” szakasza – 2011-es elemzésének tömörítvényét, áttérhetek a cikkem címében feltüntetett második, sokkal átfogóbb fogalom, a Pierre Teilhard de Chardin féle „*Emberi jelenség*” (1955, magyarul: 1980) – ezen belül a *Nooszféra*⁹ új szakasza: az új tudatosság – vizsgálatára. Ennek a 21. századi krízisbe került emberiség megmentésére rohamosan – és épp mostanra (!) – beérett változata az említett „*tudatforradalom*”.¹⁰

⁸ Ez a Beniger-posztulálta még újabb kontrollforradalom jelenik meg a László Ervin, Stanislav Grof, Kingsley L. Dennis és mások neveivel fémjelzett irányzat szerint épp az itt tárgyalandó *tudatforradalom* funkciójában (lásd a tanulmány Grof-mottóját). A Beniger-moddal foglalkozó saját korábbi tanulmányomban (Varga 1998) azonban jómagam már egy másik, bár nagyon hasonló irányú megoldást vázoltam fel: a szabályozás *etikai töltetű rehumanizálását* (amire az alábbiakban még kitérek).

⁹ A Teilhard-féle Nooszféra: „A Bioszféra utáni bolygó méretű lépés... Amikor egy élőlényben az ösztön először vette észre önmagát önmaga tükrében, az egész Világ lépett előbbre.” (225) „Mi is történt a Pliocén utolsó rétegei – amikor még nem jelent meg az ember –, és a rákövetkező szint között, amelyben a geológus meglepetten talál rá az első pattintott kovaködarabkákra? [Együtt a tűzrakás nyomaival.] Ezt meg kell fejtenünk, mielőtt az útján haladó Emberiséget végigkövetnénk **mai vállalkozásának döntő szakaszáig.**” - Veti fel a kérdést Teilhard (i.m. 204). Majd pár oldallal később, a megfejtés eredményeként: „Új bőre nő a Földnek. *Több is ennél: megtalálja tulajdon lelkét.*” (227) – Majd még tovább: „A Csizsolt kőkortól kezdve határozottan uralkodni kezd a pszichés tényezők hatása a szomatikus tényezők többé-kevésbé csökkenő fokozatú változatai fölött” (257-258). – Végül: „Hatezer év alatt a Földközi-tenger körül új Emberiség csírázott ki, amely **épp most** szívja fel a csizsolt kőkori mozaik utolsó nyomait: egy más lombozat rügyezése ez, valamennyi közt a legsűrűbb a Nooszférán.” (263). (A mára utaló kiemelések: V. K.)

¹⁰ E tudatforradalom fogalmat az iskolához sorolható egyes szerzők az egyes alkotó szakaszaikban született műveikben is különböző hangsúllyal kötik össze a *transzperszonális*, sőt a (részben)

E krízisnek, illetve feloldási lehetőség-változatainak vizsgálata lesz tehát a témája cikkem következő (fő)fejezetének, ahol a fenti mottó-párosomban egymással szembeállított *Grof* (plusz „tudatforradalmár” társai) *versus Lovas* kontroverziának a 2009-2011-es *Kulcsár versus Lovas* vitához hasonló átértelmezését is megkísérlem, de ezen túlmenően itt is szembeállítok pár további egymással rivalizáló koncepciót (pl. tudatforradalom versus a már fentebb is tárgyalt kontrollforradalom elméleteit). Majd itt is megpróbálkozom a szembenállások enyhítésével.

Itt azonban még meg kell állnunk egy pillanatra. Ami ugyanis talán valamennyire sikerülhetett a modernizáció hazai értelmezése és jövője kapcsán kialakult Kulcsár-Lovas ellentétnél, korántsem biztos, hogy hasonló sikerrel járhat az össz-emberiség békés egyetértésben történő (László terminológiájában: „Akasa”) túlélése *versus* ennek az elképzelésnek a Lovas-mottóban felvillantott kifejezett elutasítása *élesebb polaritásában*.

Annál is kevésbé, mert egy *új spirituális szuperkultúra* szakaszába felfejlődő emberiség hipotézise más szaktudományos források szerint ellentmond az *evolúciósan stabil stratégia* (ESS)¹¹ *interscience* konstruktumában érvényesített matematikai játékelmélet alaptételeinek is.

Így az alábbi – disputa formájában¹² – előadott megfontolások végkicsengése nyitott. De jöjjön hát a disputa-formula első két tétele:

Lehet-e a tudatforradalom egy új evolúciós előrelépés a „Nooszférában”?

[Quaestio: utrum sit?]

és

Gondok vannak az emberiség tudatforradalom általi evolúciójával

[Videtur quod non]

Ezek a gondok egyfelől (A) az evolúciós előrelépés *alternatív modellezhetőségével* kapcsolatosak. Miért is várhatnánk ui. *egyedül* ettől a bizonyos „*tudati mutációtól*” az

hagyományos *transzcendens*, illetve *spirituális* minőségi jelezőkkel. Stanislav Grof például feleségével együtt szerkesztett *Spirituális válság: Krízisek a belső átalakulás útján* (1989, magyarul: 2007) tíz szerzőtől közölt tanulmányorozatban, majd maga Stanislav *A jövő pszichológiája* (2000, magyarul: 2008) című művében kifejezetten a személyi élet születése előtti és halála utáni állapotokra való bepillantásként is értelmezik a transzperszonális dimenziót (és ezzel kapcsolatban kitérített figyelmet szentelnek a *spiritualitás és a vallás* kapcsolatának, amiként László Ervin is *A rendszerelmélet távlati* (1996, magyarul: 2001) művében a *spiritualitás és az egyház* viszonyának. Ez utóbbihoz vö. Varga (2006c)

¹¹ Az *evolúciósan stabil stratégia* Maynard Smith (1974) által kidolgozott és Dawkins (1986) „önző gén”- (és ebből leágazó „önző mém”)-elméletében továbbfejlesztett fogalmi eszköze *mind biológiai, mind szimbolikus értelemben* ütközik az „első Izajás” (Ámosz fia) idilli jövendölésével: „Akkor majd együtt lakik a farkas a báránnyal, és a párduc együtt tanyázik a gödölyével. Együtt legelészik majd a borjú és az oroslán, egy kis gyerek is elterelgetheti őket. Barátságban él a tehén a medvével, a kicsinyeik is együtt pihennek; és szalmát eszik az oroslán, akárcsak az ökör. A csecsemő nyugodtan játszadozhat a viperafészeknél, s az áspiskígyó üregébe is bedughatja a kezét az anyatejtől elválasztott kisgyerek.” (Iz, 11, 6-8)

Sem a ragadozók évmilliók alatt kifejlődött emésztőrendszere nem alakulhat át a növényevőkére, sem az emberi viszonylatokat az evolúciósan stabil stratégiában modellező „héja/galamb” metafora nem válhat érvénytelenné.

¹² Az említett „Tudatforradalom” (1999) c. beszélgető könyvecske által meghirdetett platformmal és mozgalommal szemben több irányból (korábban és később) felmerült *kételyeket* az *Aquinói Tamás* istenbizonyítékaiból közismert sémában – *Quaestio: utrum sit, Videtur quod non, Sed contra dicendum* – adom elő [tehát abban a szerkezetben, amit már a jelen dolgozatomban egyik előzményének tekinthető „*Vallás és globalizáció*” c. cikkemben (*Társadalomkutatás* 2006. 3.) használtam.] — És innentől ez a „disputa” veszi át a gondolatmenet alaki vezérlését.

emberiség eme krízishelyzetből való kiszabadulása evolúciós dinamikáját (bármennyire is egyetértenek e „lélekindulás” korszaknyitó jelentőségével nemcsak a tudatforradalmi kiáltványnak tekinthető beszélgető-könyvecske szerző-triója, de ennek a kötetnek, sőt László több más kötetének is elő- és utószavait író számos támogató is).

Úgy látom ugyanis, hogy e hangsúlyosan „reflektáló” (a tudat működését és természetét tudatosító) tudósok éppen csak arra a körülményre *nem* reflektáltak, hogy e monumentálisnak érzett felfedezésük milyen, már ismert taxonómia melyik „cellájában” – rivális közelítések környezetében – lenne elhelyezhető. Gondolok itt a „*socio-cognitive dynamics*” diszciplína „Externalizálás–Objektíválódás–Internalizálás” szakaszolására, ahol az újdonságok indítási pontjáról kibontakozott vitával szemben e tudatforradalmárok nem csináltak *issue*-t abból, hogy a változások eredetét tényleg a *szubjektív eszmei forrásban* vagy inkább *objektív fejlemények adottságaiban* tételezzék-e fel (vö. Berger és Luckmann 1998, Pléh 2000, Varga 2013b).

Másfelől (**B**) olyan gondunk is felmerült, hogy e magát minden eddigi próbálkozásnál *emelkedettebbnek* („testvériesebbnek”, „toleránsabbnak”) vindikáló életérzés és törekvés sem mentesülhet – külön tisztázó reflektálás nélkül – bizonyos „*burkoltan stratégikus*”¹³ manipulációk vádjá alól.

Amikor ui. a spiritualitás evolúciójának víziója szerint az emberi tudat akár hagyományos, akár új pszichológiai technológiákkal kitértített kapacitása végtelent közelítő, *de közös* belátási mélységekbe juttatja el a megvilágosult személyeket, illetve kultúrákat, és ezzel harmóniában lévő magatartás paradicsomi állapota felé orientálja őket, elengedhetetlen szükség adódik e *planetáris pax szervezésére*. Ám a Michels (1911) féle „*vastörvény*” alól – „*aki szervezetet mond, oligarchiát mond*” – itt sem lehet kibújni. Ezt a rendet is szakértő és hatalmi felelősöknek kell vezérelniük és felügyelniük (egyes szerzőknél a magasabb tudás és képesség birtokában lévő *papi kasztnak*). Ez pedig *erősen megkérdőjelezheti a történelemből ismert kizsákmányoló hatalmi alapszerkezet meghaladhatóságát*. Ezzel viszont az egész emberiség-mentő felbuzdulást a *pszéudó-változás* kategóriájába süllyesztheti.

Itt tehát tisztázni valóink adódnak általában a *hatalmi* problematikával, de külön beleértve azt is, hogy a katasztrófa-elhárításra születőben lévő, de életre kelése és elterjedése révén az intézményesült világvallások mindegyike mögött hatni szándékozó – és ezért egyenként mindegyikével rivalizáló (!) – globális világnézet, életérzés és *mozgalom* (!) *milyen viszonyt képes kialakítani* („*kiharcolni*”?) *birtokon belüli mém-környezetével*.

ad **A**) Az evolúciós újdonságok értelmezésénél felmerült két gond közül először a logikailag alapvetőbbet vizsgálva, vessünk fel egy konkrét példát a változás *szubjektív-eszmei kiindulásával ellentétes* alternatíváról. Ez valóban polárisan áll szemben a (részben Teilhard-i előzményeket is beforgató) László-Grof-Russell féle tudatforradalommal. Ugyanakkor nem kevésbé evolúciós léptékű és össz-emberiség perspektívájú, bár az evolúciós előrelépéseket inkább *technológiai és gazdasági* hajtóerőkből eredezteti.

A Beniger (1986, magyarul: 2005) változasmagyarázatának fejlődési ívét az emberiség evolúciós skálájú folyamatmodelljében helyezi el a *homo erectus*-ból *homo sapiens*-be való átmenettől (50–100 ezer év), illetve a *neolitikus forradalomtól* (10 ezer év) a *legújabb korig* (200 év). Majd alaposabban két *kontrollforradalom* korszakát dolgozza ki: *az ipari forradalomét és az elektronikusét*. Az ipari forradalomban az operátor alrendszer a *gőzgép* alkalmazása nyomán indult fejlődésnek hihetetlen mértékben mind a termelés, mind a szállítás területén. A több ezer éves szabályozásforma (vö. az egyiptomi piramis-építések

¹³ Ahogyan Habermas nevezte el azt az önző cselekvésfajtát, amely kommunikatívnak vagyis közérdekűnek álcázza magát (lásd alább).

írnokait) nem győzte felbontó erővel, amióta – Arisztotelész *ad absurdum* ellenjósolata dacára – az orsók mégis „maguktól forognak”. Tehát olyan új gyorsasági tényező jelentkezett az emberi és állati izomerőhöz képest, amely szétfeszítette az addigi regulátor alrendszerét. A szociológia mindkét alapító atyja, Durkheim és Weber érzékelték az emberiség történetének eme legnagyobb változását. Durkheim a lokális egységek egymásmellettsége és laza kapcsolata helyett beköszöntő növekvő *systemness (division du travail)* kategóriájával ragadta meg ennek lényegét, Max Weber pedig felismerte, hogy a komplexebb rendszer integrálására mind a gazdaságban, mind az államapparátusban a *racionális bürokrácia* lett a krízis feloldása: az ide adekvát kontrollforradalom. Ez a racionális bürokrácia helyreállította az operátor és regulátor alrendszerek megbomlott egyensúlyát, amitől a 19. és 20. század még dinamikusabb ipari fejlődése következett be. Ez az új rohamszerű fejlődés azonban létrehozta az újabb krízist. Ennek kontrollforradalmi megoldása a második világháborúra esik, amelyben *három technológiai innováció: a nukleáris energia, a számítógép és az ürtechnológia* jelent meg. A legújabb fejlődési fázis a 70-es évektől datálódik, és megvalósulási módja és terméke az *információs társadalom*.

Hogy a világ- és emberszemlélet technicista kontrollforradalmi mémje tudományos érvényességben sem méltatlan vetélytársa a spiritualista tudatforradalminak, ez valószínűsíthető abból, hogy lényegében az *általános rendszerelmélet* Ashby-féle „*law of requisite variety*”-jének alkalmazása, amely szerint *a szabályozó alrendszer nem maradhat el kapacitásában, felbontó erőben az operátor alrendszerétől*.¹⁴ Vagy ha mégis – mert az operátor alrendszer fejlődése annyira felgyorsul, hogy ezzel a regulátor alrendszer már nem tud lépést tartani –, akkor az egész interszisztémában válságtünetek jelentkeznek, és a krízist a *soronkövetkező kontrollforradalom* lesz hivatva feloldani.

A kontrollforradalom matematikai-logikai egzaktuságú modelljének az emberiség jövőjére való alkalmazása azt is jelentheti, hogy a katasztrófával fenyegető „stratégikus” – kaotikus és konfliktussal terhelt – állapotot *vezérlési válságként is diagnosztizálhatjuk* (tehát nem kizárólag a tudatállapot krízisnek!), amiből következően a távlatilag várt „kommunikatív” – azaz kölcsönös előnyök és egyetértés alapján rendezett – állapotot pedig e krízis rendszerelméletileg elvárható *kontrollforradalmi megoldásaként* (tehát szintén nemcsak a spirituális egyensúly-visszanyerés gyanánt!) várhatjuk (netán prognosztizálhatjuk).

A lehetséges *alternatív forogatókönyvek* eme Ashby-Beniger-féle konkrét példáján „felbátorodva”, akár általánosíthatjuk is, hogy kiérlelt diszciplináris eredmények tanúsága szerint a *változások eredetét és terjedését felderíteni vállalkozó* elméletek útja eléggé ismerős tájakon vezet, amely tájak „már bemért tereptárgyait” az újonnan arra vetődőknek illik egy pillantásra méltatniuk. Ezzel a *kognitív tudomány* széles spektrumon elért eredményeire utalunk, melyek közül itt csak a témánkhoz legközelebbinek érzett néhány momentum mérlegelésére szorítkozunk. Így a fentebb említett Dawkins (1986) elméletnek a mémek születéséről szóló hipotézisét érintőre.

Ám mivel a László-Grof-Russell trió evolúciós értékűnek szánt szellemi mozgalmában az első elméleti problémánál (a változási dinamika vagy szubjektív vagy objektív *eredeténél*) talán még súlyosabb is a gyakorlati gond: a mém *terjedéséről* (ennek az akut katasztrófafenyegetéssel versenyezni képes sebességéről, illetve a pusztulást hárító

¹⁴ Vö. Ashby (1982). – Ashby „darukezelő” hasonlatát, ahol ennek saját izomereje irreleváns a szabályozási ismereteihez képest, általánosítva, Parsons (1966) a társadalomban megfigyelhető képletet (hogy magas információ-tartalmú, de alacsony energiájú rendszerek szabályozzák az alacsony információ-tartalmú, de magas energiájú rendszereket) *a lovas és ló* hasonlatával érzékelteti.

hatósugaráról), ezért idevágóan is vállalkoznunk kell egy hármójuk által tisztázatlanul hagyott *issue* felvetésére.¹⁵

Mimagunk azonban a Berger és Luckmann féle „*social construction of reality*” modell megemlítésén és a jelen Pléh-Sperber utaláson túl nem tudunk belemenni a témába, mivel itteni célunk csupán annak kimutatására szorítkozik, hogy a tudatforradalom *látszólag egyszerű* teóriája és szellemi mozgalma valójában még milyen *komplex* elméleti és gyakorlati munkát igényel *saját mémikus túléléséhez*.

ad **B)** Áttérve a gondok másik, *játékelméleti* csoportjára, ennek témaköre, ahogy fentebb utaltunk rá, ketté bontható. Az új tudatállapottal elérhető spirituális szféra létjogosultságát ui. érvényre kell juttatni nemcsak a hagyományos *materialista tudománnyal és közgondolkodással*, de a még mélyebb hagyományokban gyökerező *intézményes vallási dogmarendszerek* kölcsönösen kirekesztő normáival szemben is.

Reflektáljunk itt a transzcendens belátások és erők megszerzésére képes spirituális evolúció *tudatforradalmi érvényesítésének* ambíciójára. Ehhez a beszélgető-könyvecske egy, épp a Trió vitázásában előjött mozzanatra figyelhettünk fel. A szerkesztő-vitavezető László Ervin ugyan arról panaszkodik, hogy az ilyenkor szokásos elkalandozásnál nagyobb gondot jelentett, hogy túl sok mindenben egyetértettek, ott mégis elcsíphettünk egy szóváltást, ami *kényes pontnál utal releváns különbségre* a beszélgetőtársak között.

GROF: Platón mondta: ha elfogadjuk, hogy nincs semmi a halál után, azzal „a gonoszt jutalmazzuk”.

RUSSELL: Azok a társadalmak viszont, amelyek hisznek a továbbélés valamely formájában, arra is használhatják ezt a hitet, hogy irányítsák és manipulálják az embereket. *Ha nem úgy élsz, ahogy mi helyesnek gondoljuk, halálod után büntetés vár rád.* (László 1999: 183).

Ezt a túlvilághittel való lehetséges *hatalmi manipulálást* – amit Russell elsősorban az intézményes vallás számlájára ír, *de amitől egy radikális tisztázás nélkül az egész spirituális világszemléletet sem lehet mentesíteni* – ismeri és értelmezi a stratégiai játékok elmélete (Goffman 1969). E *játékelméleti szempontra* tehát ügyelni kell a jelen tematikában is. Annál is inkább, mivel a holarchikus-spirituális világbépe és életézés társadalomrendező erejének visszaszerzésével kapcsolatban is élénk evidenciák szólnak ennek *hatalmi igényéről*. Ilyen igényről árulkodik például Vass Csaba (2005) új szakralitás koncepciója: az emberiség zsákutcájából a kiút iránya az lehetne, ha *a köztársaság helyett az Istenkirályság* vagy legalább *az Isten kegyelméből való királyság* keretei *alakulnának vissza*. Árulkodó kitétele: „A köztársaság és az Istenkirályság nemcsak államformájukban és hitvilágukban különböznek majd egymástól, hanem legkisebb intézményeikben is. A modern köztársaságokban az intézmények a *stofflich* hiedelmek szerint szerveződnek: *varázstalanítottak*, ahogy ezt Max Weber nyomán szokás mondani. A kozmikus világ-egészre vonatkozó elképzelések alapján szervezett valóságot viszont csak ennek a létharmóniának az újratermelésében betöltött szerepe alapján lehet tagolni. *Ezt a tudást egy erre hivatott, s az istenektől nem egyszerűen*

¹⁵ Ehhez idézzük Pléh Csaba (2003) ide releváns hozzászólását, aki így kezdi mondanivalója tömörítvényét: „The paper starts from a general consideration of three programs in cognitive science: *the internalist, the externalist, and the social approaches to cognition.*” Majd áttérve *az eredetről a terjedésre*, alternatívát kínál ennek Dawkins-féle elméletéhez Sperber (2001) koncepciójában: „The basic research issue is the social cohesion as it is implemented in the *distribution of representations*. In a way they are interested in how social factors act as selectors. There are two rival models in this domain. The better known is the infamous memetic theory of Dawkins, the other one is the epistemology of representations claim made by Dan Sperber.”

isteni tulajdonságot, hanem a létviszonyok alakításához szükséges erőt is kapott csoport, a szakrális-mágikus demiurgia (hierophanikus csoport) hordozza.” (i. m. 108.)

A Max Weber-i *Entzauberung* ilyen 180°-os visszafordítása a nyugati felvilágosodás, a reformáció és a reneszánsz mögé egy *újból teokratikussá teendő világrénd* óhajából – ahol a *tanító-irányító-szervező elit az isteni sugallatok által spirituális erővel felruházott papi kaszt lenne* –, úgy tűnik, önmagában kiváltja a „berzenkedést” a spiritualitás társadalmi-gazdasági funkciószerezése iránt.

Így a Vass Csabával vitatkozó Kulin Ferenc (2005) meggyőzően mutat rá arra, hogy a globalitás kora nem csupán a szakrálisról eltávolodott anyag- és hatalomelvű célképzetek s az azokra irányuló törekvések kudarcát tette nyilvánvalóvá, hanem *a realitások iránt érzéketlen, az életvilágtól elforduló spiritualitás csődjét* is.¹⁶ És ezzel vissza is térhetünk Habermas (1982) említett „kommunikatív versus stratégikus cselekvés” modelljének „*burkolt stratégiai cselekvés*” alkategóriájára: az ebben implikált *bizalmi* témára.

Mi a garancia ui. arra, hogy a transzcendens holotrop tudatállapot tudományos „előállításának” és kritikus nagyságrendben történő „terítésének” programja nem *csöbörböl-vödörbe* juttatná-e a planetáris közállapotok immár egyértelműen rosszra fordult stádiumát? Az időszámításunk első ezredfordulóján még investitúra-kompetenciával is rendelkező, önmagát „kozmozgizálni” képes (Luhmann 2000) vallási rendet a második ezredfordulón – szabadabb változatban – visszaállítani törekvő „tudatforradalmi spiritualitás” vajon nem a történelemből jól ismert hatalmi átrendeződések egyik szokványos fordulója-e? Éspedig talán épp a Watzlawich–Weakland–Fisch által idézett „*Plus ça change, plus c' est la même chose*” (1990: 34–37) mélyreható megfigyelése értelmében?¹⁷

Nos, a „jövő pszichológiája” által akár „ipari méretekben” is előállítható „új, kitágított tudatállapot” *mém*-komplexe, ha uralkodni akar az emberi figyelmen, ezt csak a „vetélytárs” (főleg a „birtokon belül levő”) *mém*-ek rovására teheti, amihez szüksége lesz egymást kölcsönösen segítő *mém*-készletek összehangolt, stabil együttesére.

Ennek reálpolitikus felügyeletéhez pedig szintén szükséges – ha nem is az ősi orientális kultúrákat képviselő *Chakraborty* által oly lefegyverző naivsággal „kifecsegett” *spirituális erővel felruházott papi kasztra* –, viszont annál inkább ennek mai megfelelőjére: *tudományos presztízsű illetékeseire*.

Tehát ennek a tényállásnak egyes implikációi is valós gondokként jelenhetnek meg az emberiség túlélési céljait természetesen osztó, de a spirituális tudatforradalomban felkínált

¹⁶ Ide vehetünk még néhány olyan álláspontot is, amik az évtizeddel ezelőtt Zsolnai László által szervezett szegedi spiritualitás-konferencián merültek fel az elit pozíciókon való új osztozkodásának témájában, ahol főleg az orientális lelkeség szóvivői voltak nagyon egyértelműek uralomátvételük hangoztatásában. Az indus résztvevő S. K. Chakraborty például egy kierkegaard-i „vagy-vagy” kiélezettségével exponálta: „The much-vaunted progress of the human race in course of the last three centuries of 'enlightenment' has trailed a path, which is best described as 'three steps forward-four steps backward... In the *Rajarshi's*, i.e. *king plus sage* holistic model, the schism between the secular and the sacred vanishes (the king is the secular aspect, rishi the sacred). Not only that. *It is not a vague blend of the two streams on a footing of equality. Rather the priority clearly is on the 'rishi' dimension; the king dimension then follows from it.*”

¹⁷ A valódi vs. pszeudó változás megkülönböztetését a Palo Alto-i kommunikációelméleti iskola a B. Russell és A. N. Whitehead *Principia Mathematica* c. művében kidolgozott logikai típusok elméletére alapozva értelmezi. Ennek a *változás* témájára való alkalmazása: Míg az elsőfokú (pszeudo) változás egy adott rendszeren belül zajlik, amely maga változatlan marad, vagyis hogy a csoport (pl. eljárás- vagy műveletcsoport) tagjainak bármely kombinációja maga is a csoport tagja marad, addig a másodfokú (meta-szintű vagy valódi) változás magát a rendszert változtatja meg.

eszközrendszerét még ellenőrizni kívánó reflexióinkban. *Am mindezek ellenére kísérjük meg e gondoknak ha nem is megszüntetését, legalább enyhítését.*

Az emberiséget önmagával kibékítő tudatforradalom – autopoétikus mém-rendszerek interakciójában – lehetséges [Sed contra dicendum].

Ez az „*autopoétikus rendszerek interakciója*” című fogalmi eszköz (konstruktum és nomológikus hálózat), amelyre László Ervin: *A rendszerelmélet távlatai* (1996, magyarul: 2001) könyvében az *új evolúciós szemlélet* egyik alaptételeként bukkanhatunk rá, azzal adhat kulcsot az itt felmerült problémák megoldásához is (tehát az intézményes vallás *versus* a független spiritualitás, illetve a humán evolúciós léptékű változások szubjektív tudati *versus* objektív adottsági eredete opciók integrálásához), hogy a mém-készletekre jellemző kizorító vetélkedés képletét segíti átfordítani az *egymást támogató interszisztémák* formulájává. A döntő megkülönböztetés itt az előreprogramozás szerint működő ontogenetikus (ahogy az embrió fejlődik az anyaméhben), *versus* (a fajok egymást követő generációin keresztül megvalósuló) filogenetikus, amely utóbbinak itt is az új, rendszerelméleti evolúció említett alaptétele adja meg a kulcsát. „Az evolúció során időről időre újítások – „mutációk” – jönnek létre... [És] egyes újítások másoknál jobban *összeegyeztethetők az adott rendszerrel kölcsönhatásban álló rendszerekben párhuzamosan történő viselkedési innovációkkal*... Az eredmény az, hogy a rendszerek hálózatában csökken a káosz, és lassan egy világosan felismerhető rend alakul ki.” (i.m. 59)

Az eredmény tehát itt sem kizorítás, hanem inkább *közös előrelépés*: „Az egykor elkülönült rendszerek komplex szuprarendszerekké szerveződése az evolúció alapvonásának tűnik... Feltételezhetjük, hogy a szuprarendszerek más típusú szuprarendszerekkel is együttműködnek, s egy szupra-szupra-rendszert alkotnak, melynek ismét csak megvannak a saját rendszertulajdonságai, míg végül az egész hálózat egy gigantikus rendszerré nő.” (i.m. 61)

A gondok mérsékelhetők a tudatforradalmi koncepció mémikus illeszkedése vonatkozásában [Sed contra dicendum (A)].

Richard Dawkins Pléh Csaba által „*infamous memetic theory*”-ként (i. m. 27) aposztrofált kulturális gén elméletében egyfelől ugyan egész kötetében védi a Maynard féle ESS „héja/galamb” modelljének könyörtelen érvényét, de másfelől e modell egyik „legérdeesebb felületét törli simára” azzal, hogy könyve utolsó soraiban felcsillantja a reményt: „Megvan a hatalmunk ahhoz, hogy dacoljunk velünk született önző génjeinkkel, és ha szükséges, a belénk táplált, belénk nevelt önző mémekkel is. Még annak módját is megbeszélhetjük, hogy tudatosan ápoljuk a tiszta, érdekmentes önzetlenséget – olyasmit, aminek nincs helye a természetben, olyasmit, ami még sohasem létezett a világ egész eddigi történetében. Géngépeknek építettek bennünket, és mémgépekként nevelkedtünk, de megvan a hatalmunk ahhoz, hogy szembeforduljunk teremtőinkkel. Mi egyedül a Földön, fellázadhatunk az önző replikátorok zsarnoksága ellen.” (251)

Nos, ez a végső feloldás talán abban is segíthet bennünket, hogy a dolgozatunkban tárgyalt két konkrét evolúciós „forradalmi” superkoncepció jelenlegi „csomagjait” felbontsuk, és *elemeikből válogassunk*, netán ezek plauzibilisebb némelyikének cserélgetésével is. Ezzel voltaképp csak a László Ervin által kifejtett „*autopoétikus rendszerek interakciója*” című fogalmi eszköztárat próbáljuk alkalmazni jelen eszmélődésünkre.

Más címkék alatt ugyan, de már lényegében ilyennel kísérleteztünk az *Aránypárban* (Varga 1998), amikor a Beniger-modell átgondolásánál felvetettük, hogy az elektronikus (digitális) kontrollforradalom után várható következő előrelépés talán valahol a szupra-rendszer *rehumanizálásában* volna kereshető. Voltaképp tehát a külső, technicista-ökonomista indíttatású evolúciós lépésnek egy belső, szubjektív-eszmei elemmel való interakciójában.

Egy rövid visszatekintés segíthet aktualizálni akkori felvetésünket.

Az eddig listázott három kontrollforradalom – tehát a bürokratikus, az elektronikus és a telematikus – után a negyedik lehetne, amit „*humán forradalomnak*” kellene neveznünk. Ez a gyógyítást az etikai rend helyreállításával próbálná meg elérni. Ez annak jegyében reális, hogy a játékelméleti-antropológiai paradigma, aminek lényegét szabatosan rögzíti Habermas „kommunikatív vs. stratégiai” dichotómiája, a hagyományosan az etika fennhatósága alá tartozó területekre is benyúlik, sőt az etikának egyik koradekvát megjelenítését adja („azon az áron nem leszünk etikusak, hogy ebből mások húzzanak hasznot”). A stratégiai, megosztó térfélen csak egyazon paradigma aleleteiként állanak kapitalizmus és szocializmus a maguk egyöntetűen önző (kizsákmányoló illetve a kizsákmányolásra szervezett agresszióval válaszoló majd még keményebb kizsákmányolást készítő) alapbeállítottságával, a kommunikatív térfélen pedig a keresztény szolidaritás¹⁸ a kölcsönös megértés és a célok összehangolása magatartástípusával. (Varga 1998)

Amint látható, a *Videtur quon non* szakaszban felvetett két gond közül az elsővel a *Sed contra dicendum* [A] pontjában valamennyire sikerült megbirkózás – tehát az egymással rivalizáló tudatfejlesztési-spiritualista versus technicista-ökonomista forradalmak valamiféle integrálási orientálása – épp a másodikként felvetett gond, a spiritualizmusba horgonyozható *bizalom garanciájának* kérdéséhez vezetett el bennünket. Így e megválaszolási szakasz [B] pontjában ezzel kell foglalkoznunk.

A bizalmi gondok mérsékelhetők a tudomány és a gyakorlat tudatforradalom általi evolúciójával (Sed contra dicendum [B]).

László Ervin fentebb idézett specifikálása után az intézményes vallás *par excellence* példáját hozza fel, jelezve a mai tudományos szemlélettel való illeszkedésének szükségességét. Fő kínálata természetesen a tudományos szemléleten belül az immár tudományos érvényességgel megismerhetővé tett spirituális tudatállapot olyan mém-készletei, amelyek a hagyományokban még egymással durván rivalizáltak, de amelyek az új ellenőrzött empiriák tanúsága szerint *egymással integrálhatók*. Az intézményes vallás(ok)nak épp ilyen, egymás közti határokon áteresztő mentalitás *sine qua non* feltételét ajánlja. „Egy olyan szervezet, mint a katolikus egyház, manapság a néhány ezer évvel ezelőtől lényegesen nem különböző ’objektív’ valósággal néz szembe... Továbbra is vannak megváltásra vágyó emberek, valóban új vétkek sem fordulnak elő, nemhogy új erények. És mégis: milyen nagyot változott a ’szubjektív’ valóság, amivel a katolikus egyháznak konfrontálódnia kell! A különbségek elsősorban a modern ember tudatában vannak... Ha az egyház mint szociális rendszer meg akar felelni ezeknek a kihívásoknak, önmagát kell kreatív módon átalakítania, különben soha nem lesz képes olyan látványosan befolyásolni a modern tudatot, mint azt a középkorban tette.” (i. m. 70)

Azon biztosíték után, hogy az eredetileg autonóm, de most felsőbb kontroll alá került rendszerek szuprarendszerekbe rendeződése *nem jelent beolvadást*, hiszen ezek az átfogóbb rendszerekben is lényeges szerephez jutnak – aminek természetesen kitüntetett jelentősége van a spiritualitás és a szekuláris tudás szorosabbá váló egymásra-hatása esetében –, így foglalja össze az autopoézisek interakciója alaptételének végeredményét: „A szociális

---

¹⁸ Erről a mind a kapitalizmussal, mind a szocializmussal szemben valódi alternatívát jelentő irányzatról közben kiderült, hogy nem áll egyedül a maga egoizmust meghaladó értékvezérlétével. Ebből a szempontból egészen közeli rokona a buddhista, a taoista és a zsidó közgazdaságtan is, amelyek a javak megszerzése helyett szintén az ember felszabadítását, az egyszerűséget, az erőszakmentességet, a társadalmi harmóniát ill. a jótékonyt tüzik zászlajukra. (Vö. Zsolnai 1989, 1994)

rendszerek minden lépcsőfokán felismerhető a differenciálódás, a növekedés, a szuprarendszerekbe szerveződés és a komplexitás tendenciája. (i.m. 74).

És ennek a vallás és a tudomány (az utóbbin belül a tudományos eszközökkel is felderített és fejleszhető spiritualitás) szuprarendszerét így aktualizálja: „Ma, amikor az emberiség saját történetének legnagyobb és legmélyebb változása előtt áll, elementáris igény mutatkozik a nagy vallások alapjának kreatív megfogalmazása iránt, hogy az új tudományokban már kialakulófélben lévő új világnézetet erről az oldalról is értelmezni és kiegészíteni tudjuk, *a tudomány és a vallás szövetsége* előmozdíthatná az új, egységes világnézetre való áttérést. Az értelem és az érzelem együttese több harmóniát adhatna a ma emberének, az ember és ember, ember és természet kapcsolatának.” (i. m. 126)

Ezzel, úgy érezzük, a spiritualitás evolúciójának a *bizalmi garancia* felől felmerült gondolatai enyhítésében szerény, de talán nem teljesen jelentéktelen eredményt értünk el.

„A tudatforradalom Akasa Adventje” (László) és „az Emberi jelenség Ómega pontja” (Teilhard).

Zárógondolatként annak a reményünknek adunk hangot, hogy a spiritualitás evolúciója tekintetében mind az új tudományos paradigmának a releváns környezeti diszciplínák mem-készletei felőli *továbbengedése*,¹⁹ mind a tudatforradalom társadalmi mozgalmának életre kelését és túlélését elősegítő vonzóereje vonatkozásában talán sikerült a kételyek enyhítésével valamennyi bátorító evidenciát összegyűjtenünk.

Am mivel a Kulcsár Kálmán által méltatott *modernizáció* alapján pozitív szerepét opponáló Lovas Rezső György a László Ervin-iskola *akasa-modelljét* is – ennek mind *természettudományos* (a kvantummechanikai rezonanciák értelmezését illető) érvényét, mind a belőle „*több, mint analógia*” révén levont *politikatudományi* következtetés (a világbéke evolúciósan megváltozó tudatállapot általi prognosztizálása) realitását – ***a leghatározottabban elveti***, ezért [ha komolyan vesszük a saját Delphi-elköteleződésünket (!)], nem térhetünk ki egy atomkutató ellenérvei elől, aki a saját szakterületén perdöntő, de az *interscience excursion* műfajában is megfontolásra érdemes ellenvetések adalékával vesz részt a Delphi-folyamatban.²⁰

¹⁹ A skolasztikus vitatechnika terminológiájában sem nem *concedo*, sem nem *nego*, hanem: *transeat*.

²⁰ Az atomtudományi ellenvetés e-mail-szövege:

„Kedves Károly! Értem én, hogy a te célod a bírálathoz, de én úgy érzem, hogy ez a téma, ez a közelítésmód gyökerében tudománytalan, és nem érdemel tudományos pillantást sem. Én legalábbis nem tudnám rávenni magam, hogy tanulmányozzam. Én tanulmányoztam kvantummechanikai rezonanciákat, és meg vagyok rökönnyödve, hogy hogyan lehet ezeket az új tudatossággal összeházasítani. Ez csak sarlatánság lehet, olyasféle, mint amit a Sokal nevű amerikai fizikus leleplezett. (Ő beküldött egy fizikai elméleti kifejezésekkel teletömött halandzsacikket egy neves amerikai társadalomtudományi folyóiratba, amely ezt közölte. Utólag nyilvánosságra hozta, hogy ezzel a folyóirat kritikai képességét akarta próbára tenni, mert annyi tudományos örültséget olvasott már hasonló helyeken. Lásd http://en.wikipedia.org/wiki/Sokal_affair). Nem hallottam azelőtt, mi az az Akasha, Akasa. Az interneten rákeresve az egyik csupa ezoterikus szövegre utalt, a másik valami ipari termékre. Az előbbivel való bíbelődést tartom veszedelmesebbnek. Kedves invitálásodnak ezért sajnos nem tudok eleget tenni. Inkább téged próbálnálak lebeszélteni arról, hogy ebbe a fába vágd a fejszédet. Üdvözlettel: Rezső”

De ide másolom tőle való második fenti mottóm megdöbbentő pár sorát is:

„Az emberiség soha nem csiszolódik annyira össze, hogy értelme legyen arról beszélni, hogy – mint egész – öntudatra ébred, hogy kibékül magával, hogy jobb belátásra tér stb. *A globalizáció inkább éket ver a nemzetek, a különböző vallások hívei közé, mintsem hogy közös nevezőre hozná őket.*”

Mint fentebb jeleztem: nem biztos, hogy Delphi-moderátorként ebben az új kontroverziában is sikerülhet valami közvetítő-előrevivő adalékkal beszállnom a folyamatba. Ám a megszűnő laptól a JEL-KÉP-be áthozott cikkemben mindenesetre leírom: mire futotta még a nehéz problémához nem elégséges kapacitásomból a Kulcsár Kálmán által elindított Delphi-eszmecsere itteni záróakkordjaként.

Két dolgot tettem. Először is még egy kísérletet a Delphi-eszmecsere jelen szakaszának megmentésére, kérve Lovas Rezsőt, hogy – az *audiatur et altera pars* elve alapján – ne csak az internetre rákeresve bukkanjon bizalmat romboló információkra, hanem az én gyarló dolgozatomon túl, első kézből: magától *László Ervin MTA tiszteleti tagtól* is tájékozódjon sok évtized óta számos magas presztízű tudományos fórumon képviselt koncepciójáról.

De mivel ennek a mentőakciónak az eredményére még értelemszerűen várni kell, a JEL-KÉP-meghívásnak pedig azonnal eleget tehetek, gyors, de érzésem szerint méltó (ha nem is megszokott) megoldásként segítségül hívtam a témakör egy kultúrtörténetileg jelentős előrevivője, *Pierre Teilhard de Chardin* paleontológus, jezsuita „*Az Emberi jelenség*” című főművének idevágó gondolatait.²¹

E diszciplinárisan bizonytalan *opus magnum* váratlan irányból adhat megerősítést az Akasa-prognózisnak, ami a téma túlbecsülhetetlen fontossága miatt igencsak „elkel”. [Miközben olyan „nem szavajátszó” tekintély részéről is ismerünk súlyos fenyegetéseket, mint az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb magyar teológus-filozófusa: „Nincs jövője az emberiségnek vallás nélkül, de akkor sincs, ha a vallások úgy maradnak, amilyenek.” (Nyíri 1993: 105)²²]

²¹ Teilhard életműve szokatlan jelenség mind a természettudományos, mind a teológiai irodalomban. Alábbi egyszeri „önvallomása”, amit korszaknyitó koncepciója *szubjektív* háttéréről ír,

„sohasem mertem volna sem meglátni, sem megalkotni az *Ómega-pont elméletét*, ha hívő lelkem mélyén nem találom meg nemcsak *spekulatív* mintáját, hanem *élő valóságát is*” (i.m. 363)

nem vág egybe jellemző megnyilatkozásaival, amelyek kutatási eredményei *objektív* - azaz *tudományosan érvényes* – minőségét hangsúlyozzák. Az ellentmondás akut tudatának maga is hangot ad:

„Mivel a Kereszténység szívében élek, olvasóim gyanakodhattak, hogy mesterkedéssel ennek a hitnek az *apologetikáját kívánom becsempészni*... Csakhogy itt nem a hívő, hanem a *természettudós szól* és kér meghallgatást.” (i.m. 360)

Sőt a *tény* miatt, hogy *jezsuita* létére *Az emberi jelenség* belső logikája folytán ilyen szokatlanul merész, ezért tekintélyes egyházi körök által *heterodoxnak* bélyegzett mű alkotója lett – ’Teilhardnak nincs nagy ázsiója Rómában’ (*Erdő Péter* személyes közlése a ’90-es évekből) –, egy nyomatékos *Figyelmeztetés*-t volt kénytelen könyve bevezetőjéül tüzetni:

„Ha helyesen akarják megérteni könyvem, ne úgy olvassák, mint metafizikai művet, még kevésbé úgy, mint valamiféle teológiai tanulmányt, hanem egyedül és kizárólag úgy, mint természettudományos emlékiratot... A *természettudományos* eszmélkedésnek ezen az első mozzanatán túl természetesen nyitva áll a lehetőség, elengedhetetlenül és sürgetően, a filozófus és teológus további eszmélődései előtt. Én azonban *mindvégig gondosan és eltökélten tartózkodtam tőle, hogy a létnek ezekre a mélységeire kalandozzam*... Nézzük meg akármelyik nagy modern tudós, egy Poincaré, Einstein, Jeans stb. könyvét a Világegyetemről: lehetetlen megkísérelnie, hogy erről általános természettudományos értelmezést adjon anélkül, hogy *úgy ne lássék*, mintha legvégső mozzanataig meg akarná magyarázni. De ha közelebbről szemléljük a dolgot, látni fogjuk, hogy ez a *’Hiperfizika’* még korántsem *’Metafizika’*.” (i.m. 39-40.)

²² Nyíri Tamás „Mélylélektan és ateizmus” című, életműve zárókövét jelentő könyvében e nagyjelentőségű tételét Ricoeur (1977: 218.) paradox megállapításához csatlakozva mondja ki, miszerint a freudizmus már elérte, hogy megerősítse a hitetlenek hitét, most az a feladata, hogy *megtisztítsa a hívőkét*.

Így tehát egyenesen kényszerítve érezhetjük magunkat arra, hogy a László-irányzaton belüli *dernier cri* (László-Dennis 2013) Akasa-Adventure vonatkozó végkövetkeztetései mellett Teilhard „*hiper-fizikája*” természettudományos²³ érveihez forduljunk. Ő meglepő érveléssel ad optimista előrejelzést, vagyis mind a tudományos okfejtés, mind a természetes józan ész számára elfogadható gondolatmenettel vezeti le az Emberiség túlélésének valószínűsítését (teológiai allúziók szándékosan kerülve): „Valahányszor a Világ vége kerül szóba, nyomban szerencsétlenségre gondolunk... Kozmikus katasztrófák, biológiai széthullás vagy csak egyszerűen a fejlődés megállása, előregedés, ezeknek a Föld végnapjaira vonatkozó pesszimista elképzeléseknek mind egy közös tulajdonságuk van: egyéni elemi végzetünk jellemzőit és körülményeit *helyesbítés nélkül* terjesztik ki az Élet egészére... [Holott] Valahányszor egy egyén eltűnik, mindig ott van már más, hogy a helyébe lépjen. Elvesztése az Élet folyamatossága számára nem pótolhatatlan. [Viszont] a Világ jelenlegi állapotában *nem lenne megérthető, megmagyarázhatatlan lenne a Gondolat jelenléte benne, ha nem tételeznénk fel, hogy véletlenek, függőségek és szabadságok fölhasználásával fenntartsa a köztünk lévő Tudatot*. Tehát még ha igen valószínűtlennek tűnne is a távlat, célhoz *kell* érnie: nem szükségszerűleg, hanem tévedhetetlenül. (i.m. 339-342.)

S míg Lászlóékat lekötik a jelen reményt keltő spirituális tudatforradalma különféle elméleti és reálterületekre történő alkalmazásának gondjai, addig, Teilhard lendülete *Az emberi jelenség* lapjain nem áll meg az *Ómega-pont* távlatáig. „A Geogenezis szűk ciklusán át visszafordíthatatlanul az Ómega felé emelkedő Noogenezis... Anélkül, hogy a tudományos lehetőségek területét elhagynánk, megállapíthatjuk, hogy még hosszú geológiai korszakok vannak az Élet előtt... A Gondolat néhány évezreden belüli rendkívül gyors kibontakozását megfigyelve, belátható, hogy ez az ifjúság egészen új biológiai ciklus ígéreteit és jeleit hordja magában... Felfedezéseinkkel és kutatómódszereinkkel valami hatalmas született a Világegyetemben. Olyasmi, ami – erről meg vagyok győződve – sohasem fog már megállni... Eljön az idő, szükségképpen el kell jöjjön, amikor az ember belátja, hogy számára *a tudomány nem mellékfoglalkozás, hanem a cselekvés lényegi formája*... Az Ember megismerése [pedig] annyi, hogy igyekszünk megtudni, miként jött létre a Világ és miként kell továbbmenően alakulnia... Milliányi emberi vibrálás együttrezgése, az öntudat egy teljes rétege, amely egyszerre nehezedik a jövőre! *Milliónyi év gondolkodóinak közös és összegyűlő gyümölcse!*... Megkíséreltük valaha is elképzelni, mit is jelent ez a nagyságrend?” (i.m. 342. – 353. Kiemelések: V. K.)

A súlyos témáról megírni mert reflexióimat – a megszűnt Kulcsár-laptól búcsúzván, de nem a Kulcsár-Delphitől, melynek e JEL-KÉP-beni folytatása a *memetikus túlélés* egy szerény példája lehet – azzal a mentegetődzéssel zárom, aminek filológiai eredete ugyan ködbe vész, de Csehov *Három nővérében* világirodalmi számontartást nyert: „*Feci, quod potui, faciant meliora potentes.*”

Irodalom

- Ashby, W. Ross (1982) A feltétlenül szükséges változatosság és jelentősége a komplex rendszerek szabályozása szempontjából. In: Kindler et alii (1982)
- Beck, Ulrich (2007) *Weltrisikogesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

²³ Vagy egy világnézeti ökumené jegyében pontosítva: általa és követői által *természettudományosnak* vindikált.

- Beniger, James, R. (1986) *The information society: Technological and economic origins*. In: Ball-Rokeach, S. J. – Cantor, M. G. (eds): *Media, Audience, and Social Structure*. London, Sage Publication.
- Beniger, James. R. (2005) *Az irányítás forradalma: Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai*. (Az információs társadalom klasszikusai) Budapest, Gondolat–Infonia.
- Berger, Peter L. és Luckmann, Thomas (1998) *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, József Attila kiadó.
- Bergson, Henri (2002) *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Budapest, Szent István Társulat.
- Bibó István (1986) Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok III*. 5–123. Budapest, Magvető Könyvkiadó
- Ckakraorty, S. K. (2004) Spirit-centered, Rajarshi Leadership. In: Zsolnai (ed) (2004) 33–50.
- Csikszentmihályi, Mihály (2007) *Kreativitás: A Flow és a felfedezés*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Dawkins, Richard (1986) *Az önző gén*. Budapest, Gondolat.
- Goffman, Erving (1969) *Strategic interaction*. University of Pennsylvania Press.
- Gorbacsov, Mihail (2009) *Előszó László Ervin Új Világkép című könyvéhez*.
- Grof, Stanislav (2008) *A jövő pszichológiája – a pszichológia jövője*. Pilis-Print Kiadó.
- Grof, Stanislav és Christina Grof (2007szerk.) *Spirituális válság. Krízisek a belső átalakulás útján*. Pilis-Print Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1982) *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Band II: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Suhrkamp
- Habermas, Jürgen (1994) A cselekvéscsere racionalitás aspektusai. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz.
- Karafiáth Balázs (2014) A memetika elméleti környezete. *JEL-KÉP* 2014/4. 21–35.
- Kindler József, Riskó Lajos, Szabó Endre (1982szerk.) *A rendszerszemlélet mint társadalmi igény*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Kluckhohn, Clyde (1951) Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. In T. Parsons & E. Shils (Eds.), *Toward a general theory of action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kulcsár Kálmán (1981) A modernizáció – a fogalom és a valóság. In: *Magyar Tudomány*, 1981, 6.
- Kulcsár Kálmán (1986) *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest, Magvető.
- Kulcsár Kálmán (2009) A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság. *Társadalomkutatás* 27 (2009) 4, 375–400.
- Kulcsár, Kálmán (2010a) „Modernisierung, Systemwechsel und ungarische Wirklichkeit”. *Angewandte Sozialforschung* 25 (2010) 3/4, 409–418.
- Kulin Ferenc (2005) A kiadó előszava: Vass Csaba kommunikációelméletéről. In: Vass: i.m. (2005) 5–29.

- László Ervin (1996) *Kozmikus Kapcsolatok: A harmadik évezred világképe*. Budapest, Magyar könyvklub.
- László Ervin (1999szerk.) *A Tudat forradalma: Két nap beszélgetés S. Grof, László E. és P. Russell között*. Budapest, Új Paradigma kiadó.
- László Ervin (2001) *A rendszerelmélet távlatai*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- László Ervin (2008) *Világváltás: A változás harmonikus útja*. Budapest, Nyitott könyvműhely.
- László Ervin (2009) *Új világkép: A tudatos változás kézikönyve* (Deepak Chopra és Mihail Gorbacsov előszavával). Budapest, Nyitott könyvműhely.
- László, Ervin and Dennis, Kingsley L. (2013) *Dawn of the Akashic Age: New Consciousness, Quantum Resonance, and the Future of the World*. Rochester, Vermont and Toronto, Canada: Inner Traditions.
- Luhmann, Niklas (2000) *Die Religion der Gesellschaft*. (Posztumusz kiadva André Kieserling által) Suhrkamp.
- Maier, Hans u. a. (1979) *Klassiker des politischen Denkens*. Band 1: *Von Plato bis Hobbes*. 5. Auflage. Beck, München 1979.
- Markó Péter (2010) Újabb irányzatok a szociológiaelméletben – Reflexív modernizáció. <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2008/06/marko.htm>. 27 Sep 2010 05:41:18 GMT
- Maynard Smith, J. (1975) *The theory of evolution*. Penguin, London.
- Michels, Robert (1911, 1979) *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*, Leipzig 1911. In: Maier (1979).
- Nyíri Tamás (1993) *Mélylélektan és ateizmus. Sigmund Freud kultúraelmélete*. Budapest, Herder.
- Parsons, Talcott (1966) *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Pléh, Csaba (2003) Thoughts on the distribution of thoughts: memes or epidemics. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology* 1 (2003) 1, 21–51.
- Pólya György (1945, magyarul: 1957) *A gondolkodás iskolája*. Budapest, Gondolat kiadó.
- Ricoeur, Paul (1977) *Der Atheismus der Psychoanalyse Freuds*. In: E. Nase/J. Scharfenberg: *Psychoanalyse und Religion*. Darmstadt. (Idézi Nyíri /1993/)
- Sheldrake, Philip (2008) *A spiritualitás rövid története*. Budapest, Kálvin János kiadó.
- Sperber, Dan (1996) *Explaining Culture: A naturalistic approach*. Oxford: Blackwell. (Idézi Pléh (2003).
- Szelényi, Iván (2014) Entzauberung – notes on Weber's theory of modernity. *Manuscript* 6/3/2014.
- Teilhard de Chardin, Pierre (1955, 1980) *Az emberi jelenség*. Budapest, Gondolat kiadó.
- Varga, Károly (1972): *Modernization: A Hungarian view*. *Co-Existence* (Glasgow) 1 pp. 12–30.
- Varga Károly (1999b) *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. Világnézet-szociológiai hipotézisek megvitatása*. Osiris, Budapest.

- Varga Károly (1973) *Modernizálódás és tömegkommunikáció*. Budapest, MRT–TTK.
- Varga Károly (2005) A Delphi Consultation on a Non-Utopian Prognosis on the Occasion of Hungary's Accession to the European Union. In: *Futures Generation for Future Generations*, 19th World Conference of the World Futures Studies Federation (WFSF). August 21–24, 2005 Budapesti Corvinus University.
- Varga, Károly (2006a) 'A Delphi Consultation on Occasion of Joining the European Union' In: H. Kreutz & K. Varga (2006eds.) *Asphyxiation: Too Much of Goulash Communism: the Trivial Death of a Nation. The Case of Hungary*, special issue of *Angewandte Sozialforschung* 26, 3–4.
- Varga Károly (2006b) Vallás és globalizáció: Beszélhetünk-e a spiritualitás evolúciójáról a globalizációban? *Társadalomkutatás*, 24 (200) 3. 309–329)
- Varga Károly (1999, 2000, 2001) Kommunikatív cselekvés stratégikus közegben I., II., III. (Vitázók: Buda Béla, Hankiss Elemér, Molnár Attila, Sárdy Péter, Szabó Iván) *JEL-KÉP* 1999. 4. (3–24.), 2000. 3. (85–99.), 2001. 3. (73–89.).
- Varga Károly (2013a) Bibó és a félelem: Egy magyar politikaelméleti koncepció két kultúrtörténetileg jegyzett szellemi teljesítmény között I. rész A félelem problémája a politikum és a vallás gyökereinél. *Társadalomkutatás* 31 (2013) 2, 125–139.
- Varga Károly (2013b) *Fénykör: Értékszociológia, Nemzetstratégia (Geert Hofstede előszavával)* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vass Csaba (2005) *Hatalom, szakralitás, kommunikáció*. Budapest, Kölcsey Intézet.
- Wallerstein, Immanuel (2004) *The Uncertainties of knowledge*. Temple University Press, Philadelphia.
- Watzlawick, P. – Weakland, J. H. – Fisch, R. (1990) *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Budapest, Gondolat.
- Zsolnai László (1994) *A világvallások gazdasági etikája és az ökológiai probléma. Ökumenikus-tudományos szümpozion*. Budapest, 1994. február 15. A KTM kiadványa.
- Zsolnai, László (2004ed.) *Spirituality and Ethics in Management*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London.
- Zsolnai, László (2004) *Spirituality and Management*. In: Zsolnai (2004ed.) 3–12.

Sarlós Gábor

A KÖZVÉLEMÉNYKUTATÁSOK SZEREPE A MAGYARORSZÁGI ATOMENERGIA DISKURZUS ALAKÍTÁSÁBAN

Bevezetés

Tanulmányomban annak elemzésére teszek kísérletet, hogy milyen szerepet játszanak a közvéleménykutatások a magyarországi atomenergia diskurzus alakításában. Feltevésem szerint a 2009 és 2013 közötti időszakban az atomenergia magyarországi hasznosításáról és fejlesztéséről kifejtett narratívák eredményességében jelentős szerepet játszott, hogy e narratívákat megfogalmazó szereplők milyen megközelítésben éltek a közvéleménykutatás eszközeivel.

Az időszak kiemelt jelentőségét az adja, hogy ezek az évek különösen fontosaknak tekinthetők a magyarországi atomenergia diskurzus szempontjából. A magyar országgyűlés 2009 áprilisában adott felhatalmazást a paksi atomerőmű bővítéséhez kapcsolódó előkészítő vizsgálatok elkészítésére, majd ezután alig 5 évvel, 2014 januárjában megállapodás született az atomenergia-kapacitás orosz részvétellel és orosz állami kölcsönrel történő bővítéséről, amit 2014 februárjában parlamenti határozat szentesített.

Hipotézisem szerint az atomenergiára vonatkozó kutatásokban a közvélemény vizsgálata egyszerre szolgálja egyfelől a nézetek, vélemények, attitűdök megismerését, másfelől az eredmények kommunikálása révén a közvélemény egy bizonyos szempontnak alárendelt befolyásolását. A két funkció, tehát a kutatás és a kommunikáció közötti egyensúly megbillenése és a kommunikációs törekvés dominanciája esetén olyan helyzet állhat elő, amelyben a kutatások elsődleges céljává a közvélemény befolyásolása válik. Ebben az esetben a kutatás maga is a kommunikáció egyik eszközévé lesz, ez pedig felveti a közösség manipulatív befolyásolásának veszélyét.

Egy korábbi kutatásom (Sarlós 2014) azt mutatta, hogy Magyarországon a 2009 és 2013 között az atomenergiáról folytatott politikai, médiabeli és szakmai diskurzusban egy adott narratíva hitelességének külső erősítése kétféleképpen történt: vagy nemzetközi példákra történő hivatkozás vagy pedig a közösség véleményének beemelése jelentette azt a keretezést, amely külső megerősítést biztosított. A kommunikációt végző és egyben a kutatás megrendelőjeként fellépő szereplő a „hitelesség transzfer” kommunikációs technikája révén egy külső fél állításaival erősítette a sajátjait.

Számos szerző utal arra, hogy kommunikációs célok elérésének támogatása nem a közvéleménykutatási eredmények manipulálásával történik. Az eredmények befolyásolása inkább kutatómódszertani megfontolásokra vezethető vissza (Babbie 2007), így például olyan állítások megfogalmazására, amelyek többféleképpen értelmezhetők, és amelyek több önálló gondolatot fejeznek ki (Edwards 1957); a kérdések összeállításának módjára és a nyilvánosságra hozandó válaszok szelektálására (Mariotte 2012); az adott kontextus

megválasztására és a kérdések szóhasználatára (Antal 2013); továbbá számolni kell az ismétlődő kutatások hatásával és a közvetlenül az érzelmekre ható, például bizonytalanságot kiváltó kérdések következményeivel. (Lever 2013)

Különböző kutatások eltérő eredményeinek összehasonlítása különösen az olyan, összetett témák kapcsán nehéz, ahol az interpretációk az ismeretek, a tudatosság és az attitűd eltéréseiből fakadó különbségeket tükrözik. Azoknál a komplex témáknál, ahol csak keveseknek van közvetlen, személyes tapasztalatuk, éles megosztottság figyelhető meg. Az olyan, az emberek életére közvetlen hatással bíró technológiákhoz kapcsolódó kutatások, mint például a génmódosítás (Poortinga, Pidgeon 2003) és az éghajlatváltozás (Semanza et al 2008), különösen kitettek az ilyen megosztottságnak. Az attitűdökben rejlő különbségeket gyakran a szkepszis, a bizalmatlanság, a fatalizmus és az ismeret hiány idézi elő. (Lorenzoni et al 2007)

A magyarországi közvéleménykutatások az atomenergiáról

A 2009-2013 időszakban számos közvéleménykutatás született az atomenergia tematikához kapcsolódóan. Az időszak átfogó értékelése és az atomenergiáról, illetve a paksi bővítésről szóló vélekedések megismerése céljából hat közvéleménykutatást elemeztünk és hasonlítottunk össze: hármát ezek közül a TNS készítette (a TNS Global, illetve a TNS Hoffmann, a nemzetközi cég magyarországi vállalata), kettőt a Medián, egyet pedig az Ipsos. (1. táblázat) Ismeretünk szerint a 2009-2013 időszakban készült kutatások mindegyike bekerült a jelen összeállításba.¹ Ezek összehasonlító értelmezése során az eredményekben rejlő hasonlóságok vagy eltérések megállapításán túl szükségesnek tűnt a módszertanok elemzése és összehasonlítása is, hiszen ez segítséget jelenthet az eredményekben mutatkozó esetleges különbségek megértésében.

---

¹ Rendszeresen ismétlődő kutatások esetében legalább egy kutatás került vizsgálatra.

1. táblázat
A 2009-2013 időszakban készült kutatások

	<i>Cím</i>	<i>Adatfelvétel</i>	<i>Publikáció</i>	<i>Kutató-cég</i>	<i>Megbízó</i>	<i>Fókusz</i>	<i>Különlegesség</i>	<i>Módszertan</i>
1	Europeans and Nuclear Safety (teljes változat), Special Barometer 324	2009. szept.–okt.	2010. március	TNS Opinion and Social	Európai Bizottság	atom-energia attitűd az EU országokban	az egyedüli Eurobarometer vizsgálat, amely 2009 és 2013 között atomenergiával foglalkozott	EU tagországok, személyes interjú, 1000 fős minta (Magyarország esetében), a 15 éven felüliek megkérdezésével, nem, kor, régió és település méret szerint súlyozva, konfidencia limit +/- 3.1%
2	Global Citizen Reaction to the Fukushima Nuclear Plant Disaster (teljes változat)	2011. március	2011. április	Ipsos Global	Reuters Thomson News	a fukusimai baleset társadalmi hatásai	kifejezetten a baleset hatásainak mérésére	24 ország, online panel interjúk, 1000+ interjú (néhány országban 500+), kor: 16-64 között, demográfiai adatok szerint súlyozva, becült hibahatár +/-3.1% (+/-4.5% a kisebb mintával dolgozó országok esetében)
3	Népszavazás döntsön? (kivonat a nyilvánosság számára)	2011. július	2011. augusztus	Medián	Origo	Népszavazás döntsön Paks ügyében?	omnibusz kutatás része	személyes interjúk, 1200 felnőtt megkérdezésével, 100 település, településtípus, kor, nem és végzettség szerint súlyozva, konfidencia limit +/- 2-5%
4	Felmérés az energiaforrások és Paks megítéléséről (nyilvános kivonat)	2011. július	2011. augusztus	TNS Hoffmann	MVM Zrt./Paksi Atomerőmű Zrt.	attitűdök az atomenergia és a paksi atomerőmű iránt	rendszeres negyedévenkénti kutatás, amelyből évente egy kivonat kerül nyilvánosságra	ismeretlen, de feltételezhetően megegyezik a TNS Hoffmann 2013. augusztusi kutatásával (6. kutatás)
5	Milyennek ítélik az atomenergia veszélyeit? (nyilvános kivonat)	2012. július	2013. október (!)	Medián	a Greenpeace által összefogott zöld szervezetek	attitűdök az atomenergia és a paksi bővítés iránt	az adatfelvételt követően egy évvel került publikálásra az eredmény	ismeretlen, de feltételezhetően megegyezik a Medián 2011. júliusi kutatásával (3. kutatás)
6	Felmérés az energiaforrások és Paks megítéléséről (teljes változat)	2013. augusztus	2013. október	TNS Hoffmann	MVM Zrt./Paksi Atomerőmű Zrt.	attitűdök az atomenergia és a paksi atomerőmű iránt	rendszeres évenkénti kutatás	személyes interjúk, 1007 15+ felnőtt megkérdezésével, 100 település, település nagyság, földrajzi régió, kor, nem és végzettség szerint súlyozva, konfidencia limit ismeretlen

A 2009-2013 időszakban készült kutatások

A következő leírások időrendi sorrendben veszik sorba és hasonlítják össze az egyes kutatásokat.²

1. TNS OS, 2010. március (1)

Leírás: Európai szinten számos releváns kutatás készült az Eurobarometer keretei között. Ezek legtöbbször azonban tágabb összefüggésben kezeli az energia kérdését³ és nem irányul közvetlenül az atomenergiára. Az Európai Bizottság által készített Eurobarometer kutatások közül ez az egyedüli, amelyik a 2009-2013 időszakban a nukleáris energia témájával foglalkozott és kapcsolódik az atomenergia magyarországi megítélésének kérdéséhez.

Kulcsmegállapítások: a magyarországi válaszadók 45%-a szerint az atomenergia kockázatai meghaladják annak előnyeit, 43%-a szerint az előnyök múlják felül a kockázatokat, 9%-a szerint egyensúlyban van a kettő, 3%-nyian pedig nem válaszoltak. Az atomenergia részesedését a teljes energiamixen belül 20% szerint csökkenteni, 27% szerint pedig növelni kellene, a szinten tartás mellett 49%-nyian vannak, 4% pedig erre nem tud válaszolni. A megkérdezettek 50%-a szerint a nukleáris kockázatokat eltúlozzák, 34%-a szerint alulbecsülik, 13%-a szerint a megfelelő módon látják, 3% pedig nem kívánt válaszolni. A magyarok 72%-a megbízik azokban a vállalatokban, amelyek atomerőművek üzemeltetésével foglalkoznak, 26% viszont nem ért egyet ezzel az állítással (a megkérdezettek 2 %-a nem tudott válaszolni) A médiából megfelelő képet lehet nyerni a lehetséges kockázatokról és előnyökről – ezt a megkérdezettek 26%-a vallja, ezzel viszont 71% nem ért egyet, míg 3% nem tud ebben állást foglalni. A magyarok 20%-a mondta azt, hogy szeretné, ha az energiastratégiával kapcsolatos kérdésekben, ezen belül pedig az atomenergiával kapcsolatban közvetlenül is ki tudná fejteni a véleményét és részt vehetne a döntéshozatali folyamatban, 23% ezt a nem-kormányzati szervezetekre bízna, 13% a parlament hatáskörébe utalná, 39% az evvel foglalkozó szakértőkre bízna a szükséges döntések meghozatalát, míg 5% nem kívánt állást foglalni.

2. Ipsos, 2011. április (2)

Leírás: a globális kutatás a fukusimai földrengést és atomerőmű balesetet követően készült, és kifejezetten az atomenergia iránti attitűdök változásának felmérésére irányult.

Kulcsmegállapítások: A magyar válaszadók közül 12% erősen támogatta az atomenergia használatát, 29% valamennyire támogatta, 30% inkább ellenezte és 29% erősen ellenezte azt. Újabb atomerőművi blokk építését 38% támogatta és 62% ellenezte. A magyarok 20%-a tekintette az atomenergiát hosszú távon alkalmas energiatermelési módnak, 80% viszont korlátozottnak tartotta a használhatóságát, és a belátható időn belül bekövetkező elavulását jósolta.

---

² A sorrendjüket jelző számokra történik a későbbiekben a hivatkozás

³ EB 75.1. European Parliament Eurobarometer. Europeans and Energy, http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2011/2011_04_21/SA_EN_Final.pdf,
EB 74.3 European Parliament Eurobarometer, Standard EB 74.3 on Energy, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_pe_74-3_synth_en.pdf

3. Medián, 2011. augusztus (3)

Leírás: Omnibusz kutatás keretében készült kutatás az Origo megbízásából.

Kulcsmegállapítások: A meglévő paksi atomerőmű élettartamának hosszabbítását a válaszadók 32%-a támogatta és 63%-a ellenezte. Új blokk építésével a megkérdezettek 36%-a értett egyet és 58%-a volt ellene, a mindkét javaslatot ellenzők aránya pedig 43% volt. A válaszadók 43%-a vélekedett úgy, hogy az atomenergiával foglalkozó hatóságok függetlenek, míg 48 % ezt kétségbe vonta. Egy, az atomenergia jövőbeni használatára vonatkozó népszavazás gondolatával a megkérdezettek 48%-a értett egyet, 47% ellenezte azt, 5% pedig nem tudott véleményt formálni. A válaszolók 60% vallotta azt, hogy részt venne egy esetleges népszavazáson, 36% viszont nem menne el. A válaszadók 80%-a szeretné, ha az állam jobban támogatná a megújuló energiafajtákat, 8% hasonló támogatást szeretne elérni a gáz, 7% pedig az atomenergia esetében.

4. TNS Hoffmann, 2011. augusztus (4)

Leírás: évente rendszeresen kutatás készül a Paksi Atomerőmű Zrt. anyavállalata, az MVM Zrt. megbízásából. A rendszeres kutatás eredményeiből csak részletek kerültek nyilvánosságra, annak ellenére, hogy a teljes anyag nyilvánosságra hozását zöld szervezetek több alkalommal kezdeményezték.

Kulcsmegállapítások: A magyar lakosság 73%-a értett egyet azzal a megállapítással, hogy Magyarországon atomerőmű működik, 58%-a pedig támogatta az erőmű blokkjainak élettartam hosszabbítását. Új blokkok létesítésével a megkérdezettek 51%-a értett egyet, míg 44%-a ellenezte azt.

5. Medián, 2012. július (5)

Leírás: a kutatás zöld civilszervezetek megbízásából készült, az eredmények nyilvánosságra hozatala az adatfelvételt követően 1 évvel történt. A kutatás fókuszja a paksi atomerőmű tervezett bővítéséhez kapcsolódó orosz részvétel volt.

Kulcsmegállapítások: Egy 5-ös skálán a paksi atomerőműhöz kapcsolódó kockázatokat 3,58-ra, az atomerőművekhez általában kapcsolódó kockázatokat 3,81-re, a nukleáris hulladékkal összefüggő kockázatokat pedig 4,06-ra becsülték a megkérdezettek. A lehetséges energiafajták közül a megújulók kiaknázásának állami ösztönzését a lakosság 77%-a támogatta, míg 13% az atomenergiának, 10%-a pedig a gáznak adott volna elsősorban állami támogatást. Az élettartam hosszabbítást a megkérdezettek 35%-a támogatta, míg egy új atomerőmű építésével 42%-uk értett egyet, utóbbit viszont a megkérdezettek 51%-a ellenezte. A lakosság 50%-a értene egyet népszavazás megtartásával és azon 56%-nyian vennének részt. Abban az esetben, ha az új atomerőmű építése orosz kölcsön igénybevételével és orosz állami tulajdonú vállalat fővállalkozásában történne, 25% támogatná és 66 ellenezné a beruházást.

6. TNS Hoffmann, 2013. augusztus (6)

Leírás: az MVM által megrendelt évenkénti kutatás aktuális eleme.

Kulcsmegállapítások (nyilvános rész): A magyar lakosság 76%-a értett egyet azzal a megállapítással, hogy Magyarországon atomerőmű működik, 43% vélekedett úgy, hogy az atomenergia a legolcsóbb energiaforrás. Az atomerőmű támogatottsága a létesítmény 30 km-

es körzetében kiugróan magas volt.⁴ Öt megkérdezettből négyen vélték úgy, hogy az országon belül kell megtermelni a szükséges energiát. A megkérdezettek 41%-a maximum 10%-nyi import energiát tartott elfogadhatónak, míg 33%-uk egy maximum 25%-os import részarányal értett egyet.⁵

Kulcsmegállapítások (a nyilvánosságra nem hozott részben⁶): a válaszadók 51%-a tartotta úgy, hogy az elkövetkező 10 évben a megújuló energiaforrások jelentik majd a legbizhatóbb energiaforrást, míg 17%-a szerint ez a gáz vagy az atomenergia lesz. A résztvevők 49%-a szerint a biztonságos energiaellátást a megújuló képesek nyújtani, 23% szerint ez az atomenergiára, 17% szerint pedig a gázra jellemző. A válaszadók 78%-a vélekedett úgy, hogy a megújuló energiafajták, 10% szerint az atomenergia, 7% szerint pedig a gáz gyakorolja a legkisebb hatást a környezetre. A megkérdezettek 51%-a értett egyet új atomerőművi blokk építésével, 45% pedig ellenezte azt. Ha azt a meglévő atomerőmű mellé építenék, akkor a támogatók aránya 56%-ra nőne, míg 40% továbbra is ellenezné azt. A paksi bővítéshez szükséges döntést illetően a válaszadók 57%-a támogatta népszavazás megtartását, 13% csak a 10 kilométeres körzetben élők megkérdezését tartotta fontosnak, 12% a parlament, 9% pedig a kormány döntésére bízta ezt, míg 8% egy helyi referendumot támogatott. Egy népszavazás esetén a lakosság 50%-a támogatná egy új atomerőművi blokk építését, 38% pedig ellenezné azt. A megkérdezettek 87%-a ellenezte, hogy a Paksi Atomerőmű magánkézbe kerüljön, míg 11% támogatna egy ilyen döntést. Az élettartam hosszabbítást 64% támogatta és 30% ellenezte.

---

⁴ Az atomerőmű környezetében élők körében külön kutatás készült.

⁵ Jelenleg ez az arány 30%.

⁶ Ez utóbbi kutatás eredményeinek csak egy része került nyilvánosságra. A nem publikus részek olyan megállapításokat tartalmaznak, mint például a relatív többség a megújuló energia forrásokat tekinti leginkább biztonságosnak, a döntő többség a megújulókat tekinti a leginkább környezetbarát energiaforrásnak, a megkérdezettek többsége népszavazást szeretne atomenergia ügyben, illetve a döntő többség ellenezné az atomerőmű privatizálását.

2. táblázat
Az egyes kutatások legfontosabb megállapításai

	Cím és kutatócég	Adatfelvétel és publikáció	Atomenergiát		Paks bővítését		Fontos megállapítások
			támogatja	ellenzi	támogatja	ellenzi	
1	Europeans and Nuclear Safety (teljes változat), Special Barometer 324 TNS OS	2009. szeptember-október 2010. március					
2	Global Citizen Reaction to the Fukushima Nuclear Plant Disaster (teljes változat) / Ipsos	2011. március 2011. április	41%	59%	38%	62%	
3	Népszavazás döntsön? (kivonat a nyilvánosság számára) Medián	2011. július 2011. augusztus	–	–	36%	58%	
4	Felmérés az energiaforrások és Paks megítéléséről (nyilvános kivonat) TNS Hoffmann	2011. július 2011. augusztus	73%	25%	51%	44%	
5	Milyennek ítélik az atomenergia veszélyeit? (nyilvános kivonat) Medián	2012 július 2013. október (!)			42%	51%	50% támogatná a népszavazást és 56% részt is venne azon, 66% ellenzi az orosz részvételt, 78% szeretné, hogy az állam a megújulókat és 13% hogy az atomenergiát támogassa
6	Felmérés az energiaforrások és Paks megítéléséről (teljes változat) TNS Hoffmann	2013. augusztus 2013. október	76%	21%	50%	38%	56% részt venne a népszavazáson és 50% támogatná a bővítést

A kutatások összehasonlítása

Mint a 2. táblázaton láthatjuk, a hasonló kérdésekre adott válaszok jelentős eltéréseket mutatnak. Mivel feltételezhető, hogy a kutatócégek meghatározóan követik az írott és az egyezményes etikai és szakmai szabályokat, és így az is joggal feltehető, hogy valóban a kutatások eredményeit hozták nyilvánosságra, az eltérések okait másfelé kell keresnünk. Azonban az egyes kutatások adatfelvételi körülményei – mint például az interjúk elkészítésének körülményei, a feltett kérdések pontos listája, a megkérdezés és a kutatás lebonyolításának kontextusa – részleteikben nem ismertek. Ezeknek hiányában a célokban, a mintavételben, a módszertanban és a szakmai sztemerdekben meglévő különbségekben kereshetjük az eredmények eltérésének okait.

1. A kutatás háttere és a kutatás célja

A TNS Opinion and Social kutatása (1)⁷ annak a rendszeres felmérés sorozatnak a része, melyben az Európai Bizottság különböző témákban kérdezi az európai polgárok véleményét. Az Eurobarometer egyszerre szolgál eszközként a Bizottság számára és szolgáltatásként a nyilvánosság részére. Atomenergiával összefüggő témák ritkán kerülnek vizsgálatra, ha pedig mégis, akkor az általános energia kérdésekhez, a klímaváltozáshoz vagy a nukleáris hulladékhoz kapcsolódva. Az Ipsos kutatás (2) kapcsán 24 ország polgárait kérdezték, Japán kivételével ugyanazokat a kérdéseket fogalmazták meg. A kutatás megrendelője a Reuters Thomson hírügynökség volt, más cég vagy szervezet nem állt a kutatás mögött, anyagilag pedig maga az Ipsos is támogatta. A kutatás a fukusimai atomerőmű baleset hatásainak felmérésére irányult. A Medián kutatása (3) egy omnibusz felmérésük részét alkotta, az atomenergiára, illetve egy esetleges népszavazásra irányuló kérdések megfogalmazását az Origo kezdeményezte. Egy 10 évvel korábbi felméréstől eltekintve a Medián korábban nem foglalkozott az atomenergia témájával. A TNS Global magyar leányvállalatát alkotó TNS Hoffmann kutatásának (4) megrendelője a Paksi Atomerőmű Zrt-t tulajdonló és állami tulajdonban lévő MVM Zrt. Az 1990 óta évente végzett kutatás részben a stratégia meghatározását, részben a nyilvános kommunikációt támogató érvkészlet erősítését célozza. A Medián kutatás (5) számos elemében hasonlít a cég korábbi kutatására, de ezúttal zöldszervezetek a kutatás megbízói, illetve egy esetleges népszavazás fogadtatására történő koncentráció helyett ezúttal a tervezett bővítés fogadtatásáról, ezen belül az orosz állami részvétel megítéléséről szól. Az újabb TNS Hoffmann kutatás (6) a már korábban bemutatott, rendszeres felmérések sorozatába illeszkedik. Ebben az esetben azonban lehetőség nyílt betekinteni a kutatás egészének eredményeibe: mind a nyilvánosságnak szánt, mind pedig a kizárólag belső használatra készült részek is a kutatás tárgyát képezték.

Egy további megkülönböztetési pont lehet a kutatás céljaiban meglévő különbség. Amennyiben egy ilyen kutatás rejtett célja valójában a biztonságérzet, a kényelem, a kontrollálhatóság erősítése, akkor a kérdések elsősorban az atomenergiának a megkérdezettek által vallott előnyeire koncentrálnak. Ha viszont a cél kétségek ébresztése, az ellentmondások érzékeltetése és a bizonytalanságérzet fokozása, akkor a kérdések elsősorban a kockázatok feltárására és tudatosítására irányulnak. A TNS éves kutatásai (4 és 6) tendenciájukban inkább az előnyökre fókuszáló kutatásokat, míg a Medián felmérései (3 és 5) inkább a kockázatok tudatosítására irányuló kutatásokat példázzák.

Megállapítható, hogy a kutatások háttérét, finanszírozását, nemzetközi összehasonlíthatóságát és céljait illetően lényeges különbségek állnak fent az egyes felmérések között.

⁷ A zárójelben lévő számok a kutatások időrendi sorrendjére utalnak, ld. 1. táblázat

2. A kutatás időzítése

A TNS OS kutatása (1) kifejezetten az atomenergia felhasználásának egy vonatkozására, a biztonság megítélésére irányult. Longitudinális vizsgálatra, trend megállapítására korábbi hasonló kutatás hiányában nincs mód. Az Ipsos Global (2), a Medián (3) és a TNS Hoffmann (4) kutatásai a fukusimai Dai-Ichi atomerőművet sújtó földrengést és cunamit követő időszakban készültek, így azok eredményeit az időzítés befolyásolhatta. A baleset jelentős mértékben vethette vissza a Japánba és a nukleáris technológia biztonságába vetett hitet (IAEA 2013 és Edelman 2012), bár az ilyen jellegű bizalom visszaeséseket a kutatások átmenetinek tekintik. (Besley és Oh 2013) A TNS Hoffmann (4 és 6), illetve a Medián (3 és 5) kutatásainak összehasonlíthatóságát és a longitudinális változások mérését szolgálta ismétlődő irányultságuk és módszertanuk, ami egyben a megkérdezetteknek a témával történő alacsonyabb ismerkedését is elősegíthette.

Egy kutatás időzítése szignifikánsan befolyásolja annak eredményét. Az atomenergiára vonatkozó felmérések esetében egy balesethez vagy más jelentős nukleáris eseményhez való időbeni közelség az eredményre lényegesen kiható tényező.

3. A kérdések megfogalmazása

Az egyes kérdések megfogalmazása segíti a témával való azonosulást vagy az attól történő elidegenedést. A TNS OS kutatása (1) elvont fogalmakkal közelít a témához. A 20 kérdés közül csak kettő esetében van személyes vonatkozás: az egyik arról érdeklődik, hogy a megkérdezett járt-e már atomerőműben, a második pedig azt kéri, hogy a család érdekeinek szem előtt tartásával fogalmazzon meg véleményt az atomenergia előnyeiről, illetve kockázatairól. Az Ipsos Global kutatása (2) olyan kérdésekből épül fel, amelyek a válaszadók személyes preferenciáit vizsgálják az élelmiszerfogyasztás és az energiafelhasználás területén. A Medián kutatások (3 és 5), valamint az egyik TNS Hoffmann kutatás (4) távolabbi témákkal összefüggésben törekszik arra, hogy érzelmeket ébresszen és ennek hatását a kért válaszaira is kiterjessze. Ezzel szemben a TNS Hoffmann másik kutatása (6) az elvont fogalmakat a személyes választással ötvözi, például olyan összefüggésben, hogy adott esetben mennyivel lennének hajlandók többet fizetni a válaszadók az elektromos áramért. A legtöbb esetben az eredmények kommunikálásának módja és a nyilvánosságra hozott anyagok megfogalmazása utal a kérdések eredeti formájára. Ez alapján feltételezhető, hogy egyes esetekben rejtett állítások bújnak meg a kérdések mögött, ezzel pedig lehetőség nyílik a válaszok tartalmának befolyásolására.

- ◆ Medián (5): *„Pakson épüljön új atomerőmű a már meglévő mellett?”* A kérdéssel feltevés módja azt sugalmazza, hogy a beruházás kapcsán a kapacitások megduplázását tervezik.
- ◆ Medián (5): *„Ön támogatná egy új atomerőmű megépítését, ha azt egy orosz állami vállalat orosz hitelből építené meg?”* A mondat egyszerre tartalmaz egy kérdést és két feltételes állítást. Sőt, a pontos elemzés arra is rávilágít, hogy a kérdés valójában három részből áll: a projekt finanszírozására, a kivitelező vállalat tulajdonlásának jellegére, valamint a nemzetiségére is utal, ez pedig összezavarhatja a valós választást.
- ◆ TNS Hoffmann (6): *„Ön hajlandó lenne a jelenleginél többet fizetni a villamos energiáért, ha azt megújuló energiaforrásokkal állítanák elő szemben az atomenergiával?”* A kérdés magában hordoz egy állítást, miszerint a megújuló energiaforrások révén előállított energia drágább lenne, mint az atomenergiából előállított villamos áram. A kérdés ilyen jellegű feltétele egyben előkészíti a

„terepet” egy későbbi kérdésre, amelyik arra irányul, hogy melyik energiafajta tekintik a válaszadók a legolcsóbbnak.

- ◆ TNS Hoffmann (6): „Egyetért Ön azzal, hogy Magyarországon működik atomerőmű?” Ezt a kérdést rendre számos szakmai és közéleti kritika éri, tekintettel arra, hogy jelenlegi formájában egy tényről kérdez véleményt, és így az információ és a vélemény megismerésére irányuló kérdésjelleg keveredik. A valós vélemény-megismerést egy másfajta kérdés feltevése segítené: „Egyetért Ön azzal, hogy Magyarországon atomerőmű működjön?”. A módosított kérdésfeltevés eredményeként nem egy állításhoz keresne megerősítést a kérdező, hanem a kérdés kötőmódos megfogalmazása révén a megkérdezettek személyes véleményének és egyetértésének – vagy elutasításának – egyértelmű kifejezésére adna lehetőséget.

Egyes kutatások esetében a kérdések megfogalmazásának módja lehetőséget teremt – a kutatás háttérével és céljaival összefüggésben – a válaszok befolyásolására.

4. A kérdések sorrendje és struktúrája

A kérdésfeltevés sorrendje szignifikáns módon befolyásolhatja a válaszokat. A kérdések sorrendje két kutatás, a TNS OS (1) és az Ipsos Global (2) esetében pontosan ismert. A többi esetben a nyilvánosságra hozott összefoglalók állításainak sorrendjéből következtethetünk az eredeti sorrendre. A jelen kutatás igyekszik azonosítani, hogy milyen kérdések előzhatték meg a nukleáris vonatkozású kérdéseket, és azt, hogy milyen kontextusban hangzottak el a legkritikusabb témára, a paksi bővítésre vonatkozó kérdések.

A TNS OS kutatás (1) 5 témát fed le. Közvetlenül a demográfiai adatfelvételt követően következett a nukleáris biztonság témája, azt semmilyen téma nem előzte meg. A nukleáris biztonság témakörét a korrupcióra vonatkozó kérdések követték. Az Ipsos Global (2) kutatása arra irányult, hogy a válaszadók a fukusimai balesetet követően mennyire állnak készen arra, hogy Japánból importált élelmiszereket, így rizst, tésztát, halat és algát fogyasszanak. A megkérdezettek túlnyomórészt negatív válaszokat adtak ezekre a kérdésekre. Ezt követték azok a kérdések, amelyek az atomenergia támogatottságának és az atomenergia termelés további bővítésének tervét vizsgálták. A nyilvánosságra hozott kommunikációt elemezve feltevésünk szerint a Medián kutatás (3) első kérdései az atomenergiát felügyelő hatóságok függetlenségéről és az általuk kiadott információk hitelességéről kérdezték a válaszadókat. A válaszok a nyilvánosság megosztottságáról tanúskodnak. Ez után következtek a paksi atomerőmű meglévő blokkjainak élettartam hosszabbítására, illetve a bővítésre irányuló kérdések. A TNS Hoffmann kutatás (4) kérdéseinek sorrendjére abból a dokumentumból lehet következtetni, amelyben a kutatás elvégzésére szerződő felek a kutatás struktúráját és feltételeit rögzítik, és amelynek nyilvánosságra hozatalát az Energiaklub által indított jogi eljárás eredményeként rendelte el a bíróság. A kutatás a már 20 éve megszokott kérdés feltevésével kezdődik: „Egyetért-e Ön azzal, hogy Magyarországon működik atomerőmű?” Ezt követően hangoznak el olyan kérdések, amelyek a fejlesztési tervekkel kapcsolatosak, majd a paksi atomerőműnek az európai sztenderdekkel való összevetésére irányulnak, végül a kutatók arról érdeklődnek, hogy a válaszadók melyik energiatermelési módot tekintik a legolcsóbbnak.

A Medián kutatása (5) esetében a publikált eredmények alapján az indító kérdések az atomenergia termelésével összefüggő kockázatok feltárására irányulnak, majd ezt követően arról kérdezik a válaszadókat, melyik energiafajta kellene az államnak támogatnia. Ezt követi a kulcskérdés, amely arról szól, hogy van-e szükség a meglévő atomerőmű mellé egy újabb létesítésének, végül pedig egy orosz kölcsönből és orosz állami cég által épített új atomerőmű fogadtatását tudakolja a kutatás.

A TNS Hoffmann kutatás (6) teljes, nem nyilvános változatának megismerése nyomán nem tartható az a korábbi feltételezés, amely a TNS Hoffmann kutatás (4) kérdéseinek sorrendjére vonatkozott. A teljes prezentáció diáinak sorrendje 28 feltett kérdéstről tanúskodik⁸ (szemben azzal az 5-tel, amelyet a két évvel korábbi kutatás során hoztak nyilvánosságra). Az első 5 kérdés a különböző energiaforrásokból származó energiaellátás biztonságát és az egyes energiaforrások vélt környezeti terhelését tudakolja, valamint arról kérdezi a fogyasztókat, mennyivel lennének hajlandók többet fizetni a megújuló forrásokból származó energiáért. Az ezt követő 5 kérdés a biztonságra, 3 az árazásra, 1 pedig az import energia elfogadhatónak tekintett szintjéről szól. Ezt követi 4 kulcskérdés a tervezett bővítés fogadtatásáról, majd a lehetséges privatizálásról és a tervezett élettartam hosszabbítás fogadtatásáról következik kérdés. Az utolsó 5 kérdés a fukusimai balesettel kapcsolatos ismereteket és véleményeket vizsgálja, egy kérdés pedig a paksi atomerőművet népszerűsítő, országjáró kamion fogadtatásáról érdeklődik.

Összességében a kérdések kontextusa és sorrendje döntő fontosságú. Különösen a több témakört felölelő omnibusz kérdések esetében nehéz megítélni, mi előzi meg az atomenergiáról szóló kérdéseket, és így nehéz megbecsülni, milyen impulzusokat követően válaszolnak az interjúalanyok az atomenergiára vonatkozó kérdésekre, és ez hogyan befolyásolja a későbbi kérdések értelmezését. Ha az első kérdések a kockázatokra vagy egy balesetre vonatkoznak, akkor jó eséllyel a válaszadók az egész kérdéssor során különösen érzékenyek lesznek a kockázat-tudatossági vonatkozásokra. Ha kezdéskor a kérdéssor jól ismert tényekre vagy a nukleáris energia széles körben osztott pozitív vonatkozásaira utal, akkor az emberek jó eséllyel mutatnak előny-tudatossági vonatkozásokat.

5. A kutatások átláthatósága és az eredmények kommunikálása

A kutatások érvényességének és hitelességének megítéléséhez érdemes áttekinteni az eredmények kommunikálásának módját. A TNS OS kutatás (1) az Eurobarometer kutatások struktúrájába illeszkedik, az európai uniós kutatások esetében pedig a transzparens kommunikáció politikai elvárás. A Reuters Thomson megbízásából készített Ipsos Global kutatás (2) fő célja az eredmények kommunikációja volt, ennek révén pedig az Ipsos márka további építése. A nyilvánosságra hozatal ennek megfelelően a transzparencia szellemében történik, és ebbe illeszkedik a teljes módszertan és az adattáblák közzététele is. A kutatás eredményeinek nyilvános kommunikációját szolgálja továbbá az eredmények értelmezéséhez szükséges prezentációkhoz és sajtóközleményekhez történő online hozzáférés biztosítása. A két Medián kutatás (3 és 5) csak korlátozott betekintést enged a módszertanba, a kérdések sorrendjébe és megfogalmazásába, valamint a háttérinformációkba. A nyilvánosságra hozott eredmények kommunikálását az Origo (Medián kutatás 3), illetve a Greenpeace (Medián kutatás 5) végzi. A kutatás, a háttéranyagok, de még a kutatások eredményei sem jelennek meg a Medián honlapján.

A Medián és a TNS Hoffmann kutatások kommunikációja esetében tényszerűen vitatható állítások szerepelnek a sajtóközlemények címeiben. A Greenpeace a Medián kutatás (5) címében azt állítja, hogy „Kétharmad ellenzi a paksi bővítést”. A szövegből azonban kiderül, hogy valójában 51% ellenzi, 42% pedig támogatja a bővítési tervet. Amikor viszont az orosz finanszírozással és részvétellel történő bővítésről esik szó, az ellenzők aránya 66%-ra ugrik, így az eredeti állítás pusztán ebben a kibővített formában igaz. A TNS Hoffmann kutatások kommunikációjában, amelyben egyébként maga a kutató cég nem vesz részt, nem tükröződik, hogy az MVM Zrt. mint megrendelő az eredményeknek pusztán egy szeletét

---

⁸ Hozzávetőleges szám, a diák oldalainak számából és az azokon megjelenő témákból következtetve.

hozza nyilvánosságra. A kutatásról (6) kiadott egyetlen sajtóközlemény címe („Egyre többen ismerik fel az atomenergia előnyeit”) semmilyen összefüggésben nem áll a kutatás tényleges megállapításaival, annak eredményeiből semmilyen módon nem következik.

A kutatások kommunikációja stratégiai jelentőségű az azokat megrendelő cégek számára, ugyanakkor az eredmények kommunikációja távolról sem jelenti az eredmények teljességének nyilvánosságra hozatalát. Az eredményekhez történő teljeskörű hozzáférés csak a két nemzetközi kutatás, a TNS OS felmérése (1) és az Ipsos Global kutatása (2) esetében biztosított. Az összes többi kutatás esetében a kutatási eredményei feletti ellenőrzés joga korlátozott a nyilvánosság számára, ez pedig a manipuláció veszélyét teremti meg.

A kutatási eredmények eltérésének következményei

A kutatások eredményei közötti eltérések több, egymásnak is ellentmondó hatást válthatnak ki. A különbségek érthetlensége a publikált eredmények, sőt az egész téma iránti bizalomvesztést eredményezheti. Ezzel szemben a megfelelő elemzés révén feltárhatók az eltérések okai, és ez a téma magasabb fokú megértéséhez és a témával történő magasabb szintű azonosuláshoz vezethet. Az eltérő eredmények különbözőképpen hatnak a nyilvánosság befogadóképességére és a téma iránti tudatosság szintjére, és negatív következményekkel járhatnak a kutatási folyamat minden tényezőjére, így a kutatás témájára, a kutató cégre, a megbízó cégre és magukra a kutatásban résztvevő személyekre nézve is.

A kutatás érvényessége iránti bizalomvesztés

A témához részleteiben nem értők körében a kognitív disszonancia feloldására fokozódik a téma iránti érdektelenség. Az eredmények megértésére irányuló erőfeszítések végzése helyett elvesztik érdeklődésüket a téma megértése iránt.

A kutatás tárgya iránti bizalomvesztés

A nukleáris energia iránti bizalomvesztést, bizonytalanságot is eredményezhetik az eltérő eredmények. Ez a helyzet ugyanis erősíti azt az érzést, hogy a téma bonyolult, inkább szakemberek és politikusok gondjaira kellene bízni. Ez az érzés azokat a szándékokat támasztja alá, amelyek az atomenergia témájának a nyilvános szférából történő kivonására irányulnak.

A párhuzamos valóságok létrejöttének elősegítése

Az eltérő eredmények tovább erősítik az atomenergia témájára (is) jellemző „párhuzamos valóságok” létrejöttét, ahol minden valóságot a saját eredményrendszere támogat. Szemben a meglévő megosztottság nyilvános megértésen alapuló feloldásával, valójában tovább erősödnek az atomenergia megítélésének eltérései.

Megváltozik a közvéleménykutatások szerepe

A kutatások a közösség véleményének megismerése és a valóság megértése helyett a valóság befolyásolásának eszközeivé válnak. A megrendelők a közvéleménykutatásokra úgy tekintenek, mint a saját narratívájukat támogató lehetséges érvanyagra.

Kísérlet az eltérő eredmények feloldására: aggregált kutatás

2010-ben az OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development, Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) egy olyan összefoglaló kutatást jelentetett meg, amely a szervezet tagországainak az atomenergia témájában történő eligazodását segítette. A dokumentum korábbi kutatások, elsősorban az Eurobarometer felméréseinek⁹ összegzésére épült (OECD 2010). Ahogy a bevezetője megállapítja, „a dokumentum egy sor, lényegre törő közvéleménykutatás összegzésével arra irányul, hogy a döntéshozók és véleményvezérek szélesebb köre számára nyújtson összesített képet az atomenergia fogadtatásával kapcsolatos kérdésekben”. (OECD 2010: 3) A bevezető azt is állítja, hogy „az OECD országok csak akkor lesznek képesek az atomenergia használatára, ha a tájékozott közvélemény az atomenergia hasznait jelentősebbnek tartja, mint az esetleges kockázatokat. Ez a nézet pedig jelenleg még nem terjedt el széles körben”. Már az előszó alapján megállapítható a dokumentum irányultsága és célja: információ nyújtásával fokozni az atomenergia támogatottságát az érintett országokban. A szöveg azt is állítja, hogy „bár az Eurobarometer kutatások nem irányultak a költségekről szóló vélemények megismerésére, ugyanakkor a polgárok feltételezhetően kevésbé elleneznék az atomenergiát, ha tisztában lennének azzal, hogy az atomenergia használatával csökkenthető a villamos áram ára”. (OECD 2010: 29) Ez az állítás azt sugallja, hogy atomenergia használatával olcsóbban lehet villamos áramot előállítani, mint más források igénybevételeivel, ezt azonban különösen az újonnan létesítendő atomerőművek esetében számosan vitatják. Az OECD anyaga továbbá felhívja a figyelmet számos megfontolásra, amelyek egy-egy kutatás megállapításainak érvényességét veszélyeztethetik. Külön is említik a kutatást megrendelő cég érdekeit, a kérdések megfogalmazásának módját, a kérdések sorrendjét, valamint a mintavétel módját. Végezetül a dokumentum azt állítja, hogy „a módszertanból és a szóhasználatból fakadó különbségek kétségesé teszik a különböző kutatások összevetéséből születő megállapítások érvényességét”. (OECD 2011: 11) Az OECD összefoglaló anyaga tehát megerősíti korábbi állításunkat a megrendelő szervezet fontosságáról, a különböző kutatások összehasonlíthatóságának korlátairól és a kutatási eredmények konstruálhatóságának veszélyeiről.

Kísérlet az eltérő eredmények feloldására: önálló kutatás

Az eltérő eredmények és ebből következően az atomenergiáról vallott nézetek elmosódása önálló kutatás elkészítésére sarkallta a szerzőt. Teljeskörű önálló kutatás elvégzésére nem nyílt lehetőségünk, így a kutatás 3 zárt kérdésre és az ezekre adható 8 válaszlehetőségre terjedt ki.¹⁰ Ebben az esetben is fennáll, hogy a többi kutatással való összehasonlíthatóság

⁹ Célzott Eurobarometer felmérések a radioaktív hulladékról (227 és 297), a nukleáris biztonságról (271), az energia technológiáról (262), az éghajlat változásról (300), valamint az EU energia politikájáról (206a).

¹⁰ A dolgozat készítője ezúton fejezi ki köszönetét az Ipsos Hungary partnerségéért, amelynek keretében a kutatócég a rendszeres omnibusz kutatásába az atomenergia vizsgálatára vonatkozó kérdéseit beillesztette és az adatbázist rendelkezésére bocsátotta.

korlátozott, és így érvényessége igazolásának vagy elvetésének lehetősége is limitált. Ennek ellenére a kutatás eredményei utalhatnak a többi kutatás eredményeinek érvényességére.

A kutatás kérdései és a válaszlehetőségek:

1. Ön szerint szükség van-e arra, hogy két újabb blokk épüljön a paksi atomerőműben?
  - Semmiképpen nincs rá szükség.
  - Inkább nincs rá szükség.
  - Inkább van rá szükség.
  - Mindenképpen van rá szükség.
  - Nem tudom.
2. Megítélése szerint Ön elegendő információval rendelkezik-e a paksi atomerőmű bővítéséről?
  - Nem, és számomra nem is fontos, hogy többet tudjak róla.
  - Nem és főleg a gazdasági és pénzügyi vonatkozásai érdekelnének.
  - Nem és főleg a technikai vonatkozásai érdekelnének.
  - Nem és főleg a környezeti vonatkozásai érdekelnének.
  - Nem és főleg a politikai vonatkozásai érdekelnének.
  - Igen.
  - Nem tudom.
3. Ön szerint más országokhoz hasonlóan nálunk is népszavazáson kellene-e dönteni arról, bővítsék-e a paksi atomerőművet?
  - Igen, mert ez egy mindannyiunkat érintő nagyon fontos kérdés.
  - Igen, mert óriási beruházásról van szó, amelynek terheit mindannyian viseljük majd.
  - Igen, mert bele szeretnék szólni abba, hogy honnan legyen majd villamos energiánk.
  - Nem, mert ez egy túlságosan bonyolult kérdés.
  - Nem, mert ezt a szakemberek sokkal jobban el tudják dönteni.
  - Nem, mert ez úgyis a politikusok döntik el.
  - Nem tudom.

A 2. és a 3. kérdés esetében a lehetséges válaszok olyan módon kerültek kialakításra, hogy a válaszok mögött rejlő okokról is információt lehessen szerezni.

3. táblázat

Az önálló kutatás legfontosabb adatai

<i>Cím</i>	<i>Adatfelvétel</i>	<i>Kutatócég</i>	<i>Megjegyzés</i>	<i>Módszertan</i>
Atomenergia attitűdök Magyarországon	2013. június	Ipsos	omnibusz kutatás része	Személyes interjúk 1000 felnőtt megkérdezésével, településtípus, kor, nem és végzettség szerint súlyozva

A válaszadók 46%-a a „nem tudom” lehetőséget választva, nem kívánt válaszolni az első kérdésre. (Egy bővebb kutatás lehetőséget teremtett volna arra, hogy a kérdezőbiztosok a kérdések megfogalmazását megelőzően a témára vonatkozó információt fogalmazzanak meg, majd ezt követően térjenek az első kérdésre. Ez az eljárás megnövelte volna a válaszadási hajlandóságot, ugyanakkor befolyásolta volna a témára vonatkozó tényleges ismeret szintjét.) Azok közül, akik válaszoltak, 53% ellenezte a bővítés tervét, 47% pedig támogatta. Az eredmény megerősíti az ellenzők szerény többségét, ugyanakkor jelzi, hogy a lakosság megosztott ebben a témában, miközben a legnagyobb csoportot a válaszolni nem tudók alkotják.

A 2. kérdést illetően a válaszadók 4%-a volt elégedett a bővítéssel kapcsolatban rendelkezésére álló információval. 38%-uk jelezte, hogy nem áll rendelkezésére elegendő információ, de nem is igényel többet, míg ugyanennyien további információhoz szeretnének jutni. Leginkább a környezeti vonatkozások, ezt követően a gazdasági-pénzügyi, majd a technikai információk iránt fogalmaztak meg igényt. A politikai vonatkozások alig tűntek érdekesnek, míg 20%-nyian nem tudták megítélni, rendelkeznek-e elegendő információval.

A 3. kérdés esetében, amely a népszavazásra vonatkozott, a válaszadók 33%-a támogatta egy népszavazás megtartását, arra való hivatkozással, hogy egy mindenkit érintő ügyről van szó, 47% viszont nem tartotta fontosnak a referendumot, tekintettel arra, hogy a szakemberek ebben jobban tudnak döntést hozni, illetve hogy egy ilyen ügyben végső soron úgyis a politikusok döntenek. A megkérdezettek mintegy 20%-a nem adott választ erre a kérdésre. A válaszadók közel fele tehát a szakemberek és politikusok kezébe adná a döntés jogát, míg a lakosság egyharmada népszavazáspárti.

4. táblázat

Az önálló kutatás legfontosabb megállapításai

	<i>Cím és kutatócég</i>	<i>Adatfelvétel és publikáció</i>	<i>Paks bővítését támogatja</i>	<i>Paks bővítését ellenzi</i>	<i>Fontos megállapítások</i>
7	Atomenergia attitűdök Magyarországon Ipsos	2013. június 2014	47%	53%	a népszavazást támogatja 33%, ellenzi 47%

A demográfiai megoszlást tekintve, az elemzésből megállapítható, hogy a férfiak jobban támogatják a bővítést, mint a nők, sőt a nők relatív többsége ellenzi a bővítés tervét. Ugyanakkor a nők 52%-a nem tudja megítélni, szükség van-e a bővítésre, szemben a férfiak 38%-val. A férfiakat jobban érdekli a téma és tájékozottabbnak is tartják magukat, mint ahogy ezt a nők gondolják magukról. Az atomerőmű-bővítés környezetvédelmi vonatkozásai iránt viszont a nők lényegesen nagyobb arányban fejeznek ki érdeklődést, mint a férfiak. Egy esetleges népszavazás iránti érdeklődés nem mutat összefüggést a nemmel.

A paksi bővítés iránti érdeklődés, illetve a bővítés támogatása szoros összefüggést mutat az iskolázottsággal: minél magasabb végzettséggel rendelkeznek a megkérdezettek, annál jobban támogatják a tervezett bővítést. Fontos látni, hogy a felsőfokú végzettségűek támogatása sem feltétel nélküli: a legtöbb válaszadó „inkább támogatná” a bővítést, nem pedig „feltétlenül támogatná” azt. A népszavazás kiírását is leginkább a magasán végzettek támogatják.

A jövedelmi viszonyokat tekintve, a magasabb jövedelműek tájékozottabbnak tartják magukat, illetve inkább igénylik a további információt, mint az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők. A bővítés, illetve a népszavazás gondolatának támogatottsága nem mutat összefüggést a jövedelmi viszonyokkal. Itt is jellemző, hogy minél tájékozottabbnak tartják magukat a megkérdezettek, annál inkább támogatják egy népszavazás gondolatát.

A lakóhely és az informáltság foka közötti korreláció szignifikáns: a nagyobb településeken élők tájékozottabbnak vallják magukat, mint a kisebb településeken élő társaik. A bővítés támogatottsága nem mutat összefüggést a település típusával. A városban élők 26%-a szeretne a környezeti vonatkozásokról több információhoz jutni, míg a falvakban élők esetében ez az arány 14%. Budapesten a legnagyobb a népszavazás relatív támogatottsága, de még itt is élesen megosztottak a megkérdezettek a népszavazás szükségességét illetően. Az

összes többi településen a relatív többség ellenzi a népszavazást, elsősorban arra való hivatkozással, hogy a döntés a szakemberek dolga. Sorrendben ezt követően a hivatkozások a politikusok felelősségére, majd pedig arra utalnak, hogy számukra mindenképp túlságosan bonyolult témáról van szó.

Végül a megkérdezettek életkora semelyik kérdéssel sem mutat szignifikáns összefüggést.

Összességében megállapítható, hogy a kutatás alapján a válaszadók jelentős része nem tartja magát elég tájékozottnak ahhoz, hogy az atomenergia témájában, ezen belül a paksi bővítés ügyében véleményt nyilvánítson. Mind a bővítés tervét, mind pedig a népszavazás gondolatát a véleményt nyilvánítók inkább elleneztek, a témát, illetve a témában való döntés jogát inkább szakemberekre és politikusokra hagynák. Ennek oka az alulinformáltság és – feltételezhetően – a lényeges döntések politikusi kezében hagyásának hagyományos megközelítése. A bővítés tervének támogatói elsősorban a férfiak és a magasabban iskolázottak közül kerülnek ki, míg az ellenzők körét inkább a nők és az alacsonyabb végzettségűek alkotják. A jövedelmi viszonyok és az életkor nem meghatározó ezekben a kérdésekben.

Összefoglalás

A 2009 és 2013 között végzett kutatások eredményei alapján összességében megállapítható, hogy a társadalom a vizsgált időszakban meglehetősen bizonytalan, megosztott és érdektelen volt a paksi bővítést illetően, emellett alulinformáltak tekintette magát. A bővítés ügyének személyes vonatkozásait az emberek nem tartották lényegesnek. Mindennek eredményeként a kockázat- és előnytudatosság alacsony szintje állapítható meg, a válaszok tükrében az egész témakör nem tűnik érdekesnek és nem kapcsolódik a megkérdezetteket foglalkoztató mindennapos kérdésekhez.

A válaszadók többsége nem lát összefüggést az atomenergia ügye és saját életének alakulása között és az atomenergia termelés bővítésének kérdését annak összetettsége miatt a szakértőkre bízna. A kérdés bonyolultsága elriasztóan hat az érdeklődésre és egy esetleges népszavazás támogatottságára. Mindazonáltal a társadalomnak létezik egy kisebb hányada, amely szeretne a folyamat részese lenni, hozzájutni a szükséges információhoz és véleményt nyilvánítani egy esetleges népszavazáson. A valós ismeretek és az érdeklődés közötti szakadék további kommunikáció szükségességét jelzi, legyen szó akár tájékoztató, akár befolyásolási célú információról.

A közvéleménykutatások egyes jellemzői korlátozhatják az attitűdök valós megismerését. A vizsgált kutatások egy részénél feltételezhető a szándék egy előzetesen elképzelt narratíva érvényességének biztosítására. A kérdések célzott megfogalmazása és sorrendje felboríthatja egy kutatás strukturális egyensúlyát, az elképzelt narratívát támogató érvek keresése felülírhatja a közvélemény való megismerésének szándékát. A kutatás eredménye, illetve az erről szóló, a nyilvánosságnak szánt kommunikáció között eltérés húzódnak. A kutatási eredmények felhasználása a kutatás eredeti céljainak alárendelten történik. Tekintettel arra, hogy egy kutatás esetében a megbízó az eredmények kommunikálását kontroll alatt tarthatja, a kutatások a nyilvánosság szolgálata helyett a valóság konstruálásának részévé válhatnak. Mindezzel a kutatások hozzájárulnak a média szerkesztőinek befolyását leíró napirend elmélet (McCombs – Shaw 1972) érvényességéhez, a *mi* és *ők* hangsúlyozásával erősítik a politikai idegenné válás gondolatát (Szabó 2006), éles választóvonalat hoznak létre a kockázat-orientált és az előny-orientált kutatások között, mindezzel erősítik az atomenergiáról vallott vélemények és a kapcsolódó attitűdök polarizálódását. Végül pedig fennáll annak a veszélye, hogy az atomenergiával kapcsolatos

magyarországi attitűdök megismerésében az eredményvezérelt kutatások helyett a célvezérelt kutatások válnak dominánssá.

Irodalom

- Antal, A. (2013) *Zsák a foltját*, (Online) Idea Intézet, 2013. május 7. (hozzáférés: 2013. május 17.). letölthető: http://ideaintezet.blog.hu/2013/05/07/zsak_a_foltjat_851
- Babbie, E. (2007) *The Practice of Social Research*. Belmont, CA, Wadsworth.
- Besley, J. C. – Oh, S.-H. (2014) The Impact of Accident Attention, Ideology, and Environmentalism on American Attitudes Toward Nuclear Energy, *Risk Analysis* vol. 34. no 5. pp. 949-964. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/risa.12151/abstract>
- Edelman (2012) *Edelman Trust Barometer 2012*, (hozzáférés: 2013. április 3.) letölthető: <http://www.edelman.com/insights/intellectual-property/2012-edelman-trust-barometer/about-trust/global-results/>
- Edwards, A. L. (1957) *Techniques of Attitude Scale Construction*. New York, Irvington Publishers.
- Eurobarometer (2010) *Europeans and Nuclear Safety* (online) Special EB 324, 2010. március 1. (hozzáférés: 2013. március 25.) Brüsszel: Európai Parlament. letölthető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_324_en.pdf
- Eurobarometer (2011) *The Europeans and Energy* (online) Standard EB 74.3 on Energy, 2011. január 31. (hozzáférés: 2012. február 8.) Brüsszel: Európai Parlament. letölthető: http://ec.europa.eu/energy/studies/doc/20110131_eurobarometer_energy.pdf
- Eurobarometer (2012) *Public Opinion in the European Union* (online) Standard EB 78 2012 ősz. (hozzáférés: 2012. február 10.) Brüsszel: Európai Parlament. letölthető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb78/eb78_first_en.pdf
- Felmérés az energiaforrások és a Paksi Atomerőmű Zrt. lakossági megítéléséről*. 2011. augusztus, MVM Zrt.
- Felmérés az energiaforrások és az MVM Paksi Atomerőmű Zrt. lakossági megítéléséről*. 2013. augusztus, MVM Zrt.
- Greenpeace (2013) *Kétharmad ellenzi a paksi bővítést*. 2013. október 10. Budapest: Greenpeace letölthető: <http://www.greenpeace.org/hungary/hu/hirek/hirarchivum/Ketharmad-ellenzi-a-paksi-bvitest/>
- Habermas, J. (1971) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat.
- IAEA (2013) *The Follow-up IAEA International Mission on Remediation of Large Contaminated Areas Off-site the Fukushima Daiichi Nuclear Power Plant*, (Preliminary Summary Report) 2013. október 21. (hozzáférés: 2013. december 25.), letölthető: <http://www.iaea.org/newscenter/focus/fukushima/remediation-report-211013.pdf>
- Ipsos (2011) *Global Citizen Reaction to the Fukushima Nuclear Plant Disaster*, 2011. június 20. letölthető: <http://www.ipsos-na.com/download/pr.aspx?id=10838> és <http://www.ipsos-na.com/download/pr.aspx?id=10803>
- Lever, A. (2013) *Perceiving Security: A Word of Caution on the Ethics Survey*, (Online) www.alever.net, (hozzáférés: 2014. január 9.), letölthető:

http://www.alever.net/DOCS/Perceiving_Security_A_Word_of_Caution_on_the_Ethics_Surveys.pdf

- Lorenzoni, I., Nicholson-Cole, S., Whitmarsh, L. (2007) Barriers Perceived to Engaging with Climate Change among the UK Public and their Policy Implications. *Global Environmental Change*, vol. 17. no. 3-4., pp. 445-459.
- Mariotte, M. (2012) *Nuclear Power and Public Opinion: What the polls say*. (Online) Daily Kos, 5 June. (hozzáférés 2014. március 5.), letölthető: <http://www.dailykos.com/story/2012/06/05/1097574/-Nuclear-Power-and-Public-Opinion-What-the-polls-say>
- McCombs, M. E. – Shaw, D. (1972) The agenda-setting function of mass media. In: Boyd-Barret, O. – Newbold C. (eds.) *Approaches to Media. A Reader*. London, Arnold.
- Nem kér az atomenergiából a magyarok többsége*, Origo, 2011. szeptember 9. letölthető: <http://www.origo.hu/itthon/20110914-median-a-tobbseg-elutasitja-a-paksi-atomeromu-elettartamanak-meghosszabbitasat-vagy.html>
- OECD (2010) *Public Attitudes to Nuclear Power*. (Online) (hozzáférés: 2012. július 25.) letölthető: <http://www.oecd-neo.org/ndd/reports/2010/nea6859-public-attitudes.pdf>
- Poortinga, W. – Pidgeon, N.F. (2003) *Public Perceptions of Genetically Modified Food and Crops, and the GM Nation? Public Debate on the Commercialisation of Agricultural Biotechnology in the UK*, University of East Anglia, work paper, (hozzáférés:2014. március 6.) letölthető: http://psych.cf.ac.uk/understandingrisk/docs/survey_2003.pdf
- Sarlós, G. (2014): *Risk and Benefit Perceptions in the Communication Narratives of Nuclear Energy in Hungary*, ELTE Szociológia Doktori Iskola, PhD dolgozat, 2014
- Semenza, J.C. – Hall D.E. – Wilson, D.J. – Bontempo, B.D. – Sailor, D.J. – George, L.A. (2008) Perception of Climate Change. Voluntary Mitigation and Barriers to Behavior Change, *American Journal of Preventive Medicine* vol. 35. no. 5. pp. 479–487.
- Szabó, Márton (2006) *Politikai idegen*. L'Harmattan, Budapest.

Vékey Zoltán

AZ ONLINE HÍREK ÉRTÉKE

A digitális médiatermékek üzleti modelljének keresése

Absztrakt

A hírmédia termékeinek, szolgáltatásainak fogyasztásában jól kirajzolódik az a világtendencia, hogy egyre nagyobb szerepet kap benne a hálózati média kínálata. Miközben ez a tény nem képezi vita tárgyát, a kínálati oldal szerkezetének alakulása annál több kérdést vet fel. A tömegmédia hagyományos szereplői lázasan keresik a maguk helyét a kialakulóban lévő hírmédia-ökoszisztémában, szemünk láttára küzdenek az újmédia professzionális szereplőivel és a hírmédia mind jelentősebb civil szegmensével, s úgy tűnik, immár a hamleti kérdéssel – lenni vagy nem lenni – kénytelenek szembesülni. Az, hogy a tradicionális hírmédia a régi módon nem élheti túl a jelen kihívásait, egyre világosabb, az viszont, hogy miként élheti túl, még mindig nagyon homályos: tanulmányunkban a válaszkeresés folyamatát próbáljuk bemutatni. Célunk elsősorban az, hogy a fizetőség dilemmáit, vagyis az üzleti modellt vizsgáljuk, a tágabb kontextusokra (célcsoportok, a tartalom változása, a közösségi média alternatív hírforrás szerepe, vizualitás felértékelődése) most nem térünk ki.

Egy híres, be nem teljesült előrejelzés és a hírmédia mai helyzete

Arthur Sulzberger – a világ egyik legismertebb napilapja, a New York Times tulajdonosa és elnöke – 2007-ben a davosi Világgazdasági Fórumon így nyilatkozott: „Őszintén nem tudom, hogy öt év múlva vajon fogjuk-e még nyomtatni a Times-t, de tudják mit? Nem is nagyon érdekel.”¹ Magabiztossága beigazolódni látszik, pesszimizmusa azonban alaptalan volt. A New York Times-nak 2013 végén hétköznaponként 1,5 millió vásárlója volt, és ebből 730 ezren még mindig a nyomtatott lapért fizetnek. 2007-ben a nyomtatott lap eladása egyébként valamivel 1 millió példány felett volt.

A példa jól mutatja, hogy a lapkiadást időnként még a benne dolgozók is temetik, még hozzá elég régóta, tulajdonképpen az információs és kommunikációs technológiák robbanásszerű elterjedésével párhuzamosan. Pedig az átalakuló piacon még mindig megtalálható a kinyomtatott és pénzért árult újság. Újabb és újabb üzleti modellek jelennek

¹ <http://www.haaretz.com/print-edition/business/ny-times-publisher-our-goal-is-to-manage-the-transition-from-print-to-internet-1.212256>

meg, de mindeddig nem rajzolódott ki tiszta irány. Moldován István médiakutató még az online hírszolgáltatás kezdetén, 1997-ben úgy látta, hogy „(az online hírgyártásban) új gazdasági modellek kezdenek kialakulni, bár jelenleg az útkeresés időszakában vagyunk.”² Az azóta eltelt több mint másfél évtizedben tulajdonképpen majdnem minden megváltozott, de Moldován ezen állítása máig érvényes és aktuális.

Bár a nyugati típusú társadalmakban a nyomtatott sajtópiac csökkenő példányszámai komoly fejtörést okoznak a médiacégeknek, egyre többen tudják digitális forrásokból – legalább részben – pótolni a kieső bevételeket. Tanulmányomban az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Németország médiapiacait vizsgálom, mégpedig abból a szempontból, hogy milyen megoldásokat találtak ezen országok piacainak szereplői az 1990-es évektől kezdődő digitális forradalom kihívásaira. Röviden arra is kitérek, mi történik Magyarország közvetlen környezetében, illetve hogyan és miként tudja a magyar médiapiac követni a nyugati trendeket.

A hírből élő, online és nyomtatott termékeket készítő cégek profitja igencsak törékeny. 2008 óta a print termékek kiadói egyszerre szenvednek a csökkenő olvasótáborok és a csökkenő eladott példányszámok, illetve a szintén zsugorodó hirdetési árbevételek miatt. Az online portálokat üzemeltető médiacégek többségében nem szereznek bevételeket az olvasói oldalról és bár a világban az összes online reklámköltés folyamatosan növekszik, ennek a növekedésnek nagy része a globális tech-cégekhez, a Google-höz és a Facebook-hoz kerül. (A Price Waterhouse Coopers felmérése szerint 2013-ra a globális szereplők részesedése a magyar online hirdetési piacon átlépi az 50 százalékot.³) A kérdés tehát adott, de választ csak kevesen voltak képesek találni.

Fontos azt is hozzátenni, hogy 2013-ban még mindig a televízió az a médium, amelyre átlagosan a legtöbb időt szánjuk. A Kutatópont felmérése szerint egy átlagos hétköznapon tévénézésel majdnem három órát, internetezéssel másfelet, rádiózással több mint egyet, újságolvasással pedig húsz percet tölt a 18-59 éves korcsoport.⁴ Azonban míg a rádió és a televízió továbbra is ingyenesen hozzáférhető (legalábbis a Mindig TV-n keresztül fogható kereskedelmi és közszolgálati csatornák), az írott sajtó esetében tapasztalt digitalizálódás megváltozott üzleti modellt eredményezett a textuális médiában. Teret nyertek az ingyenes nyomtatott lapok és a sok nagy nemzetközi, illetve az összes magyar hírportál is ingyenesen kínálja tartalmait.

A megoldandó feladat tehát nem újkeletű, gyakorlatilag az internet fejlődésével párhuzamosan alakultak ki azok a digitális üzleti modellek, amelyek alapvetően a hírre, a tartalomra építenek. Egyértelmű megoldás egyelőre nincs, az azonban világosan látszik, hogy a komoly méretű online szerkesztőségek fenntartása nem képes csupán az egyszerű hirdetésekből megtérülni. Azt is láthatjuk, hogy a klasszikus szerkesztőségi munkahelyek száma is lassan, de biztosan csökken. Az Egyesült Államokban 2012-ben a bejelentett nyolcórás szerkesztőségi munkahelyek száma 6,4 százalékot csökkent.⁵ Szükség van tehát a klasszikus sajtópiac másik bevételi forrására, a „lapeladási” árbevételre is, látható ugyanis, hogy e nélkül finanszírozásuk nem megoldott.

---

² *Jel-Kép*, 1997/1, 77. oldal.

http://apps.arcanum.hu/jelkep/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1997_1&pg=0&lang=hun#pg=78&zoom=f&l=s

³ http://mte.hu/dokumentumok/PwC-MTE_TANULMANY_vegso_valtozat_2013.12.09.pdf

⁴ <http://www.piacutatasok.hu/2014/06/kutapont-hetvegen-tevenezes-5-ora.html>

⁵ Pew Research Center: State of the News Media, Overview (2014, március 26.), 3. oldal.

Törékeny egyensúly

A kiadóvállalatokat a kétoldalú piac mindkét fele megfelelési kényszer alatt tartja. Egyfelől nagy szükségük van az olvasói bevételekre, azonban vigyázniuk kell, nehogy elveszítsék hirdetőiket. A kérdés tehát az, hogy nagy tömegeknek, ingyenesen szolgáltatnak online tartalmat és a hirdetési bevételeiket maximalizálják, vagy pénzért adják a tartalmat lényegesen kisebb közönségnek és lemondanak a hirdetési árbevételük egy részéről. A fizetős tartalmakat kínáló oldalak leggyakoribb megoldása a fizetőfal, amely meghatározott számú cikk elolvasása után, csak fizetés ellenében enged további böngészést. A fizetőfalak bevezetése tehát akár drasztikus látogatószám csökkenéssel járhat, aminek természetes velejárója a hirdetési pénzek elvesztése, ahogy az a New York Times-szal is történt az első fizetőfal bevezetésekor 2005-ben. Dacára a 227 000 előfizetőnek, a hirdetési bevételeik (a látogatók elvesztése miatt) annyival csökkentek, hogy 2007-ben úgy döntöttek, hogy megszüntetik a fizetőfalat. A nem minőségi tartalmat előállító bulvárlapok még kevésbé tudtak érvényesülni. A Newsday, egy Long Island-i bulvár napilap, amely a 400 000-es eladott példányszáma ellenére 2009-ben a fizető fal bevezetését követő három hónapban összesen 35 darab fizető ügyfelet tudott begyűjteni.⁶

Az üzleti modell keresése

Azt tehát könnyedén beláthatjuk, hogy szükség van az olvasók bevonására finansiális értelemben. Ennek legfőbb eszköze a digitális platformokon pedig a paywall, a fizető fal. Ez egy olyan rendszer, ami meggátolja a hozzáférést adott tartalomhoz addig, amíg a felhasználó elő nem fizet. A fizetőfalaknak kétféle típusát különböztetjük meg.

- ◆ Kemény fizetőfal: Olyan rendszer, amely minimális, vagy egyáltalán semmilyen tartalmat nem ad ingyenesen. Ilyet használ a Wall Street Journal, vagy az angol The Times.
- ◆ Puha fizetőfal: Rugalmasabb rendszer, amelynél nem mindenért kell fizetni. Leggyakoribb alkalmazása a mért fizetőfal (metered paywall), ahol havi elszámolással olvashatunk el jellemzően 10-20 cikket ingyenesen, időnként regisztrációhoz kötötten. Csak a limit elérése esetén ütközik az ember a falba, amelynél fizetni kell a további tartalomfogyasztásért. 2010 óta ez a legnépszerűbb modell, ilyen a New York Times vagy a Los Angeles Times weboldala is.

Természetesen léteznek hibrid megoldások is, mint például a néhány tételt ingyenesen kínáló, de a prémium tartalmat kizárólag fizetős felhasználók számára elérhetővé tevő modellek.

Az első fizetőfalakat az 1990-es évek második felében vezették be – ennek úttörője a Wall Street Journal volt 1997-ben – a közönség és a szakma egyértelmű értetlensége és rosszallása mellett. A kezdeti ellenérzések dacára ma már egyre több Egyesült Államokbeli médiatulajdonos, médiacég-vezető, médiakutató és újságíró szólal fel pozitívan a fizető falak – mint a sajtó egyik lehetséges útja – mellett.⁷

A közönség is egyre megértőbb az új modellekkel szemben és a fizetési hajlandóság is nő. Egy az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság piacán a közelmúltban végzett felmérés szerint nemcsak azok száma nőtt, akik fizettek online hírekért, hanem azoké is, akik

⁶ <http://observer.com/2010/01/after-three-months-only-35-subscriptions-for-inewsdays-web-site/>

⁷ OECD tanulmány: The Evolution of News and the Internet, 82. oldal.

eddig ugyan nem fizettek, de hajlandóak lennének (átlagosan 14%, a heavy hírfogyasztók között ez a szám 19%).⁸

Egyes felvetések szerint a fizetőfalak nem etikusak a hozzáférhetőség szempontjából. Az ilyen véleményeket elsősorban a kritikai politikai gazdaságtani médiaiskola képviselői hangoztatják, például Robert A. Hackett kommunikációkutató szerint a demokrácia alapvető pillére a hír ingyenessége, amely a nyomtatott sajtón kívül az is volt mindig.⁹ Ezzel szemben a nyomtatott újságok „utódainak” tekinthető online híroldalak gyakran meglévő nyomtatott termékekhez kapcsolódva, tulajdonképpen az ő helyüket veszik lassan át. Ráadásul több médium esetében is volt már rá példa, hogy vis maior esetben, például természeti katasztrófák idején feloldották a korlátozást és az egész oldalt, vagy egyes témákat ingyenessé tettek. Ilyen volt a New York Times esete, amely 2011 augusztusában az Irene nevű hurrikán közeledtekor tett ingyenessé minden a viharral kapcsolatos cikket. Egy másik példa pedig, mikor a Washington Post szüneteltette a frissen felhúzott fizetőfalat a 2013 őszi Capitol Hill-i lövöldözések alatt, amikor egy magányos nő okozott kisebb felfordulást a Fehér Ház közelében.¹⁰

A fizetőfalak alkalmazásának gyengéje, hogy viszonylag egyszerűen megkerülhetők különböző szoftverek, böngésző alkalmazások használatával, de a New York Times újbóli fizetős megoldásának bevezetése után 2011-ben egy egészen egyszerű módon, az URL átírásával megkerülhető volt a rendszer. A hibát gyorsan javították, azóta ez a lehetőség megszűnt.

A fizetős online tartalmak komoly problémája volt, hogy nem kerültek be az online keresőmotorok által figyelt és regisztrált tartalmak közé (szaknyelven szólva nem indexelték őket), így megtalálni sem lehetett azokat. Ezért hozta létre az egyik legfontosabb piaci szereplő, a Google a „First Click Free” (Az első kattintás ingyenes) alkalmazást, amely lehetővé teszi, hogy a fizetőfalak mögött lévő tartalmakat az első alkalommal elérjük a keresőből. Ez mindenkinek előnyös, a felhasználók több tartalmat találhatnak és érhetnek el, a médiatulajdonosok kattintást és érdeklődőt nyernek vele, a Google pedig még több oldalt tud beindexelni.

A kezdetek

Próbálkozások a személyi számítógépek és az internet elterjedése előtt is történtek már. Voltak olyan amerikai lapkiadó cégek (például a Gannett), amelyek már az 1980-as évek legelején elektronikusan terjesztették kiadványaikat a videotext rendszeren keresztül.¹¹ Ennek a rendszernek a fogyasztói végkészüléke a televízió volt, elterjedni azonban nem tudott a helyhez kötött olvasási kényszer, a nehézkes kezelhetőség és amiatt, hogy használata lefoglalta a család akkor még jobbára egyetlen tévékészülékét.

Nem lehet nem megemlíteni a Palo Alto Weekly-t, amely az első digitális újságként vonult be a köztudatba. A Szilícium-völgyben található kisváros hetilapja volt az első, amely online is közzétette híreit 1994-től, ingyenes formában. Ezután indultak meg a nagyobb médiumok is, az internet rohamos térnyerésével.

⁸ Robert G. Picard (2013) Do and will consumers pay for digital news? *Reuters Digital News Report*.

⁹ Robert A. Hackett (2001) *Democratic Equality: What went wrong?*. Toronto, University of Toronto Press. 197–211.

¹⁰ http://www.washingtonpost.com/local/miriam-carey-believed-to-be-driver-shot-near-us-capitol-lived-with-daughter-in-conn/2013/10/04/2794cc24-2ce7-11e3-8ade-a1f23cda135e_story.html

¹¹ Gálik Mihály (2003) *Médiagazdaságtan*. Aula Kiadó, 376. oldal.

Ahogy már említettük, az 1990-es évek második felében, az első komolyabb híroldalak megjelenésével egyidejűleg jelentek meg az első olyan üzleti modellek az online híriparban, melyek a felhasználóktól is pénzt kértek. A kezdeti lelkesedés hamar elpárolgott és egy jó darabig tartotta magát az elképzelés, miszerint csak a nagyon magas jövedelmű célközönséggel rendelkező, igazi versenytárs nélküli, patinás lapok számíthatnak némi bevételre ezen a fronton. Annak ellenére viszont, hogy erős bizonytalanság volt a bevételi oldalon a befektetési kedv nem lanyhult. 1999-ben Katherine Graham, az egyik legbefolyásosabb amerikai napilap, a Washington Post elnöke bejelentette, hogy a korábbi veszteségek ellenére 100 millió dollárt terveznek elkölteni online fejlesztésekre.¹² Nemcsak kicsi, de nagy szereplők, mint a New York Times is rossz döntéseket hoztak az ezredforduló utáni évezred közepén és nem tudták pótolni a látogatottság drasztikus csökkenését a sovány digitális előfizetői bevételekkel. A 2010-es évektől azonban valami talán megfordulni látszik. Nemcsak a New York Times találta meg a maga útját a puha fizető falas modellel, de a felhasználók maguk is változni látszanak, úgy tűnik, ennyi idő kellett ahhoz, hogy megjöjjön a fizetési kedvük és valószínűleg az is kellett hozzá, hogy ezekben az országokban ekkorra lett teljesen hétköznapi az online vásárlás, történjen az az élet bármely területén.

2010 után az Egyesült Államok médiapiaci fejleményeinek mintázatát követő Egyesült Királyság és Németország is átalakuló online hírpiaccal szembesült. A nagy brit napilapok nagyobb része már váltott, de 2013-ban Németországban a Bild is fizető falas megoldást vezetett be. 2013 nyara egyébként is meglepően sok médium számára jelentette a fizetőfal bevezetését. Ez lenne az áttörés? Kérdés, hogy a trend milyen gyorsan és egyáltalán továbbgyűrűzik-e az Európai Unió kevésbé tehetős végváraiba is? Komolyabb sikeres próbálkozásokat már a szomszédos Szlovákiában is láthatunk, de itthon egyelőre ezen próbálkozások rendre megbuktak (lásd később a Piano Media kudarca a magyar médiapiacra).

Úgy tűnik tehát, hogy a megoldást senki sem tudja, és még a nagyok is a próbák és hibák módszerrel dolgoznak, amely egy heurisztikus probléma megoldási mód és leginkább akkor használatos, amikor nincsen semmilyen felismerhető szabályosság a probléma tárgyát képező történésekben.

A következőkben a fizetős modelljük bevezetésének időrendjében mutatjuk be a nagyobb angolszász és nyugat-európai médiumokat, majd teszünk egy kitérőt Közép-Kelet Európába is.

1. 1996: A Slate megalapítása

A Slate egy Egyesült Államokbeli kulturális magazinként indult szájt, amelynek kezdetben a Microsoft volt a tulajdonosa és az MSN márka alatt tervezték felfuttatni. Ahogy már a kezdetekkor ígérték, 1998 első negyedévében vezették be a fizetőfalat, ekkor havonta 140 000 látogatóval rendelkeztek. Innentől csak előfizetők látogathatták a teljes oldalt, az éves előfizetési díj 19,95 dollár volt. A rendszer azonban nem működött. 1999 februárjában bejelentették, hogy visszatérnek az ingyenes modellhez, mivel az előfizetések száma nem a tervezett mennyiséget hozta. Összesen 20 000 előfizetőt tudtak gyűjteni, míg a továbbra is ingyenesen látogatható főoldalon 400 000 havi látogatást regisztráltak egy hónap alatt.

---

¹² Pablo J. Boczkowski (2004) Digitizing the News. 67. oldal

2. 2001: A Salon megoldása

A salon.com, egy Egyesült Államokbeli politikai és közéleti hírportál bevezeti a Salon Premium-ot, amely egy exkluzív hírfolyam véleményekkel, publicisztikákkal; éves előfizetési díja 30 dollár. A Salon Premium előfizetőknek ráadásul hirdetések sem kellett nézniük, ugyanis a fizetős szolgáltatás reklám mentes volt. Néhány hónappal később a Salon-t kiadó cég bejelentette, hogy gyakorlatilag minden cikkük bekerül a Premium hírfolyamba. Egy évvel később 45 000 előfizetője volt a rendszernek, amin enyhítettek úgy, hogy aki végignézett egy reklámszpotot, elolvashatott cikkeket. 2009-ben felhagytak az előfizetési modellel, miután 100 000-ról 10 000-re csökkent az előfizetések száma. A sok kísérletezgetés és a 2013-ban havi 15 millió egyedi látogató ellenére a tulajdonos saját bevallása szerint sosem volt nyereséges vállalkozás a Salon.com

A napilapkiadás vezető címeinek útkeresése az amerikai és brit piacon

3. 1997: A Wall Street Journal fizetőssé válása

Az egyik első országos napilap, amely alig egy évvel a weboldal létrehozása után, 1997-ben fizetőfalat vezetett be. Olyannyira sikeres volt ez a stratégia, hogy alig egy év alatt 200 000, 2013 harmadik negyedévére pedig nagyjából 900 000 digitális előfizetővel rendelkezik, ez több mint az egyharmada a teljes értékesített példányszámnak. A Wall Street Journal a legkockázatosabbnak tartott megoldást, a radikális, „kemény” fizetőfalas megoldást választotta már a kezdetektől, bár egyes, meghatározott cikkek ingyenesen olvashatók. A siker bizonyára több összetevőn is múlt, de a speciális, legmagasabb társadalmi státuszban lévő olvasóközönség és az egyértelmű piacvezető pozíció a nyitáskor bizonyosan komoly hatással voltak a kezdeti felfutásra. A Wall Street Journal sikerét azóta is mintának tekintette jó néhány nagy médium az online üzleti modellje kidolgozásakor. Pedig fontos, hogy erős, sztochasztikus kapcsolat van a lap olvasótáborának összetétele és az online előfizetők száma között, vagyis csak azoknak szolgálhat modellként a Wall Street Journal példája, akik hasonló közönséggel rendelkeznek. A lap 2014 elején a maga 900 000 digitális előfizetőjével a világ egyik legnagyobb ilyen előfizetői bázissal rendelkező napilapja. Az árazás is követi a célközönség igényeit, de vannak, akik kevésbé szeretnék többféle csomaggal bajlódni, és a viszonylag magas havi előfizetési díjtól sem riadnak vissza.

A kiadó által a 2014. évre közzétett előfizetői ajánlatokban van egy kedvezményes időszak, az első 12 hétre 22,99 dollárt kell fizetni, majd utána havonta 22,99 dollárt. Ezértvételi platformtól függetlenül megkapunk minden tartalmat és az elmúlt négy év archívumát, valamint extra szolgáltatásokhoz is hozzáférhetünk, mint például a WSJ Portofolio, amellyel egy kézben tarthatóak a befektetések, és amely mellé azonnal megkapjuk a hozzájuk kapcsolódó híreket is.¹³

4. 1998: A New York Times első óvatos próbálkozása

Talán a Wall Street Journal sikerén felbuzdulva lépett egy évvel később a New York Times, amely azonban egész már piaci helyzetben volt. Olvasói a társadalom jóval szélesebb rétegeiből kerültek ki, várhatóan jóval kisebb fizetési hajlandósággal. 1998 nyarán a New York Times éves 35 dolláros havi előfizetési díjat vezetett be, de csak a tengerentúli látogatóknak. Ezzel a bevételi tétellel kívánták kiegészíteni az egyelőre alacsony online hirdetési árbevételeket.

¹³ <https://www.wsjeuropesubs.com/wsjlfor12/>, letöltés ideje: 2014.03.13

2005-ben egy nagy lélegzetvétel után teljes fizetőfalat emeltek az oldal elé.¹⁴ A patinás napilap bemutatta a Times Select nevű programot. 49,95 dollárt kért az éves előfizetésért cserébe (a havidíj 7,95 dollár volt), amiért a vásárló hozzáférést kapott az archívumhoz (ahol havonta 100 cikket tölthetett le) és a nagynevű szerzők véleménycikkeihez. A rendszer az első pillanattól kezdve sok kritikát kapott. Többen megírták, hogy a véleménycikkek máshol elérhetők ingyenes formában, és azt is, hogy a rendszer könnyedén megkerülhető az URL módosításával. Az első két hónapban 135 000 előfizető lépett be (ennek nagyjából fele a print lapnak is előfizetője volt), és két év alatt egészen 270 000-ig ment fel a számuk, igaz az utolsó hónapokban már alig 7000 darabbal nőtt havonta ez a szám. Vagyis azt láthattuk, hogy volt egy rajongói mag, akiknek nagy része azonnal fizetett, de a növekedés megtorpant. Bár 10 millió dollár körüli bevételt hozott a fizetőfal bevezetése, úgy ítélték meg, hogy a látogatószám miatti hirdetési bevétel kiesés magasabb lett volna, ha minden, a fizetőfalat elérő vásárló belépett volna az oldalra, így 2007-ben feloldották az archívumra kivetett korlátozást. (Az 1980 előtti cikkek továbbra is fizető fal mögött voltak, de a legtöbbjük kivonatos formában ingyenesen is hozzáférhető volt.)

2011-ben a nagy globális szereplők már egyre nagyobb szeletet hasítanak ki az online hirdetési tortából. Ekkor újabb modellel próbálkoztak és ezúttal sikeresebb megoldást talált a New York Times menedzsmentje, de az is lehet, hogy ekkorra találkoztak a kiadói szándékok és az olvasók megváltozott fizetési szokásai. Az új rendszer egy általános, az oldal egészére vonatkozó puha fizetőfal (a Financial Times mintájára), ahol minden naptári hónapban 10 cikk elolvasása ingyenes, e határ fölött fizetni kell. 2013 harmadik negyedévében 730 000 előfizetője volt, ami az előző év azonos időszakához képest 40 százalékos növekedést jelent.¹⁵ Ugyanabban az időszakban az online előfizetési bevételek 37,7 millió dollárra rúgtak, ugyanakkor az online hirdetési árbevétel 32,9 millió dollár volt, ami 2,7 százalékos csökkenést jelent a 2012-es év harmadik negyedévéhez viszonyítva.

A digitális előfizetés minden platformon elérhető verziója egy hónapra 35 dollár. Ebben benne van a tabletre, a mobilra és az asztali gépre szánt verzió is.¹⁶

5. 2002: A Financial Times is beszáll

A Wall Street Journal legnagyobb konkurense a nemzetközi piacokon, a brit Financial Times is elkezdte árulni az online híreit. 2002-ben vezették be az első fizetési megoldásukat és 2007-ben az elsők között voltak, akik a „metered paywall”, azaz a puha fizetőfalak egyikét, a mért megoldást választották. Az ingyenesen elolvasható cikkek után az éves előfizetési díj 325 dollár volt. 2014-ben havi 8 cikket lehetett kapni ingyenesen, de ehhez is regisztrálni kellett.

Az, hogy a Financial Times sikeres online üzleti modellt tudott kialakítani, nagyban köszönhető annak, hogy olvasói összetétele gyakorlatilag megegyezik a Wall Street Journal olvasótáborával: átlagosnál nagyobb bevétellel és vagyonnal rendelkező üzletemberek, akiknek a hírek beszerzése nem pusztán szórakozás, hanem munka, és ezek az információk segítik őket abban, hogy a vállalkozásaik, befektetéseik nyereségesek legyenek. Ma az FT.com-nak 390 000 előfizetője van, ami közel 10 százalékkal magasabb, mint a nyomtatott lap előfizetőinek száma. A Financial Times volt az első olyan nagy napilap, amelynél a digitális előfizetések száma 2013 óta túlszárnyalja a nyomtatott előfizetések számát.

¹⁴ http://gothamist.com/2005/09/19/meet_times_select.php

¹⁵ <http://mashable.com/2013/08/01/new-york-times-ad-sales/>, http://www.cjr.org/the_audit/the_stand-alone_new_york_times.php

¹⁶ <http://www.nytimes.com/content/help/account/purchases/subscriptions-and-purchases.html#purchasesq01>, letöltés ideje: 2014.03.14

Árak 2014-ben: az alap előfizetés heti 5,75 EUR, a prémium mindent tartalmazó csomag 18,76 EUR. Magát a napilapot pdf fájl formájában a második, a középső csomagtól kapjuk meg, amely 8,39 EUR-ba kerül hetente.¹⁷

6. 2003: A Los Angeles Times első és második próbálkozása

A Los Angeles Times 2003-ban vezetett be fizetőfalat, de csak a szórakozás rovatára terjesztette ki azt, azonban ez volt abban az időben a leglátogatottabb rovat.¹⁸ A 4,95 dollárba kerülő havi előfizetési díj erős nyomot hagyott a látogatók számán. 2005-ben szüntették meg a fizetős tartalmat, azonban a rovat ekkorra látogatóinak 97 százalékát elveszítette.

2012 nyarán vezették be újra a fizetőfalat, ezúttal az oldal egészére. Azonban egy puha falat vontak az oldal köré, ami azt jelenti, hogy 30 naponta 10 cikk olvasása ingyenes, előfizetés csak ezen limit elérése esetén kell.

Ár 2014-ben: 4 hétre lehet előfizetni csak digitálisan, az ár 2,99 dollár hetente. Ezért a hozzáférésen kívül megkapjuk a nyomtatott lap elektronikus változatát pdf formában, elérünk exkluzív anyagokat és részt vehetünk nyereményjátékokon, de kapunk kedvezmény kuponokat is.¹⁹

Az ezredforduló utáni második évtized: áttörés vagy kudarc?

8. 2010: The Times

A fizetőfalak pionírjai szinte kivétel nélkül az Egyesült Államok médiapiacáról kerültek ki, de a Financial Times sikerét látva a kétezres évek közepétől egyre több európai lap próbálkozott pénzért adni az online híreit, cikkeit. Az egyik első a Rupert Murdoch érdekeltségébe tartozó Times volt, amely minden cikkét fizető fal mögé rejtette. Az előfizetési árak ugyan nem magasak, így is katasztrofális hatása volt a bevezetésnek a látogatottságra. A Guardian cikke szerint²⁰ rövid időn belül elveszítették látogatóik közel 90 százalékát. Az előfizetések számát azonban sikeresnek ítélték, 2013 második negyedévében 150 000-re rúgott a Sunday Times digitális előfizetőivel együtt.²¹ Ez a szám 20 százalékos növekedést jelent 2012-höz képest.

Árak 2014-ben: ha csak a digitális hozzáférésre van szükségünk, az 2 Fontba kerül hetente, a tabletre és mobilra is használható verzióért 6 Fontot kérnek szintén hetente.²²

¹⁷ <http://registration.ft.com/registration/subscription-service/bpsp?segid=70152>,
http://www.ft.com/intl/cms/s/cac376c8-97e2-11e3-8dc3-00144feab7de,Authorised=false.html?_i_location=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fcms%2Fs%2F0%2Fcac376c8-97e2-11e3-8dc3-00144feab7de.html%3Fsiteedition%3Dintl&siteedition=intl&_i_referer=http%3A%2F%2Fwww.ft.com%2Fhome%2Fuk#axzz2tcBq2d8G, letöltés ideje: 2014.03.14

¹⁸ <http://www.latimes.com/entertainment/#axzz2tbMbWibw>

¹⁹ <https://myaccount2.latimes.com/PremiumSubscribeworld.aspx>, letöltés ideje: 2014.03.10

²⁰ <http://www.theguardian.com/media/2010/jul/20/times-paywall-readership>

²¹ <http://www.theguardian.com/media/2013/oct/17/digital-subscriptions-times-sunday-news-uk>

²² http://store.thetimes.co.uk/?ILC=INT-TNL_The_Times-subscribe_butto-TheTimes-6_26_2013_-69, letöltés ideje: 2014.03.13

9. 2013: A Washington Post is belép a játszmába

2013 nyarán a Washington Post is felhúzta a maga fizetőfalát. Nem meglepő módon a puha fizető falat választották, ahol 20 cikket engednek ingyenesen elolvasni, csak utána kell a 9,99 dolláros legolcsóbb havi csomagot megvenni. Ha mobilon és tableten is böngészni, 14,99 dollárt kell fizetnünk. Érdekes, hogy több kivételt is tettek, így a kormányhivatalnokok a munkahelyükről vagy a diákok az iskolákból továbbra is korlátlanul és ingyenesen böngészhetnek a The Washington Post online tartalmai között.

10. 2013: Daily Telegraph/Sunday Telegraph

A Telegraph weboldala az egyik legnépszerűbb oldal az Egyesült Királyságban. Néhány hónappal ezelőtt vezették be a puha fizető fal rendszerüket. Egy ingyenes regisztrációval 60 napon át ingyenesen férhetünk az oldalhoz, melynek lejáta után 9,99 Fontba kerül a havi hozzáférés. Szám adatok még nem állnak rendelkezésre a rendszer sikerességéről.

Vajon a bulvár hírekért is lehet pénzt kérni?

Eddig túlnyomórészt üzleti, gazdasági tematikájú lapokat vizsgáltunk és sikeres fizetőfalakat gyakorlatilag csak ilyen típusú lapok tudtak felmutatni. Nagy kérdés, hogy mi van a bulvárral? Lehet-e egy bulvár lap fizetős online tartalommal sikeres? Ér a bulvár hír pénzt és ha igen, mennyit? Az elmúlt években ezekre is láttunk próbálkozásokat, amelyek közül kettőt emelnék ki.

11. 2013: The Sun

Sun az első valóban klasszikus bulvár lap, amely megpróbált bulvár híreket pénzért adni online. A legnagyobb példányszámú és olvasottságú brit bulvár napilap 2013. augusztusában vezette be Sun Plus szolgáltatását. Ennek keretében a cikkekből csak egy bekezdés olvasható el, aki tovább akar lépni, annak elő kell fizetnie. Az előfizetési díj 2 Font hetente, de a bevezetési akcióban csak 1 Font az első hónapra. Az első számok alapján egy hónap alatt 100 000-nél is több előfizető vásárolt hozzáférést.

12. 2013: A piacvezető német napilap, a Bild

Mathias Döpfner, az Axel-Springer németországi vezérigazgatója egy 2013. januári Wall Street Journal Europe-ban megjelent interjúban már előre vetítette, hogy hisz a fizetős online tartalmakban és a fizetőfalakban.²³

2013 nyarától a Bild az első nagy német napilap, amely a weboldalán fizetőfalat alkalmaz. Az Axel-Springer Kiadó zászlóshajója, a közel 2,5 millió eladott példánnyal büszkélkedő Bild az online kiadásában a legnagyobb sztorikat továbbra is ingyen kínálja, az interjúkért és más exkluzív tartalmakért azonban már elő kell fizetni. Adatokat egyelőre nem közölt az Axel-Springer, ez pedig bizonyosan nem azt jelenti, hogy túlteljesítették saját elvárásaikat.

Árak 2014-ben: a digitális hozzáférés ára 4,99 EUR havonta, ami kiegészíthető pdf formátumú lappal (9,99 EUR/hónap) és persze a print lappal is (14,99 EUR/hónap). Ez utóbbi érdekessége, hogy a lapot nem kézbesítik címre, hanem egy kuponnal vehető át az újságárusoknál, így spórolva a terjesztési költségen. Szintén egyedi, hogy a print lap vásárlói

²³ <http://www.wsj.de/article/SB10001424127887323375204578271472721125666.html>

egyedi kódot kapnak (egy új nyomdai megoldásnak köszönhetően), amellyel kedvezményes napi hozzáférést vásárolhatnak a weboldalhoz 0,7 EUR áron.²⁴

Van, aki nem kér belőle, van aki másban hisz

Spiegel Online

Wolfgang Büchner, a Spiegel Online vezére egy 2014. januári interjúban elutasította a fizetőfal ötletét. Azt mondta, az online-nal az elsődleges céljuk az, hogy felhívják a figyelmet a print lapra. A szakember azt mondta, hogy nem lát megtérülési lehetőséget a fizetős online híroldalakban, mivel az erős közmédia ingyenes híreivel nem tudnak konkurálni.²⁵

Krautreporter.de

Egészen friss történet a Krautreporter esete. A 2014 nyári indulással a hírportál hirdetések nélkül működik, a magazinindításhoz szükséges pénzt a közösségi finanszírozás (crowdfunding) eszközével gyűjtötték össze. Egy hónapot adtak maguknak és azt mondták, hogy ha ennyi idő alatt nem gyűlik össze 15 000 előfizető 60 Eurós éves előfizetési díj mellett, akkor nem csinálnak lapot. A pénz összejött, 16 506-an regisztráltak és fizettek a 2014. június 13-i határidőig. Az így szerzett közel egy millió euróból működtetik a 28 fős szerkesztőséget. A Krautreporter minőségi anyagokat, sok oknyomozó cikket és háttéranyagot ígér, a függetlenségükre pedig szerintük a reklámnélküliség lesz a garancia.²⁶

Mi történik Közép-Kelet Európában?

A szomszédos Szlovákiában 2010-ben alapította a Piano Media nevű céget két az online médiából érkező szakember. Ez egy univerzális fizetőfalas megoldás, amelyet szabadon használhatnak a médiacégek, megtartva szuverén döntési jogukat azon a téren, hogy miért kérnek pénzt. A rendszerhez csatlakozó vállalkozásoknak nem kell saját fizetőfalat fejleszteniük, viszont jutalékot von le tőlük a cég. Szlovákiában a legnagyobb online tartalomszolgáltatók csatlakoztak, ezért működőképesnek tűnik a dolog, bár az előfizetők száma nem mutat robbanásszerű növekedést. Hivatalos adatok nem elérhetők, de a becslések szerint északi szomszédunknál 2013-ban 5 és 20 ezer közöttire tehető a számuk. A Piano Media többek között Szlovéniában és Lengyelországban is meg tudott győzni annyi tartalomszolgáltatót, hogy érdemesnek tartották ezekben az országokban is bevezetni a szolgáltatást.

2012 őszén kezdtek tárgyalásokat a magyar piac legnagyobb látogatottságot generáló szereplőivel. Bár kezdetben minden szereplő érdeklődő és nyitott volt, végül mégsem sikerült megállapodniuk. 2013 augusztusában csalódott nyilatkozatot közölt a Piano Media: „Klasszikus magyar történet. Adott egy probléma, lépni kellene, mindenkinek fontos lenne, mindenki jobban járna, sokat beszélgetünk a megoldásokról, aztán valahol az önérdék és a lassú döntési mechanizmusok miatt elhal az egész”. A Kreatív magazin 2013. novemberi számában megjelent interjúban a cég képviselője elmondta, hogy az egyik legnagyobb

²⁴ <http://www.telegraph.co.uk/finance/10083060/Germanys-largest-tabloid-newspaper-to-go-behind-paywall.html> <http://www.bild.de/faq/seite/bildplus/alles-ueber-bildplus-30427132.bild.html>, letöltés ideje: 2014.03.16

²⁵ <http://www.dw.de/spiegel-magazine-chief-rules-out-paywall-for-online-content/a-17397140>

²⁶ <https://krautreporter.de/das-magazin>

szereplő visszalépése miatt nem mertek lépni a többiek, így egyelőre nem fognak piacra lépni hazánkban.²⁷

Magyarországon egyelőre a szaklapokon kívül alig találunk fizetőfalakat vagy pénzért kínált online tartalmat. A Professional Publishing kiadóhoz tartozó kreativ.hu több tartalmát jelszóval védi, de az előfizetők nagy része a nyomtatott lappal együtt vásárolta meg az éves előfizetést. A HVG Kiadó adozona.hu oldala 14 990 forintos éves díjért ad hozzáférést az oldalhoz, e nélkül a cikkeknek csak a lead-je olvasható. 2004-ben a Nemzeti Sportnak is volt egy bátortalan kísérlete, amikor a weboldalon a nyomtatott lap cikkeit adták pénzért. Információink szerint egy hónap után változtattak, azóta a nemzetisport.hu különálló szerkesztőséggel, külön, ingyenes tartalommal jelenik meg.

Konklúzió és további kérdésselvetések

Azt látjuk tehát, hogy 2012-2013-tól kezdődően egyértelmű jelei vannak egy üzleti modell- és szemléletváltásnak elsősorban az Egyesült Államokban, másodsorban az Egyesült Királyságban, harmadsorban – itt a leggyengébb mértékben – Németországban. Annyit azért tegyünk hozzá, hogy az Egyesült Államokban a hagyományosan alig érezhető súlyú közmédia megkönnyítette ezt a folyamatot, míg Európában a hagyományosan komoly, sok pénzt felemésztő hírszolgáltatást nyújtó közmédia gyengíti a piaci szereplők esélyeit, hisz hírei sok fogyasztó szemében csereszabatosak a fizetős online hírekkel. A már említett paradigmaváltás egyelőre a médiavállalatok menedzsmentjének attitűdjében érezhető, de azt is látjuk, hogy egyre több sikeres termék van a fizetős online hírpiacon, tehát a fogyasztói szokások is erős átalakulásban vannak. Mivel az európai példák többsége az elmúlt 1-1,5 évben indult, komoly következtetéseket nem tudunk levonni a részeredményekből, az első gyorsjelentések adataiból és a piaci pletykákból. Annyi viszont látható, hogy sötétbe ugranak az európai médiatulajdonosok, ugyanis nem tudhatják, milyen következményekkel járhat a koncepcióváltás.

A fizetős online hírek sikerességéhez több tényező szükségeltetik, amelyek közül az erős, fizetőképes kereslet és a fizetési hajlandóság tekintetében a régióink és különösen Magyarország erős lemaradásban van. Az egyedi termékajánlat (a marketing-kommunikációs szakirodalomban: USP, Unique Selling Proposition) megtalálása tehát várat magára, jó hír viszont, hogy az üzleti modellek az Egyesült Államokban már erős lábakon állnak, és Nyugat-Európában is szemmel láthatóan bevételt tudnak generálni egyes cégek az online tartalomszolgáltatásból. Az öreg kontinens az erős közszolgálati médiumok miatt óvatosabb – joggal. A fizetős tartalmak akkor állnak meg saját lábukon, ha ugyanazon tartalmak, hírek nem elérhetők ingyenesen máshonnan, hasonló minőségben.

A szakértők továbbra is komoly vitákat folytatnak a hírből élő vállalkozások jövőjéről. A pesszimista oldal szerint a hirdetési bevételek eltűnésével, a növekvő online penetrációval és a hírek dömpingszerű terjedésével az online hírmédiumok – print társaikhoz hasonlóan – hamarosan csökkenő bevételeket tudhatnak majd magukéinak. A Bloomberg-en megjelent cikkében Megan Mc Ardle mindezt az online elhelyezett hirdetések hatástalanságával magyarázza.²⁸ A szerző szerint a hirdetők előbb-utóbb rájönnek, hogy saját tartalomgyárat építeni és üzemeltetni jobb befektetés, mint szalaghirdetésekre szórni a pénzt. McArdle azonban egy fontos elemmel nem számolt, ez pedig az olvasóktól származó bevétel. Pontosan erről szól Marc Andreessennek, a Netscape és más online vállalkozások alapítójának az írása,

²⁷ http://www.kreativ.hu/cikk/egy_medium_miatt_bukott_meg_a_fizetokapu_bevezetese

²⁸ <http://www.bloombergtview.com/articles/2014-06-12/online-journalism-is-suffering-print-s-fate>

melyben fényes jövőt vizionál az online hírmédiának.²⁹ A gyorsan növekvő piac, az egyre több okostelefon miatt ugyanis a globális tulajdonban lévő, de lokális híreket is szolgáltató szereplők alacsony határköltséggel, minimális terjesztési díjjal tudnak eddig nem látott tömegeket kiszolgálni. És nemcsak az okostelefonok, de a mobil vételi eszközök és a mobilinternet gyorsütemű terjedése is pozitív fejlemény. Andreessen szerint 2020-ra már 5 milliárd ember lesz, aki mobil eszközről internetezik, vagyis a célozható tömeg robbanásszerűen növekszik.

Már „csak” azt kell kitalálni, hogy a hírmédia szereplőinek mivel és hogyan kell és lehet ezt a tömeget elérni, illetve arra rábírní, hogy bizonyos szegmensekben fizessen a hírekhez való hozzáférésért. A piacon erős hullámozás van, és szélcsendet senki sem jósol. Hirtelen bukkannak fel új, korábban ismeretlen szereplők, akik rövid idő alatt megerősödhetnek. A Buzzfeed.com, egy Egyesült Államokbeli híroldal, amely rövid idő alatt a világ 94. leglátogatottabb oldala lett, mindezt aktív közösségi média használatával, rengeteg szórakoztató tartalommal, rövidhírrrel, toplistával és ügyes címadásokkal.³⁰

A magyar piacon 2013-ban két új szereplő tűnt fel: a 444.hu és a vs.hu, mindkettő vadonatúj, hírszolgáltatásból megélni kívánó, online médiavállalkozás. Az előbbinek a főszerkesztője, Új Péter 2014. június 20-án egy Facebook-posztban azzal büszkélkedett, hogy 2014. június 18-án először előzték meg a Gemius adatai alapján a napi egyedi látogatószámában a régi motorosnak számító hvg.hu-t.³¹ Ez a 243 ezer olvasó egy viszonylag kis szerkesztőség által üzemeltetett oldalon kiemelkedőnek számít. A 444.hu elsősorban sok rövid, szórakoztató módon megírt anyagot jelentet meg, felvállalva sok külföldi oldalról összeszedett érdekességet, videókat, képeket, természetesen forrásmegjelöléssel. A 2014 elején megújult index.hu egyértelműen ezt az irányt követve helyezte el egy „Mindeközben”-re keresztelt feed-et a főoldalán, ahol a szerkesztők által kiemelt rövid, akár egyszavas érdekességeket kapunk gyakran frissítve. A vs.hu nem büszkélkedhet a 444.hu-hoz hasonló adatokkal, ők más utat választottak. A hírversenyből kimaradva nagyobb, elemző típusú anyagokat hoznak le, amelyek igényes vizuális elemeket felhasználva, képpel, videóval és infografikákkal állnak össze egy új típusú médiaélménnyé. Fizetőmegoldásról a két magyar oldal esetében nem beszélhetünk, mindketten a klasszikus, hirdetési bevételekre alapozott üzleti modell mentén építették fel stratégiájukat.

Az angol nyelvterületen a „sok kicsi sokra megy” fogyasztási elv hozhat eredményt, a magyar piacon azonban sokkal behatároltabbak a lehetőségek, és az internethasználat jelenlegi 65 százalékos aránya³² sem fog már gyorsuló ütemben nőni. A hírmédiumok jelenlegi látogató és oldalletöltés számai talán még duplázhatók a következő években, de ennél sokkal magasabbra nem tolhatók fel. Hazánkat tekintve látható, hogy az igény és a szándék a médiavállalatok oldaláról nem hiányzik, viszont a félelem nagy. A tartalom, úgy tűnik, csereszabatos: ha egyesek fizetőssé válnak, mások ingyenesek maradnak, az olvasók átpártolása elkerülhetetlen lehet. Ezért a Piano Media összefogásra buzdító szándéka nem volt rossz ötlet, de sokan ódzkodtak a fizetőfal szoftveres fejlesztését és üzemeltetését egy külső szereplőre bízni. A megoldást talán az egyénileg bevezetett, de összehangolt fizetőfal bevezetése jelenthet, vagy esetleg felmerülhet alternatív tartalom-bevételi megoldások keresése (például internet-előfizetés árába épített „tartalomszolgáltatási” díj). A fejlett, nagy külföldi médiapiacokon ugyan jól kirajzolódik az a trend, hogy bizonyos tartalmak elérése

---

²⁹ <http://a16z.com/2014/02/25/future-of-news-business/>

³⁰ <http://www.alexa.com/siteinfo/buzzfeed.com>, letöltés időpontja: 2015.01.10.

³¹ <http://cink.hu/a-444-eloszor-elozte-meg-a-hvg-hu-t-1593681970>

³² http://nrc.hu/kutatas/internet_penetracio

nem ingyenes, sőt nem is lehet az, de ennek a trendnek a magyar piacra való „begyűrűzéséről” megalapozott, hitelt érdemlő előrejelzést pillanatnyilag nem tudunk mondani.

Székely Iván

A GONOSZ ETŰD

Már nem emlékszem, ki nevezte először gonosz etűdnek: egy hallgató az órán, egy jegyzetelő diák, aki megosztotta a puskáját másokkal, vagy én magam – és ha én voltam, vajon a sajtóetika órán adtam a nevet, vagy netán kollégáimmal beszélgetve utólag? – a lényeg az, hogy a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskolán, azaz a BKF-en folytatott óraadói tevékenységem éve alatt kialakult egy műfaj és egy pedagógiai módszer, amit a hallgatói generációk már ezen a néven ismertek meg. A némiképp sejtelmes cím tehát nem egy cselszövényes történetet takar, hanem egy sajátos műfajt és a mögöttes pedagógiai elképzelést, amely szokatlansága ellenére sikeresnek bizonyult, és nemcsak az említett kurzusok oktatásának vált bevett elemévé, hanem kínálja a lehetőséget arra, hogy más oktatási keretek között is kísérletezzünk vele.

Bevallom, eredetileg önző módon azt próbálgattam az évek során, hogy mivel tehetném élvezetesebbé a BKF megalakulása óta tartott Sajtóetika, majd Médiaetika kurzusaimat, nemcsak a hallgatók számára, hanem saját magam számára is. A frontális óratartás, a szakirodalom ismertetése, az elvont elvek felsorolása és számonkérése nyilván nem tartozik ebbe a kategóriába, és az így kapott ismeretek alkalmazhatósága is megkérdőjelezhető az oktatott területen.

Kézenfekvő, hogy a tanár ilyen esetben próbáljon élő példákat hozni, nemcsak szóban, hanem kivetítve, felolvasva, lejátszva; kézenfekvő, hogy próbálja interaktívvá tenni az órákat, vonja be az arra kapható hallgatókat a példák elemzésébe, hiszen bármiféle etikát, etikus újságírást könyvből vagy internetre feltöltött anyagokból elsajátítani bajosan lehet. Emellett kezdettől fogva kínáltam opcionális feladatokat, órai aktivitási lehetőséget az érdeklődőbb hallgatóknak, s ezek eleinte saját (azaz a hallgató által a média bármely műfajából hozott) példák voltak, amelyeket az órán először a példa behozója ismertetett, fűzte hozzá saját véleményét, majd utána közösen megbeszéltük a tanulságokat. Már ez a gyakorlat is jelentősen élénkítette az órát, de ami ennél fontosabb, ráirányította a figyelmet olyan médiaetikai helyzetekre, problémákra, megoldási lehetőségekre, amelyek etikai elvek pusztán ismertetésével, újságírói etikai kódexek paragrafusainak elemzésével nem tudatosultak a hallgatókban.

Az emberi természet és talán maga a média jellegzetességeiből következően is könnyebb megértetni az etikai szabályok, az elvárt viselkedési normák *megsértését* és abból következtetni magukra a normákra, mint az elvont normákat vonatkoztatni a gyakorlatra. Ugyanezt láthatjuk a sajtóetikai kódexek szövegezésében is: ezek a dokumentumok gyakran nem az elvárt viselkedést, újságírói gyakorlatot fogalmazzák meg, hanem azt, hogy mi számít a sajtóetikai normák megsértésének, lásd például a MÚOSZ kódexet vagy a négy sajtószervezet által elfogadott Közös Etikai Alapelveket. Ebből persze kikövetkeztethető, hogy mi lehet maga a norma, de a normát nehezebb egyértelműen és teljes körűen meghatározni, míg a megsértés felsorolt esetei nem jelentik azt, hogy a nem felsorolt esetek automatikusan etikusnak minősüljenek.

Így aztán a hallgatók által hozott példák döntő többsége is etikátlanságokra vonatkozott, holott mindig hangsúlyozom: médiaetikai *vonatkozású* példákat hozzanak, tehát ne kizárólag *negatív* példákat, hanem olyanokat is, amelyek egy-egy kényes szituáció etikus, vagyis *pozitív*, követendő megoldását mutatják. Mégis, a többség a mai napig negatív példákat hoz.

Itt kell hangsúlyoznom, hogy felfogásom szerint nem létezik univerzális etika és nem létezik egyetemes érvényű médiaetika sem, amely minden környezetben, minden műfajban és minden közönség körében mindig egyértelmű eligazítást adna arra nézve, hogy mi etikus és mi nem. Olyan értékek, elvek, elvárások, viselkedési szabályok, műfaji sajátosságok összességéről van szó, amelyek megítélése nagyban függ a kultúrától, az adott országtól és társadalomtól, a történelmi időszaktól, a szubkultúráktól, az adott közönségtől, a konkrét kontextustól, az időzítéstől és sok más tényezőtől. Ami nem sérti senkinek az érzékenységét egy hajnalban sugárzott rétegműsorban, még megbotránkozatható lehet az esti mese környezetében; ami elvtelen riporterri megtévesztésnek minősülne egy közéleti pódiumbeszélgetésben, az elfogadható lehet egy „Kész Átverés” típusú műsorban. Természetesen mindenütt van határ, még egy szabadosnak tűnő közegben is lehet súlyosan etikátlanul kihasználni a média lehetőségeit. Ennélfogva a Médiaetika c. tárgy hallgatói sem számíthatnak afféle receptkönyvre, amit felmondva garanciát kapnának az etikus újságírás gyakorlására – amit kaphatnak, az nem egyéb, mint *érvek* és *érvelési szempontok*, amelyeket majd alkalmazniuk kell a munkájukban, amikor egy-egy kényes szituációban dönteniük kell, akárhogyan döntsenek is. Így aztán a diákok által hozott példák is csak a kontextusukkal együtt értelmezhetőek, és a megbeszélésük is így zajlik.

Ezek után már csak egy lépés volt annak felajánlása, hogy a hallgatók, felhasználva a BKF-en szerzett stílusbeli és műfaji ismereteiket, vagy akár saját meglévő képességeiket, gyakorlatukat, maguk is készítsenek hipotetikus példákat, azaz etűdöket, amelyeken be tudnak mutatni egy-egy médiaetikai problémát és megoldási lehetőséget. Az etűdöket pedig ugyancsak közösen beszéljük meg az órán.

Az egy-egy kiragadott probléma etűdszerű bemutatása azonban az idők során kissé didaktikusnak tűnt, és az órai időgazdálkodás kereteit is feszegette, ezért következő lépésben már az volt a feladat, hogy a tetszőleges műfajban és témában készített etűd sűrítve tartalmazza ezeket a megvitandó helyzeteket, megoldásokat. És mivel a példák túlnyomó többsége negatív volt, az etűdöknek is negatív példák, etikátlan megoldások sűrített gyűjteményét kellett produkálniuk. Egyszerűbben szólva, a hallgatónak a választott műfajban és témában minden elképzelhető (de persze hihető) etikátlanságot bele kellett sűrítene az etűdbe, amit csak el tudott képzelni. Az etűd párjaként pedig el kellett készítenie a feladatot ugyanebben a műfajban és témában korrekt módon, azaz etikusán is – ez fontos követelmény, a feladat része.

Látható, hogy komplex projektről van szó, amit a választott műfaj és téma függvényében kisebb hallgatói csoportok közösen is vállalhatnak. A probléma a munka megkezdésekor nem is az etikus megoldásokkal van, hiszen azokat akár iskolás módon is be lehet mutatni, hanem az etikátlanságokkal. A kurzus első szakaszában ezért csak afféle szándéknyilatkozatot kérek az érdeklődőktől, akik egyáltalán fontolgatják a részvételüket egy ilyen, látszólag perverz gyakorlatban. Ha kialakul egy többnyire még hezitáló hallgatói kör, akkor az elszántabbaknak egy megadott határidőig témával és közreműködői listával kell jelentkezniük – ez persze már komolyabb elköteleződést jelent. Ráadásul addigra már különféle órai példákat is megbeszélünk, amelyek ötletként szolgálhatnak a saját etűdökhöz. A húzódozás ilyenkor is a negatív megoldásokkal kapcsolatban tapasztalható: az órán nem szeretnek negatív megoldásokat improvizálni a hallgatók – ők „nem is ismernek” ilyeneket, tőlük „távol állnak” az ilyen etikátlanságok stb., azaz önkéntelenül is meg kívánnak felelni a szakma idealizált elvárásainak, vagy az óra témájából következően a tanár feltételezett

elvárásainak. Nem kis pedagógiai erőfeszítést igényel felkelteni az érdeklődésüket – helyesebben feloldani a gátlásaikat – az etikátlan megoldások iránt, legalább is órai környezetben.

Ebben a meggyőzési szakaszban hangzik el általában az az indok, hogy mindannyiunkban lakozik egy csomó rosszság, etikátlan viselkedésre készítés, agresszivitás, negatív hajlam, csak ezeket a szocializációnk során megtanuljuk kezelni és általában nem hagyjuk tudatosan érvényesülni, vagy legalább is nem vesszük észre, ha mégis érvényesül. Most tehát nem kell „kivülről” magunkba vinni a nem létező hajlamainkat, csupán arra van szükség, hogy az oktatás biztonságos pszichológiai és társas keretei között engedjük szabadjárá a gonosz énünket. Ezzel nem csinálunk egyebet, mint a színész, aki negatív szerepet játszik, gonosz, antipatikus figurát alakít, méghozzá hihetően. Ezért nem kell őt sajnálnunk, sőt voltaképpen irigyelnünk kellene, hiszen biztonságos körülmények között olyan szélsőséges életviszonyokat, érzelmeket is kiélhet, amelyeket a való életben nem tapasztalhatna meg.

Gondoljunk csak bele: hogyan is tudnánk egy rádiós tudósításban objektivitást színelve, részrehajlóan beszámolni egy demonstrációról? Hogyan botránkoztatnánk meg vallásos olvasóinkat frivol célzások becsempészésével? Vagy például operatőrként hogyan tudnánk kiszűrni egy olyan interjúalannyal, akit szívből utálunk? Valljuk be, nem lenne nehéz. A hallgatók többsége még ilyenkor is nevetgél, szabódik... ők dehogy is szűrnének ki... aztán az órán bemutatott példák megedződve (amelyek egy részét még humorosnak is találják) egyszer csak megjön a kedvük, és főleg megjönnek az ötleteik – a gonosz ötleteik – és elkezdődik az etűdök kidolgozása.

Eddig tehát a gonosz etűd műfajának kialakulását, ismétlődő órai megvalósulását – mondhatnám, onto- és filogenezisét – tekintettük át röviden, de nézzük meg, egyáltalán mire is jó, illetve mi lehet a célja az etikátlan megoldások etűdszerű gyakorlásának.

Gyakoroljunk etikátlanságokat!

Első hallásra nemcsak hallgatók, hanem a kollégák is meghökkennek a gonosz etűd műfajától és a kapcsolódó pedagógiai elképzeléstől. Hogyan engedhető meg, hogy a tanár szándékosan a nemkívánatos, az elvtelen, etikátlan megoldásokra tanítsa a diákjait?! Alapvető fontosságú ezért, hogy leszögezzük: a cél semmiképpen nem az, hogy a diákok az etikátlan újságírás eszközeit és módszereit tanulják ezzel (kissé cinikusan azt mondhatnánk, hogy azt úgyis megtanulják a szakmában).

Az etűdkészítésnek ezzel szemben két alapvető célja van. Az egyik cél a diákok *érzékenyítése*, „szemük felnyitása”: ismerjék fel tévedhetetlenül, ha etikátlansággal találkoznak akár a munkájuk során, akár hallgatóként, nézőként, olvasóként. (Márpedig nehéz nem találkozni ilyesmivel – némi túlzással, akárhol ütjük fel az újságot vagy kapcsoljuk be a tévét, mindenhol találkozunk etikailag megkérdőjelezhető esetekkel). A másik cél pedig az *önkontroll* fejlesztése: ha a diákok maguk kerülnek olyan helyzetbe, hogy a kollégáik, főnökeik valamilyen etikailag kifogásolható dologra akarják rávenni őket, vagy csupán adódik az „enyhe lejtő”, vagyis a kísértés a nem teljesen korrekt újságírói, szerkesztői munkára, tudjanak megállni és nemet mondani. Úgy vélem, ha ezt a két célt elérjük, már önmagában többet tettünk az etikus újságírás érdekében, mintha elvont sajtóetikai szabályok memorizálásával töltenénk az órákat.

Mindez hogyan valósul meg a gyakorlatban? Az eddigi tapasztalatok szerint az etűdkészítők között vannak magányos alkotók, vannak párosok és vannak csoportok. A magányos alkotók szinte kivétel nélkül írásos műfajt választanak. Az ő esetükben a nehézséget az adja, hogy többnyire nincs kivel megbeszélniük, elnevetgélniük az elképzelt

eszközöket, vagyis nincs kívül ötletelni, „brainstormingolni”. Tanárként minden etűdkészítőtől legalább írásbeli konzultációt, de lehetőleg személyes megbeszéléseket várok el, mielőtt elkészülnek az etűdök, s ez talán a magányos etűdkészítőknél a legfontosabb. Az írásos etűdök felolvasására nincs mód az órákon, ezért itt mindenképpen elvárás a kivetíthető, tömör prezentáció készítése és bemutatása, ami világosan bemutatja az alkotó szándékát és annak sikerességét vagy sikertelenségét.

Néhány jellemző példa a legutóbbi termésből: Egy hallgató a Plörkia fővárosában, Plörkben épült monumentális beruházásról írt tárgyilagos beszámolót, majd ugyanerről egy célozgatásokról, korrupciós feltételezésekről, elvtelen üzleti-politikai összefonódások érzetétől hemzsegő – de tényekkel alá nem támasztott – írást „A másfélmilliárdos leleplezés” címmel. Képzelt helyszínről és képzelt szereplőkről van tehát szó az etűd-párban: ez is az órai megállapodásunk része, hogy konkrét politikai pártokról, közéleti szereplőkről, eseményekről ne essék szó – ekkor ugyanis könnyen kishetnének szerepünkben és valódi ellenszenvünk vagy rokonszenvünk nyilvánulhatna meg a politikai, közéleti szereplők iránt, a gonosz etűd pedig nem erre való. A magányos alkotók közül többen nemcsak írásművet, hanem illusztrált, tördelt – online vagy nyomtatott formában megjelentethető – cikket készítenek, ahol nemcsak a választott illusztrációk, hanem a tördelés, a címek, idézetek kiemelése is az etűd részét képezik. Egy diákdemonstrációról készített képzelt riport etikus és etikátlan változatában például szembetűnő volt az illusztrációként használt fotók különbsége (tüntető, illetve bulizó diákokról készült képek), valamint megfigyelhető volt egy-egy szó beszúrásával a mondatok értelmének tendenciózus megváltoztatása, a sugallt kérdésfeltevés, a „csúsztatás” és sok egyéb „finomabb” újságírói etikátlanság is, amelyek bemutatása pedagógiai szempontból igen hasznos. Egy másik – nő hallgató által készített – cikk a női kapuzárási pánik és a kritikátlan öltözködési és sminkelési szokások némiképp szexista bemutatásával (ugyancsak etikus és etikátlan változatban) túlmutatott a bulvársajtó szokásos hatásvadász eszköztárára, és az interjúalany közvetlen megtévesztésével, politikai nézeteinek, vallásának firtatásával, az interjú hamis kontextusba helyezésével demonstrálta, hogy a bulvárban is vannak határok és lehetnek etikátlan újságírói megoldások.

Az alkotópárosok körében a legnépszerűbb műfaj, érthetően, az interjú. Egy képzelt rádióinterjú egy mp3-as hangfelvevővel is elkészíthető, egy videóinterjú pedig akár egy mobiltelefonnal is. Persze jobb lenne, ha az etűdkészítéshez professzionális technikát használnának a hallgatók (a fejlettebb technikai lehetőségek használata ugyanis maga is számos etikai szempontot vethet fel), de a gonosz etűdök céljára a jelzesszerű technika is elegendő. Kedvelt elem mind az audio, mind a videóetűdöknél az elképzelt felvétel vagy adás indítása előtti informális megbeszélés cseles rögzítése, ahol a riporter és az interjúalany megállapodnak arról, hogy milyen témák kerülnek majd szóba az interjú során, vagy hogy mit kér az alany, miről nem szeretne beszélni. Ez a kamerabeállításnak, hangpróbának álcázott felvétel két célt szolgálhat: egyrészt didaktikusan bemutatthatja az etűd hátterét, amihez képest a riporter majd másként vezeti az interjút, másrészt közvetlenül is felhasználható nyersanyag, vagyis bejátszható a képzelt interjúban az alany tudta nélkül. Ugyancsak népszerű az alany pontatlan, sértő bemutatása, a riporter felkészületlensége, az alany szavába vágás, a riporter saját véleményének ráerőszakolása az alanyra, és egy csomó más olyan elem is, amit leginkább egyszerűen riporter „bunkóságnak” tartunk, de azért ezek is beleférnek a tágabb értelemben vett etikátlanságok kategóriájába. A komoly témájú interjúk elvárt keretei közül persze könnyű etikailag kilógni, de még a könnyed magazinműsorok műfajában is érezhetőek a határok – egy kis burkolt rasszizmus például mindig „bejön”... A videóinterjúkhoz technikai okok miatt gyakran kell külön operatőr is, és ez már átvezet a csoportos megoldásokhoz.

A legszórakoztatóbbak az alkotócsoportok által készített videóetűdök, nemcsak a nézők (vagyis az óra résztvevői) számára, hanem a készítőik számára is, akik a forgatókönyv

összeállításakor és a forgatási alkalmakkor maguk is élvezik az etüdkészítést és valódi izgalommal várják az órai bemutatót. Ezekben a riportokban, interjúkban a bevont hallgatók különféle eljátszandó szerepeket vállalnak, de gyakran van külön szerkesztő, operatőr, vágó is a csapatban. Egy ilyen összeállítás már alkalmas arra, hogy a kamerahasználat etikai vonatkozásait kiaknázzák (pl. előnytelen profil, dekoltázs, ideges mozdulatok részrehajló kiemelése), hogy a világítás szerepét felismerjék, vagy hogy a stúdió berendezésével, a háttérképpel, a zenével is manipuláljanak a diákok. Néha komoly technikai befektetést sem sajnálnak az etüdkészítők, filmes trükköket alkalmaznak, mint az például egy „UFO” leeséséről forgatott anyagban történt. Egy másik etűdben a hallgatók rávették a főiskola egyik legismertebb, keménykezűnek tartott tanárát, hogy – szigorúan órai feladat céljára – vállalja el az interjúalany szerepét. Az etikus változattal nem is volt gond, az etikátlan verzióban alkalmazott „övon aluli” kérdések azonban meglepték az alanyt, de végül vette a lapot... Az etűdnek így is volt azért egy kis karneváli jellege, amikor az oktatási feladatra hivatkozással sok minden megengedhető volt a tanárral szemben, ami máskor nem. Olyan etűdök is előfordulnak, amelyek a bemutatni kívánt etikai vonatkozású megoldásokon túl egy-egy létező műsor vagy műsортípus persziflázását is megvalósítják, ilyen volt például a legutóbbi termésből a főszereplő hallgató nevéből képzett „A Rác-akták” című oknyomozó riport, amelynek „gonosz” változatában nemcsak a magát sztároló riporter manírjainak és a forgatócsoport minősíthetetlen viselkedésének lehettünk tanúi, hanem a műsor stílusához illeszkedő (saját készítésű) reklámbetéteket is láthattunk.

Tapasztalatok, tanulságok

Mindezek a felsorolt példák, eszközök és módszerek nyilván nem hatnak újdonságként az olvasó számára, de talán nyilvánvaló gyakorlásuk pedagógiai haszna, különösen órai környezetben, élő prezentációval párosítva. Azt természetesen figyelembe kell vennünk, hogy az etüdkészítő hallgatók nem profi színészek, szerkesztők, műsorvezetők, ezért a produkció egésze nem mindig nyújt teljes élvezetet az órai bemutatás közönsége számára.

Voltak azonban olyan etűdök, amelyek kivitelezésében profik (vagyis a hallgatók körén kívüli közreműködők) vettek részt: barátok, családtagok, külső kollégák. Ezt a megoldást általában el is fogadom, feltéve, ha egyértelműen látszik, hogy mi volt a hallgató saját munkája és mi a külső hozzáadott érték. Olyan etűd is készült, hogy egy kerületi tévéstúdióban gyakornokoskodó hallgató megírta az etikus és etikátlan forgatókönyveket és megkérte az aznapi profi műsorvezetőt és az éppen a stúdióban tartózkodó riportalanyt, hogy a saját felvételük befejezése után maradjanak még bent és játsszák el a hallgató instrukciói alapján a két szituációt – amit meg is tettek, az etűdöt pedig a stúdió berendezéseivel rögzítették. Egy másik etűdhez pedig egy nyilvánvalóan profi ismerős készített ütős főcímet, logóval, zenével és klip-szerű videó kivágásokkal, ami mind a neves műsorvezető szerepét játszó (amúgy a forgatókönyvet is író) hallgató sztárolását, elvtelen dicséretét szolgálta.

Mielőtt azonban azt hinnénk, hogy a gonosz etűdök készítése ideális keretek között folyik és mindig magas színvonalú termékeket eredményez, ejtsünk néhány szót a problémákról, veszélyekről is.

A problémák egy része technikai jellegű: a rossz kivitelezés élvezhetetlenné (és ami még rosszabb: értékelhetetlenné) tudja tenni a hallgatói produktumot. Minden előzetes figyelmeztetés ellenére gyakran előfordul, hogy a hangminőség csapnivaló, akár hangfelvétel, akár videofelvétel esetében, és ezt csak a kihangosításakor veszik észre az alkotók. Előfordult, hogy a csapat csak az óra előtti technikai próbán szembesült a dialógusok érthetlenségével, ezért inkább kivonult az előadásról és még az óra vége előtt sikerült feliratozniuk az etűdöt, amit így még be tudtak mutatni. Ugyancsak gyakori probléma, hogy az etüdkészítők, minden tanári kérés és felszólítás ellenére, nem hozzák magukkal az etűdöt DVD-n, pendrive-on vagy

más hordozón, hanem trendi módon hálózatról akarják letölteni a bemutató pillanatában. A letöltés azonban akadozik, formátum-problémák vannak, és ez öngól az alkotóknak, meg a tanár türelmét is próbára teszi. Más jellegű probléma az, hogy a diákok az etűdöt hajlamosak egyetlen elemre építeni, és az is mintegy általános szinten tükröz valamiféle médiaetikai elvárást.

A veszélyek között mindig felbukkan a túlzott karikírozás, a hallgatótársak szórakoztatásának igénye. Lehet persze mosolyogni, sőt nevetni is egy-egy kihangsúlyozott újságírói etikátlanságon, de nem kabarétréfát, nem bórleszket írunk, és a feladat ettől még komoly marad. Egy másik veszély, hogy az etikátlanságot egyes hallgatók azonosítják a durvasággal. Egy angol nyelvű csoport egy sorozat videóklipet készített elképzelt interjú-szituációról, és – kis túlzással – annál etikátlabbnak tartották az interjúkat, minél többször szerepelt benne a „mother fucker” kifejezés.

A problémák, veszélyek és a korlátozott technikai lehetőségek ellenére a hosszú évek tapasztalata egyértelműen az, hogy a diákok sokkal jobban felfogják az alkalmazott újságírói eszközök és módszerek jelentőségét és etikai vonatkozásait, ha maguk is kipróbálják azokat, mintha csupán a létező példákat tanulmányoznák. A tudatosítást pedig részben a kivetíthető hallgatói prezentációk szolgálják, részben pedig a produkciók közös megbeszélése órai keretek között. A megbeszélés során kiderül, hogy mit vettek észre az órán jelen lévő hallgatók az etűdben alkalmazott etikus-etikátlan megoldásokból. Az is kiderül, hogy mit *nem* vettek észre: ilyenkor az alkotóknak kell felfedniük szándékaikat vagy kevésbé szembetűnő megoldásaikat. Ugyancsak ilyenkor kerül sor további improvizált ötletek felvetésére, vagyis arra, hogy az etűd műfaji és tematikus keretei között még mit lehetett volna beletenni, alkalmazni. És itt lehet kicsit eltávolítani a diákokat – etűdkészítőket és hallgatókat egyaránt – attól a nézőponttól, hogy eleve magától értetődőnek tartásuk, mi etikus és mi etikátlan, és nem gondolnak bele, hogy milyen közegben, milyen műfajban, milyen közönségnek szánták voltaképpen az etűdöt. Éppen ezért hasznos ilyenkor a gondolatkísérlet: vajon az etűdben alkalmazott, etikátlannak szánt eszközök és módszerek *hol nem* számítanának etikátlannak?

Nyitott lehetőségek

A gonosz etűdök készítésének gyakorlatát megítélésem szerint két irányban lehetne továbbfejleszteni. Az egyik irány a médiaoktatás tárgyainak jobb összehangolása: ahol a hallgatók stílusgyakorlatokat végeznek, legyen közöttük „gonosz” gyakorlat is, az adott stílus és műfaj keretei között. Hasonlóképpen, a technikai gyakorlatokon, például hang- vagy képvágás kurzusokon a feladatok között legyen olyan, amely ugyanannak a nyersanyagnak az etikus és etikátlan (például a jelentést eltorzító, a helyszínen el nem hangzott kérdést becsempésző, az időbeli sorrendet tendenciózusan megváltoztató, „nem kívánatos” személyek szereplését eltávolító) vágását célozza. Az ilyen etűdök a médiaetika kurzuson is felhasználhatók lennének, és egyúttal az órákon tanultak összefüggéseit is jobban demonstrálnák. Ezek a gondolatok már többször felvetődtek a kollégákkal folytatott beszélgetések során, de eddig még nem sikerült megvalósítani.

Ugyanakkor kifejezetten nem javasolnám ennek a gyakorlatnak a kiterjesztését az üzleti vagy kormányzati kommunikáció oktatásának területére, mivel ott a hazai és nemzetközi viszonyokat figyelembe véve nagyobb lenne a kísértés a tanultak valós körülmények közötti alkalmazására. Anélkül, hogy idealizálnám a hazai sajtó közegét, az újságírói és rokon szakmák oktatásában jobban megvalósíthatónak tartom a szakmai-etikai kontrollt, a biztonságos oktatási körülményeket, a tét nélküli kísérletezés szabadságát.

A másik irány a tematikus kiterjesztés: olyan önismereti, jogtudatosító, civil aktivistákat képező és más kurzusokon, munkatalálkozókon, ahol a résztvevőket az alapvető jogi és etikai

normák tiszteletére és gyakorlására kívánjuk nevelni, ugyancsak alkalmazható lenne a gonosz etűd készítésének pedagógiai módszere. Például egy kisebbségi jogvédő workshopon (ahol elkötelezett jogvédő szellemiségű résztvevők gyűlnek össze) rasszista tartalmú gonosz etűdöket lehetne készíteni. Milyen leplezetlen és burkolt módokon lehet például cigányellenes hangon nyilatkozni? Szalonképesnek tűnhet, mégis velejéig rasszista szoláriumbarna elkövetőről beszélni, vagy csak egyszerűen megemlíteni, hogy sok itt a „kisebbség” – gondolom, az olvasó máris hallja a gúnyos hangsúlyt, látja az összekacsintást. Persze az elkötelezett antirasszisták úgy érezhetik, hogy ők soha nem vennének a szájukra ilyen kifejezéseket, még didaktikus célból sem. Meg kell győzni őket, hogy igenis úgy tanulnak a legtöbbet a verbális rasszizmusról – akár a médiában, akár másutt –, ha erőszakot tesznek magukon és megpróbálnak minél több olyan kifejezést, hangsúlyt, kontextust produkálni, ami rasszista tartalmat hordoz. Meglepően sokat találhat az, aki hajlandó a kísérletre, és nyilván a gonosz etűd készítésének két fő célja is teljesül: az illető felismeri még a bujtatott rasszista megnyilvánulásokat is, és ha netán olyan helyzetbe kerül, hogy a környezete ilyen megnyilvánulásokra készítené, vagy csupán a környezet által elvárt elfogadó viselkedésre lenne hajlamos, tudjon megállni és elhatárolódni. – Több kollégám már jelezte, hogy kísérleti jelleggel ő is kipróbálja ezt a módszert a saját területén; másokat is erre bíztatok.

Utóirat

A tanárnak természetesen ne legyenek illúziói: a diákok egy része nem jár előadásra, nem vesz részt az etűdök értékelésén, és csak mások jegyzeteiből próbál felkészülni a vizsgára. A jegyzetek némelyike úgy hivatkozik a gonosz etűdre, mint a média gyakorlatában elfogadott vagy legalább is létező megoldásra. Ezért fordulhatnak elő olyan válaszok a vizsgadolgozatok kérdéseire, hogy az etikátlan újságírói megoldások közé tartozik „a gonosz etűd alkalmazása”.

A gonosz etűdöt természetesen nem „alkalmazhatjuk” oktatási kereteken kívül, megfelelő szimulációs körülmények között azonban igen, akár a médiaetika területén, akár más olyan területen, ahol az etikus és az etikátlan elkülöníthető és értékelhető – persze csakis *in vitro*, vagyis az oktatás pszichológiai és szakmai korlátai között. Ahogy a veszélyes vírusokat, génmanipulált mikroorganizmusokat is gondosan el kell zárniuk a kísérletező laboratóriumoknak, ugyanígy kell tenniük azoknak, akik a média vagy a közbeszéd vírusaival szemben kínálnak virtuális immunizáló oltásokat.

A szerző megjegyzése

Ez az írás, a szerző szándéka szerint, nem tudományos értekezés, nem elemző tanulmány: nincsenek lábjegyzetei, szakirodalmi hivatkozásai. Egy sikeres, de mégis ellentmondásos – mondhatnám, veszélyes – pedagógiai gyakorlat bemutatása kíván lenni, afféle önesettanulmány. A választott műfaj egyúttal nyilvánvaló problémákkal is jár: egy ilyen írás az általános értelmiségi olvasónak túl hosszú és túl szakmai, a tudományos fórumok közönségének pedig túl olvasmányos és nem elég tudományos. A bemutatott módszerhez mégsem kívántam elméletet, ideológiát kreálni, sem pedig létező nézetekkel alátámasztani, megvédeni a kialakított gyakorlatot. A szerző nézőpontja, véleménye, javaslatai (és ellenjavallatai) persze így is láthatóak, de az írás voltaképpen célja a tapasztalatok megosztása és egyúttal szakmai vita generálása. Ezért örömmel vennék minden érdemi észrevételt, javaslatot, kritikai megjegyzést az ismertetett gyakorlattal kapcsolatban: akár a módszer más területeken való alkalmazhatóságáról, akár más rokon módszerekkel, elméletekkel való összefüggéséről, de akár ellenvéleményt is, amely szerint káros és kerülendő a hallgatók „rosszra” oktatása, vagyis a gonosz etűdök készítése.

Zsigmond Andrea

MIÉRT NE FOGYASSZUNK KULTURÁLIS TERMÉKET?

Esettanulmány: kísérlet a „színház” szó jelentésének kibontására

„Az az ember érzése, hogy bekerül a színháztörténet nagykönyvébe, ugyanakkor [...] mindenki számol, mert fél, hogy átlépi a megadott anyagi keretet.” (Mnouchkine)

Kommunikálni a színház segítségével és kommunikálni a színházról

„Rettegek mindentől, ami elszakíthatja [...] a színész és néző között kifeszített becses szálát. Ezt az annyira finom és vékony szálát” – olvassuk egy Ariane Mnouchkine-nal készült beszélgetőkönyvben.¹ A rendező ezekben a sorokban azt fogalmazza meg, mi az általa képviselt színház célja, mi a színháza lényege: az alkotó és a néző közötti érintkezés, kettejük kommunikációja. Máshol is leírja könyvében, mire törekszik mint rendező: „Megkísérelni egyedül megfejtetni a világot, aztán megpróbálni elmagyarázni, hogy mások is értsék, érezzék, átéljék.” (Mnouchkine 2010: 78)

A színház ugyanakkor nemcsak a nézők *felé* kommunikál (a közös világról), hanem *helyettük* is, mivel „ők, és ezt gyakran mondják is, egyedül vannak, nincs a kezükben eszköz, [...] amivel kifejezhetnék magukat. Nekünk van kifejezőeszközünk – a színház”, mondja Mnouchkine. (Mnouchkine 2010: 79) Az alkotó ugyanakkor reméli, hogy nemcsak ő tud azonosulni a néző szemléletével, hanem a néző is az övével: „Miközben az előadást csináljuk, bizakodom. Hogyha valami engem megindít, az őket is megindítja majd.” (Mnouchkine 2010: 80)

Fontos a rendező számára az együtt-érzés (sic!), mivel: „Mi az, ami valóban emberré tesz? Az érzelem, amit egy másik ember iránt tanúsítunk. [...] Attól félek, hogy éppen egy olyan emberiséget hozunk létre, amely egyre nehezebben tud a Másikkal érezni és együttérezni.” (Mnouchkine 2010: 78) A színház tehát fékezi az elembertelenedés folyamatát. Sikerként könyvel el a rendező, ha egy néző ezt mondja neki, például „a Le dernier

¹ Ariane Mnouchkine (2010) *A jelen művészete. Beszélgetések Fabienne Pascaud-val.* (Ford. Fehér Anita, Körösi Petra, Molnár Zsófi, Khaled-Abdo Szaida.) Krétakör Alapítvány, prae.hu, Budapest.

caravansérail után: »Korábban, mikor újságot olvastam, azt gondoltam: mit keres itt ez a sok menekült? Most már soha többé nem teszem fel így ezt a kérdést.«, ez egyfajta testvériséget szül a kételkedésben, kérdésfeltevésben. Mások ugyanazokat a kérdéseket fogalmazzák meg, mint én, mint mi.” (Mnouchkine 2010: 79)

Nem egyirányú tehát ez a kommunikáció. A néző is viszonyul, reagál az előadás előtt is és utána is. Előtte például vágyai vannak; erről mondja Mnouchkine, egyetértésben Jean Vilarral: „Arról van szó, hogy van-e elég bátorságunk és kitartásunk rákényszeríteni a közönségre azt, amire titkon vágyik”. Aztán: „Az előadások után az emberek elmondják a véleményüket. Mi meghallgatjuk őket. Én figyelem őket. Néha határozottak, és pontosan fejezik ki magukat, néha ügyetlenül, mert az előadás elbátortalanította vagy meghatotta őket. De az arcokon legtöbbször valamiféle erős ellágyulás és elmélyülés látható.” (Mnouchkine 2010: 78)

A színház, illetve bizonyos fajta színház számára tehát az alkotó és a néző közti kommunikáció kiemelt fontossággal bír. Persze más művészeti ágban is találkozunk időről időre hasonló elgondolással. A színház annyiban sajátos, hogy eleve közösségi művészet; benne egyszerre többen kommunikálnak többekkel: egy egész stáb egy egész nézőközönséggel. Ráadásul jelen is vannak a műalkotás befogadásakor: ezért, ha hatni akarunk, jelen idejű kérdéseket érdemes megfogalmazni. A színház nagyon is alkalmas közösségi – akár közéleti – problémák megfogalmazására, megélésére, talán megoldására is.

Melyek azok a tényezők, amelyek segítik az alkotók és a befogadók közti kommunikációt, és melyek azok, amelyek gátolják? Sokféle válasz adható a kérdésre. Egyik lehetséges forrásunk Ariane Mnouchkine, akinek a könyvéből nagyon szépen kiolvasható, milyennek látja még a színházat; mi kell ahhoz, hogy ez a kommunikáció jó eséllyel és jó eredménnyel megvalósuljon. Akadályról is szót ejt. „Egy rosszfajta rezzenés a teremben, egy kellemetlen zaj, egy észlelhetetlen incidens a színpadon.” (Mnouchkine 2010: 80) De nemcsak előadás közben fenyegeti (felbomlás)veszély a figyelmesen kialakított viszonyt alkotó és néző között. Két előadás között is érhetik a nézőt olyan hatások, amelyek elidegenítik a színháztól.

Ebben a dolgozatban azokat az elemeket szeretnénk szembesíteni egymással, amelyek segítik a kommunikációt, Mnouchkine könyve alapján próbáljuk meg, kissé hosszasan, listázni. A kommunikációt gátló tényezők közül viszont egyetlen egyre szeretnénk felhívni a figyelmet: egy kifejezésre, illetve a háttérben meghúzódó modellre. Dolgozatunk végén a kedves olvasó pedig majd eldönti, hogy szeretne-e a továbbiakban is „kultúrát fogyasztani”.

Hogy létre tud-e jönni előadás közben a kommunikáció, a művészethez való viszonyulásunkon is múlik. Az alkotó attitűdjén, de a nézőén is. Az attitűdöt pedig nagymértékben az uralkodó diskurzusok határozzák meg. Vagyis nem mindegy, mit olvasunk, vagy hogyan beszélünk, írunk a színházról, milyen modelleket mozgósítunk közben; főleg, ha publikáljuk is szövegeinket. Érdemes akár szóról szóra megvizsgálni a mások és a magunk nyelvezetét. Egy diskurzuselemző számára „kiemelt jelentőségű az ilyen elsődlegesen tudást konstruáló, például a médiában vagy az oktatásban használt szöveg és beszéd kritikai elemzése”.²

Egy diskurzuselemző, egy tudós, egy újságíró szereti azt remélni, a „társadalmi tudat” némiképp befolyásolható. Még akkor is, ha „sajnos nagyon keveset tudunk arról, hogy milyen struktúrával rendelkeznek és miként működnek a társadalmi tudat olyan »puhább« (vagy

---

² Teun A. van Dijk (2000) A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.) *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest. 451.

»izgalmasabb«) formái, mint a vélemények, attitűdök, ideológiák, normák és értékek.” (van Dijk 2000: 451)

Akkor is azt reméljük, górcső alá vehetünk egyes kifejezéseket, és azt mondhatjuk, ez ennek és ennek a célnak megfelel, vagy ellenkezőleg, ilyen és ilyen kontextusban inkább ne használjuk – ha nem akarunk mást mondani, mint amit gondolunk. Vagy nem akarjuk, hogy csak azt gondolhassuk, amit másoktól örökölt, beágyazódott szavaink megengednek nekünk. Tudjuk, hogy „lehetnek olyan esetek, amikor bizonyos retorikai alakzatok, mint a túlzások vagy metaforák, nagy valószínűséggel hatnak a modellek megszerveződésére vagy a modellekben foglalt vélemények kialakulására.” (van Dijk 2000: 452) Érdemes tehát odafigyelni a szóképeinkre, időről időre ránézni a szavainkra. Vajon mit hordoznak magukban? Mi felé hajtanak bennünket?

Miért Mnouchkine? Miért metaforák?

A hetvenöt éves Ariane Mnouchkine ötven évvel ezelőtt alapította a Théâtre du Soleil-t (a Napszínházat), és ma is nagy érdeklődés közepette folytatja rendezői és társulatvezetői munkáját. Mi teszi indokolttá e kettős jubileumon³ kívül – és amellet, hogy nőként folytatja ezt a nagyívű tevékenységet, ami kivételes és példamutató –, hogy egy kommunikáció, média és közvélemény tematikájú folyóiratban épp az ő a színházi látásmódjával példálózunk?

Elsősorban talán az, hogy az a típusú színház, amelyet ő képvisel, erőteljesen társadalmi beágyazottságú. Kezdve a megcélzott nézőktől: nem a polgári rétegnek akar színházat csinálni. Olyan témákat választ, amelyek mindenki számára fontosak és érthetőek: a hetvenes évek elején mutatták be például 1789 és 1793 című előadásait, amelyek a francia forradalom eseményeit hozták közel a francia nézőkhöz, úgy, hogy közben a '68-as szellemiséggel átítatva, a saját korukra is reflektáltak. A bevándorlók helyzetével is több előadásában foglalkozott Mnouchkine, illetve távolkeleti népek közelmúltjának véres eseményeit is bemutatják előadásai. Az ilyesfajta produkciók magyar közegben csak a rendszerváltás után jelentek meg: az 1956-tal, a romagyilkosságokkal, a holokauszttal foglalkozó színházi projektek, illetve Délvidéken Urbán András háborús, a szerb-magyar együttélést tematizáló, Erdélyben Gianina Cărbunariunak, majd Alina Nelegának és Kincses Rékának a román-magyar együttélést ábrázoló, dokumentarista elemeket is tartalmazó előadásai sorolhatók ide. Az sem véletlen talán, hogy a Mnouchkine-nak szentelt, máig egyetlen magyar nyelvű kötetet (amelyre ez a dolgozat támaszkodik) az a Krétakör jelentette meg, amely a honlapján így határozza meg magát: „a társadalomtudományok tapasztalatainak felhasználásával hoz létre kreatív közösségi játékokat”.

A Napszínház előadásainak elkészülési módja is sajátosan közösségi jellegű. Fontos szerep jut bennük a színészek önálló kutatásainak, improvizációinak, személyességének. Ez a nézőkkel való kapcsolatukra is kihat, közvetlen, telített lesz. Ariane Mnouchkine előadásaira amúgy is a felszabadult játékkedv jellemző, azért is, mert a több évszázados commedia dell'arte, a népi, vásári színház hagyománya, illetve ősi távolkeleti formák energiái is visszaköszönnék bennük. Filmjeiben is hasonló irányokat követ: Molière-ről és társulatáról készült filmjét egyrészt a francia nép 1600-as évekbeli élet- és látásmódja, ill. a színházi formák történetisége itatja át, de magának a Napszínház vezetőjének a Molière-rel való azonosulása is áthatja. Többszörös értelemben közösségi tehát ez a színház: alkotói a francia népet (múltjával és jelenével), a potenciális és az aktuális nézőket, illetve a társulatot mind a közösségüknek tekintik.

³ Jelen dolgozat első változata 2014-ben íródott. Az évfordulók, melyekre a szöveg során hivatkozunk, ehhez képest értendőek. (a szerző megj.)

Ariane Mnouchkine munkásságáról és színházzszemléletéről a továbbiakban még lesz módunk szót ejteni. Ám esszénk a nézetei mellett elsősorban a beszédmódját vizsgálja. Elemzésünk, reményeink szerint, annak az olvasónak is érdekes lehet, aki a színházi diskurzusok sajátosságaira csak úgy, a francia rendezőtől függetlenül kíváncsi. Mert esetleg maga is keresi a szavakat, amelyekkel a színházról beszélhet. Vagy a művészetről általában.

Kezdhetnénk azzal: mit jelent egyáltalán, hogy 'színház'? E szó hallatán ugyanarra gondol-e a szomszéd Mari néni, aki régen szerelmes volt egy operettszínházba, mint a polgármester, akinek a városi színház jövő évi finanszírozásáról kell döntenie? Ugyanaz-e a 'színház' jelentése, ha egy filmszínész ejti ki a száján, mint ha egy gyerek, akit elbűvöl a nézőtér sötétje? Vagy egy szociológus, aki a nézők szokásaira kíváncsi?

Nagy valószínűséggel mind némiképp másra gondolnak. Akár ellentétesek is lehetnek elgondolásaik. Azért, hogy megtudjuk, az egyik 'színház' miben különbözik a másiktól, célravezető lehet, ha megnézzük, milyen szinonimákat használnak helyette a beszélők. Ezért érdemes a 'színház'-ra alkalmazott metaforákkal is foglalkoznunk. Megfigyelhetjük, hogy a fogalom jelentéséből milyen szemantikai jegyeket emelnek ki az egyes képek. Latolgathatjuk, hogy vajon miért ezeket választotta a beszélő.

Már említett, magyar nyelven megjelent könyvében Ariane Mnouchkine nem reflektál saját beszédmódja metaforikus jellegére, bár a 'metafora' kifejezést gyakran megemlíti. Elmondja például, hogy egy próbafolyamaton társulatával törekedni szoktak „az átfogó metafora, illetve az előadás sajátos metaforáinak megtalálására”. (Mnouchkine 2010: 14) Illetve a színész is „metaforává alakít egy érzést.” (Mnouchkine 2010: 103) Ezek a mondatai színházi stílusára utalnak, amely szerint társulatával szereti elkerülni a realista-naturalista, pszichologizáló játékmódot: „Szerintem egy rendezőnek mindenekelőtt az a feladata, hogy eszközöket adjon a színésznek ahhoz, hogy hogyan ne legyen realista” – olvassuk tőle a kötet hátoldalán.

Ám nem csak a készülő előadások során keresi a metaforákat a rendező, hanem a színházban töltött élete, sőt, egész Franciaországról alkotott képe köréjük szerveződik. „Valójában az én életem a színházban szimbólumokkal van tele [...] Nagyon sok polgártársamnak nem adatik meg ez az öröm. Egy nem-esztétikus, erkölcstelen, rítustalanított, a szimbólumokat, a költészetet és a metaforákat nélkülöző társadalomban élnek.” (Mnouchkine 2010: 125) Úgy látja tehát, a színházzal való foglalatosság megmentheti az embert a rítustalanodott világ sivárságától. Attól, amit így összegez: „Nekem is időbe telt, mire megfogalmaztam, hogy a szakralitás rendkívül módon hiányzik a mai francia társadalomból.” (Mnouchkine 2010: 125) Amikor meg a riporter rákérdez, „Miért van ennyire szükségünk szimbólumokra?”, ezt válaszolja: „Hogy megtestesítsük a megtestesíthetlent, hogy láthatóvá tegyük a láthatatlant, és azt, amit csak remélünk.”⁴ (Mnouchkine 2010: 126)

Mnouchkine nem említi külön, hogy beszédünket, a színházról zajló diskurzusokat is metaforák szövik át.⁵ Az övét például látványosan. Az őt faggató riporter mondatai sem mentesek a metaforáktól – a továbbiakban felsorolt idézetek között ezért az ő szavait is megtaláljuk. Az újságíró metaforái többnyire Mnouchkine-t ismétlik, vagy szinte

⁴ Ez a fordulat, „láthatóvá tenni a láthatatlant”, ismerős lehet az olvasónak egy másik színházi alkotó gondolatrendszeréből. Peter Brook *Az üres tér* című könyvében (Európa, Bp., 1973, 1999) a „szent színház” meghatározásánál ugyanígy fogalmaz. (55. old.)

⁵ „Igen gyakran előfordul [...], hogy [...] két fogalmi keret között alakul ki valamely hasonlóságra épülő fogalmi interakció – ezt a folyamatot metaforának nevezzük.” Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010) *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai, Bp., 2010. 79. (A továbbiakban a diskurzus vizsgálata során ezt a meghatározást tekintjük érvényesnek.)

észrevétlenül belesimulnak a szövegbe, de jelzik, hogy az alkotó és a diskurzusába bekapcsolódó más alanyok majdhogynem ugyanazt a nyelvet beszélik.

Majdhogynem ugyanazt a nyelvet? Nem, kivétel is akad: a szociológusok előszeretettel használnak egy bizonyos kifejezést, amikor a színházról beszélnek. Erre a szóra Mnouchkine nem adná az áldását. Sok elemzési szempont jó, sőt, eredményes lehet a szóképek vonatkozásában. Bárki bármilyen céllal görcső alá veheti a Mnouchkine-kötet retorikáját. Jelen esszének viszont egyetlen konkrét célkitűzése van: valójában egy bizonyos metaforát keresünk a szénakazalban. Kíváncsiak vagyunk, hogy a szociológusok által gyakran használt „kultúrafogyasztás” fogalom (vagy valamely változata) megtalálható-e Mnouchkine impozáns listájában. Hogy miért? Ezt majd esszénk utolsó részében fejtjük ki.

Dolgozatunk kizárólag *A jelen művészete* című kötet anyagára támaszkodik. A könyv 2002 és 2004 között rögzített beszélgetéseket tartalmaz; a francia eredeti, mely alapján a magyar kiadás készült, 2005-ben jelent meg. A Théâtre du Soleil-jel kapcsolatos eseményeket a könyv függeléke 2010-ig követi. Sok idézetet fogunk felsorolni. Az olvasónak lehetősége van arra, hogy egyszerűen úgy tekintsen erre a válogatásra, mint amin át egy társulat működésébe nyer bepillantást. Esetleg választhat saját, külön bejáratú szempontot, például megfigyelheti a színházról zajló kommunikáció közhelyeit, vagy finomabban szólva különösségeit. Vagy ráhagyatkozhat a mi javaslatunkra, és megpróbálhatja kitapintani a szövegrészletekben a metaforákat. Azután pedig követheti az értelmezésünk fonalát.

A színház tehát maga is kommunikáció, de nemcsak az. Hogy még mi, kiderül esszénk következő részéből, ahol metaforák sorjáznak. Hogy milyen metaforák? Olyanok, melyek mindegyre fel-felbukkannak és mindegyre egymásra utalnak. A dolgozatunk első mondatában idézett „becses szál” a későbbi „a színház: érték, fenség” bekezdésünkben is megállná a helyét, másrészt viszont „a színház: ember” tömbben idézett köldökzsinór-metaforára is hasonlít; illetve pókhálóra is gondolhatunk – ez esetben „a színház: állatok, növények világa” kezdetű bekezdésbe is beilleszthettük volna.

Ennél az összeszövöttségnél érdekesebb egy másik komplexitás. Ezek a metaforák nem úgy strukturálisak, ahogy például „az élet: út” metaforára gondolni szoktunk. Vagyis nem ilyen egyszerű megfelelés van a két fogalmi tartomány (a forrás- és a céltartomány) elemei között: az élet az út, születése és halála között az ember az úton haladó utazó, az élet által támasztott nehézségek az úton levő akadályok stb.⁶ Mert, mint látni fogjuk mindjárt az első példánk, a „szerelem” esetében: hol a rendezőt csábítja el egy ötlet, hol a zene és a színház nászához asszisztálunk, hol a nézők esnek szerelembe a színházzal. A szerelmesek szerepe tehát mindig másra osztatik ki. Ez azt jelzi, hogy a felsorolt fogalmi tartományok mélyen beágyazódtak Mnouchkine gondolkodásmódjába: a „szerelem”, a „család”, a „hajózás”, a „nap” nem egyszerű mankók, melyeket akár könnyedén félre is dobhatunk. Ezek nélkül a fogalmi keretek nélkül lehetetlen volna megértenünk, mit jelent Ariane Mnouchkine számára a színház. (Vagy a színház nélkül a fenti fogalmak mit jelentenek neki.)

Milyen jelentésben használja jelen dolgozatunk a szót, hogy „színház”? A lehető legtágabb értelemben, amikor (szinekdochikusan) az egész a rész helyett áll. Láttuk már, hogy egyes esetekben („becses szál”) a néző-színész viszonyról van szó, máskor a próbák során alakuló rendező-színész viszonyra hivatkozunk majd, vagy a színdarab és a rendező, máskor a kritikus és a néző közötti viszonyra. Meg sokféle akarásra, tevékenységre, érzelmre. Ezek a

---

⁶ „A fogalmi metafora két fogalmi tartományból áll: a konkrétabb forrás- és az elvontabb céltartományból. A fenti példa esetén az 'utazás' a forrástartomány és az 'élet' a céltartomány. Ezek alapján jön létre 'az élet utazás' fogalmi metafora.” George Lakoff és Mark Johnson elméletét Kövecses-Benczes ismertetésében idéztük. (Kövecses-Benczes 2010: 81)

kis részek összesítve adják ki azt a komplexitást, ami a színház. Melybe – mint majd látni fogjuk – mégsem fér bele éppen minden.

Mi a színház? Ariane Mnouchkine metaforákkal válaszol

A színház: szerelem.

„Szerencsénk volt, hogy a 60-as évek elején kezdtünk, egy csomó furcsa, sürgölődő tündérrrel a bölcsőnk körül. A színház szerelmesei voltak, akik nem vágytak másra, csak hogy tanúi lehessenek a megszületésünknek!” (Mnouchkine 2010: 19) Az is ilyen volt, ahogyan Mnouchkine rájött, színházzal akar foglalkozni: „villámcsapásként ért a felismerés. Mint amikor szerelembe esünk.” (Mnouchkine 2010: 30) Későbbi munkájának is fontos része a szerelem: „egyes emberek személye vagy éppen a közös munka iránti rajongásom miatt nem vettem észre” (Mnouchkine 2010: 12); „már-már szerelmes rajongásom egyesek iránt boldogtalanná tette a többieket”. (Mnouchkine 2010: 12) Egyik szeretett munkatársa a zeneszerzője, akinek köszönhetően „minden nap megünnepelhetem a zene és a színház ismételt nászát”. (Mnouchkine 2010: 120) A munka során Mnouchkine észreveszi, hogy egyes nagy művekben, például az Oreszteiában felkavaró „a szenvedélyek elszabadulása”, „hihetetlenül erős érzékiség, sőt erotika lappang” bennük. (Mnouchkine 2010: 102) Az előadás készítése alkalmat nyújt szerelmi kalandokra: „Egy jó ötlet elcsábít egy félórára, azután észrevevesszük, hogy... minden helyet elfoglal a színpadon.” (Mnouchkine 2010: 15) A nézők néha szerelembe esnek a színházzal: „Gyakran azt teszik, amit mi nagyon ritkán merünk – szerelmet vallanak. [...] »Mi valahol mélyen együtt élünk [...] Ön végigkísérte az életemet.«” (Mnouchkine 2010: 79) Egy fesztivál szintén hasonló örömeket (is) okoz: „Avignon gyönyör és rettenet keveréke.” (Mnouchkine 2010: 72)

A színház: betegség, halál.

„Mint a kar, egyszerre voltam rémült és lenyűgözött. Beteg és gyógyult” – mondja szintén az Oreszteia színreviteléről Mnouchkine –, „[...] elállt tőle a lélegzetünk”. (Mnouchkine 2010: 102) „A keleti színészek úgy boncolják fel az életet, mint senki más.” (Mnouchkine 2010: 104) „A színész művészete a tünetek művészete. A szenvedély, az érzelmek tüneteinek bemutatása: holtápadttá válni stb.” (Mnouchkine 2010: 52) „A legörültebb ötleteket is kipróbáljuk”. (Mnouchkine 2010: 47) Nemcsak szorosán az előadások készítése, de a társulati lét maga is tele van a sérülés lehetőségeivel. Habár a társulat „az egyik legjobb gyógyszer a nagyképűsége”. (Mnouchkine 2010: 11) Olykor mégis előfordul, hogy egyesek „megcsömörlöttek, és már másra lenne szükségük” (Mnouchkine 2010: 12); Mnouchkine-nak az a dolga, hogy „meg kell tudnom különböztetni a horzsolást a pestistől [...] a seb egy jó szóval gyógyítható”. (Mnouchkine 2010: 11) Néha jó okkal nem gyógyít. „Én nem orvos vagyok. Nem kötelességem ugyanúgy ápolni a hóhért, mint az áldozatot. Azt, akinek elvágják a torkát, s azt, aki elvágja.” (Mnouchkine 2010: 62–63) Van példa arra is, hogy a társulat gyógyítja meg Mnouchkine-t, ha esetleg ki akarna szállni a Théâtre du Soleil-ből: „amikor a sebek túl mélyek voltak.” (Mnouchkine 2010: 11) A kritika szintén nagyon tud sebezni: a Molière-film főszereplője, „Philippe Caubère maradandó sérüléseket szenvedett” (Mnouchkine 2010: 60), akkor, amikor szintén a kritika szerint „a Tudós nők lemészárolják Molière-t”. (Mnouchkine 2010: 60) Avignon-ba ugyancsak bele lehet halni: „Ott előadást létrehozni olyan, mint galambnak lenni galamblovészeten.” Ám nemcsak egy fesztivál lehet veszélyes, sőt: „Ne felejtse el, ebben a szakmában a magány egyenlő a halállal!” (Mnouchkine 2010: 19)

A színház: ébrenlét, élet.

„Színház [...] alszom, ébressz fel” (Mnouchkine 2010: 9) – várjuk tőle; s szerencsére van olyan, hogy „egyszer csak megérint valami abból, ami a színpadon történik, és felfedi vagy felébreszti a szunnyadó valóságot”. (Mnouchkine 2010: 46) Ehhez az kell, hogy mindenki tegye a dolgát. Ha színdarabot Shakespeare-től választanak: „vele felébreszthetjük a lelkiismereteket”. (Mnouchkine 2010: 128) A jó színész olyan, „aki minden pillanatban újra meg tud születni”. (Mnouchkine 2010: 15) A rendező dolga meg: „levegőt adni a színészeknek”. (Mnouchkine 2010: 14) Van élet még a halál után is abban az esetben, ha szereplőnek teremtettek valakit: „most olyan fiatal férfiakat és nőket támasztunk fel, akik [...]”, „most őket kell megidézniük. Shakespeare révén ők még mindig élnek.” (Mnouchkine 2010: 16)

A színház: küzdelem.

„Színház, [...] / Közömbös vagyok, üss meg / Közömbös maradok, verj össze”. (Mnouchkine 2010: 9) Máskor nem velünk küszködik a színház, hanem: „Harcol-e a művészet a barbárság ellen? Vagy teljesen tehetetlen? Én hinni akarok abban, hogy a művészet is fegyver.” (Mnouchkine 2010: 41) Van, amikor egy Shakespeare-rel kell előállni,⁷ máskor meg „a magunk szegényes eszközeivel kell próbálkozni. És toporogni, és derékon ragadni a valóságot.” (Mnouchkine 2010: 128) Próbákon „néha olyan utasításokat adok, melyeket úgy hívok, bumeráng. Visszakapom őket egyenesen az arcomba”, mert a színház ez is: „egy csata együtt – vagy egymás ellen.” (Mnouchkine 2010: 88) Előadás alatt ilyen értelemben is zajlik csata: „Nem tetszik a gondolat, hogy nyugodtan otthon üljek, miközben a színészeim a tűzvonalban vannak.” (Mnouchkine 2010: 81) Az előadás utáni beszélgetések sem nyugalmasak: „Nem tudok válaszolni! Mert ráadásul azt várják, hogy megvédjük az előadást!” (Mnouchkine 2010: 79) A fogadtatást néha tényleg csapásként éli meg a társulat, ráadásul „a társulatot sokszor jobban megrázza a siker, mint a bukás”. (Mnouchkine 2010: 23) Szerencsére erős a csapat – „nem tapossuk le a másikat” (Mnouchkine 2010: 108) –, s ahogy az utószóban mondja Mnouchkine: „Mindegyikük hősiességéről akarok beszélni.” Például Sylvie-ről, aki tele van „barátságos toborzással, [...] makacs győzelmekkel”. (Mnouchkine 2010: 135) A színházi világ megújításáért is folyhat a harc: „No de hiába minden vészharangkongatás.” (Mnouchkine 2010: 97) „Eddig egy rohadó alma megtartásáért harcoltunk.” (Mnouchkine 2010: 76) A színházi intézményrendszer néhány fiatal előjárójáról mondja: „Néha ők maguk rángattak bele másokat a művészeknek ebbe a vesszőfutásába.” (Mnouchkine 2010: 74)

A színház: úton levés, útmutatás.

„Nemrég hallottam a rádió kulturális csatornáján egy adást, amely a háború utáni ifjúsági és kultúrházak első vezetőiről szólt. [...] Ezek az úttörők a szüleink.” (Mnouchkine 2010: 21) Már a(z akkor) negyvenéves Soleilről mondja Mnouchkine: „ma már nincs elég erőm, hogy mindennap felfelé menjem. Hiszen mindannyiunk előtt ott a lejtő, és minden reggel el kell döntenünk: felfelé, vagy lefelé megyünk-e rajta? A vezetőnek olyannak kell lennie, aki kitalálja, hogy kell felfelé menni.” (Mnouchkine 2010: 118) Már a drámaírók utazásra invitálnak: „Aiszkülosz vagy Euripidész nyomába indulni olyan, mint egy nagyon távolinak tűnő, nagyon veszélyes, nagyon sötét, földalatti kontinens felé hajózni, a kegyetlenségekkel teli óceán túlsó végébe. Mint Shakespeare-nél. Amikor Molière műveibe egyre beljebb hatolunk, akkor egy társadalom, egy város, egy városrész, egy utca felé tartunk.”

⁷ 2014-ben Shakespeare-émlékév is volt: születésének 450 éves évfordulóját ünnepeltük. Ariane Mnouchkine sok darabot színre vitt tőle – dolgozatunkban igyekeztünk gyakran idézni Mnouchkine Shakespeare drámáiról alkotott véleményét.

(Mnouchkine 2010: 101) A próbákon is gyakran elől jár valaki: „Midőn a színész [...] rátalál a helyes hangsúlyra, azzal [...] utat nyit a rendező számára. És ez fordítva is igaz. Amikor a rendező talál egy olyan instrukciót, képet vagy víziót, amely inspirálja a fiatal színészt, akkor segít neki a továbbhaladásban.” (Mnouchkine 2010: 20) Persze van olyan is, amikor a rendezői ötlet „egyfajta menekülés, kerülőút”. (Mnouchkine 2010: 16) A próba egyfajta leírása: „Mint Odüsszeusz, elég, ha lábunkat egy szigetre tesszük, és máris minden rejtélyes: hegymászás, szédülés, zsákutca, meghátrálás, tévedés [...] / Van emléke zsákutcákról? / Jaj, de még mennyire!” (Mnouchkine 2010: 102–103) Egy ilyen utca: „A »túlzás« az, ami zsúfoltsággal hazudik. Elrejt a lényegét, vagy tévútra vezet.” (Mnouchkine 2010: 119) Egy másik tévedés: „Mivel sokat fejlődtek, meredek lejtőket másztak már meg, azt hittem, a Soleil színészei képesek megmászni a Himaláját (mert Aiszkülosz Himalája) [...] De nem így volt.” (Mnouchkine 2010: 105) Néha a közönség tud segíteni: „De hát a közönséget teljesen kizártatok a vitából, holott csak ők tudnak nekünk utat mutatni, támogatni minket”. (Mnouchkine 2010: 76) Máskor meg épp fordítva: „Néha kézen kell fogni a közönséget, hogy rátaláljon egy különleges alkotásra.” (Mnouchkine 2010: 80) Ezt a kritikától kéri Mnouchkine. A kritikának viszont ő maga nem engedelmeskedik: „még soha nem térített le az utamról”. (Mnouchkine 2010: 79) Összesítve mindenki szerepét, erre jutunk Mnouchkine-nal: „Színház, [...] vezess, ha más nincs, egy gyertyaláng felé”! (Mnouchkine 2010: 9)

A színház: felfedezés, hajózás, víz.

A Napszínház vezetője fiatalon rájött, hogy a színház „az életem, ez a közös játék, ahogy egyszerre szállunk föl egy induló hajóra, ami messze, nagyon messze visz bennünket, egy mesés és érintetlen föld felfedezésére.” (Mnouchkine 2010: 30) „Valójában a saját szigetemet kerestem. Nem akartam a világot elfogadni olyannak, amilyen.” (Mnouchkine 2010: 30) S miért társulatban teszi ezt: hogy „olyan hajón utazzak, mely minden előadással vitorlát bont.” (Mnouchkine 2010: 11) Ám ez olyan „hajó, amelybe rögtön befolyik a víz, ha nem tartjuk karban, amely elsüllyedhet egy elvétett manővertől, amelyben megrepedhet a hajófenék, ha nincs minden nap megtisztítva”. (Mnouchkine 2010: 11) A rendezőnek az a feladata Mnouchkine szerint, hogy mindenkinek megmutassa a kellő horizontot, és megfelelő evezőket biztosítson. Aztán együtt kell gályáznunk.” (Mnouchkine 2010: 127) Mert „a színész nem utas ezen a hajón. A legénység része! A nézők az utasok!” (Mnouchkine 2010: 111) A matrózok munkája sokrétű: „a színész egy bűvár, aki a lélek mélyére merül”. (Mnouchkine 2010: 103) Máskor meg ő maga a víz: „A zene egy másik szöveg, néha alámondott szöveg, néha meg a szöveg hullámozása. A másik hullám a színész teste.” (Mnouchkine 2010: 121) A színészek között vannak olyanok, akik negyven év alatt „soha nem hagyták el az anyahajót”. (Mnouchkine 2010: 119) A társulat nemcsak modern anyahajóhoz, hanem az egyik első hajóhoz, Noé bárkájához is hasonlít: „Nem szeretem a »fajok keveredése« kifejezést, amit lépten-nyomon használnak. [...] A bárkát szeretem. Most inkább, mint valaha, a Théâtre du Soleil egy kis bárkává vált.” (Mnouchkine 2010: 112) A kritikus is egy csónakban evez az alkotóval [...] azaz nagyon is számít, „ha a »révész« rosszul végzik a munkájukat – és itt Önre nézek, Fabienne!” (Mnouchkine 2010: 80) Fabienne Pascaud, a riporter szerint (ahogy a köznyelvben általában) a munka is vízszerű: „a Soleil vezetője elmerült a munkában”. (78.) Sőt, szerinte (is) az egész színházaski játékos felfedezőút – ahogy egy fejezetcímbe írja: „Kezdődik a kaland”. (Mnouchkine 2010: 18) Mnouchkine-t parafrázálja, aki szerint: „Színházi társulatban létezni egyike a még megélhető emberi kalandoknak. Olyan, mint egy nagy felfedező expedíció a XVIII. vagy XIX. században.” (Mnouchkine 2010: 118) A színház tanítása is ilyen: „Lecoq-nak ünnep volt a tanítás – és boldogság volt látni őt tanítani. Segített a dolgok felfedezésében, mert ő is minden pillanatban mindent újra felfedezett.” (Mnouchkine 2010: 21) Egy színdarabot – például a Tartuffe-öt – is újra és újra fel lehet fedezni: „Az én hibám, ha ez a darab újra és újra

megmártózik az örök ifjúság vizében, és szerte a világban mindenkor aktuális?” (Mnouchkine 2010: 63) A jelenben sokszor háttérbe szorul az emlékezés, mondja Mnouchkine: „Talán azért van, mert teljesen alámerülök a jelen mélyvizében, a szárazföldről meg is feledkezem.” (Mnouchkine 2010: 62) A víz viszont néha rosszindulatú elem; ezért kell társulatban létezni: mert a társulat „egy morális gát, amely véd az árulás, a cserbenhagyás, a cinizmus, a kapzsiság, a mohóság ellen.” (Mnouchkine 2010: 11) Néha viszont a Pedro nevű munkatársuk a gát, „a – néha vidáman, néha idegesen – hömpölygő közönségáradattal szemben”. (Mnouchkine 2010: 135)

A színház: misztikum.

A társulat eleve „elvarázsolta univerzum az egyre kiábrándítóbb világ közepén”. (Mnouchkine 2010: 11) A mágia akkor jön elő, ha „a nagy műveket viszi színre az ember”, mert akkor „démonoktól hemzseggő szelencét nyit fel”. (Mnouchkine 2010: 102) „Megbabonázza az embert, amikor lefordítja az Agamemnónt, aztán meg is rendezi.” (Mnouchkine 2010: 17) Olyankor segítség lehet a maszk, mert „a maszk egy varázsló, mint valami agyagból, úgy önti formába a színészek testét.” (Mnouchkine 2010: 88) „Színház, boszorkányművészet” (Mnouchkine 2010: 10) – írja Fabienne Pascaud is egy fejezet címében. Mnouchkine-től hallotta, hogy „a színházban van valami boszorkányság: minden színészből alattomos módon kúszik elő Oresztész, Klütaimnésztra, Agamemnón. [...] mindenki számára nagyon veszélyes ezeknek a szörnyetegeknek a közelében lenni.” (Mnouchkine 2010: 105–106) „Szóval a színház a megidézés művészete, a színészek nagy szellemidézők! Feltámasztják a halottakat, visszahozzák a legtávolabbi emlékeket.” (Mnouchkine 2010: 16) Bár néha „a hónapokon át kegyelmi állapotban levő színész egy idő után kevésbé érzi a szerepét.” (Mnouchkine 2010: 45) Pedig különben (a riporter mondja, hogy) Mnouchkine „szentekkel dolgozik”. (Mnouchkine 2010: 113) A színház, igen, az istenivel való találkozás helye: „Nem változhatott csatatérre a Cartoucherie, ami menedék volt, egy szentély”. (Mnouchkine 2010: 66) Bár az istenek néha késnek: „Azt gondoltam, hogy a színház istenei majd egyszer elővarázsolják nekünk a kart. Jó sok időbe telt, míg így lett!” (Mnouchkine 2010: 104) A filmtől is, meséli Mnouchkine, „el voltam bűvölve”, „lenyűgöztek [...] a színészek, akik számomra valamiféle Olümposzon éltek az istenek között! És nekem nem volt kedvem ahhoz, hogy az Olümposzon éljek!” (Mnouchkine 2010: 29); „Az igazi kalandok a műszak oldalán történtek, sokkal közelebb éreztem magam ezekhez a mesteremberekhez, akik lehetővé tették a csoda születését”, mondja szintén a filmről. (Mnouchkine 2010: 29) Az álom mint az alkotó módosult tudatállapotának metaforája szintén megjelenik a könyvben: „Társulatról álmodni, az maga a színház gyermekora.” (Mnouchkine 2010: 11) Van, amikor ez az örülettel párosul: „sikerült megvalósítani az álmomat más színházörültek társaságában”. (Mnouchkine 2010: 10) Az álom így válik valóra: „A festő festett almát fest, nem almát. Jelenés. A színpad a jelenések helye.” (Mnouchkine 2010: 40)

A színház: könyv, zene, tánc, képzőművészet.

„Minden egyszerre volt igaz és költői. De amint valaki lerakta a lábát a földre, minden hamissá, nehézkesé és realistává vált. Zene nélkülivé. Ekkor behoztunk egy kis házserűséget [...], s a költészet és az igazság visszatért, hogy ismét eltűnjön, amint leléptünk a kis szigetünkről”. (Mnouchkine 2010: 15) „Meg kell érezni, hol van a költészet, hol vannak a ki nem mondott, rejtett dolgok.” (Mnouchkine 2010: 96) A könyv-metafora Klütaimnésztránál is előkerül, Agamemnón vonatkozásában: „úgy olvas benne, mint egy nyitott könyvben”. (Mnouchkine 2010: 103.) Avignon kapcsán is megtaláljuk: „Az az ember érzése, hogy bekerül a színháztörténet nagykönyvébe, ugyanakkor ... mindenki számol, mert fél, hogy átlépi a megadott anyagi keretet.” (Mnouchkine 2010: 72.) A zene-metafora itt tér

vissza: „És Csehov »kórusművei« közül megrendezné valamelyiket?», kérdezi a riporter. „Csehovot egyféleképpen lehet olvasni. Természetesen vannak karmesterek, akik túlmutatnak egy művön, de attól még ugyanaz a zene marad! Csehov írt egy kottát. Egy igazi zenekari partitúrát a zenészszerelőknak, ahol nem lehet a hegedűt vadászkürttel helyettesíteni. Ebből a szempontból teljes ellentéte Shakespeare-nek, aki nem egymás között játszatja a szereplőit, zenekarban, hanem az égbolt tetejére, ahonnan mindig a közönséghez szólnak.” (Mnouchkine 2010: 128) „Egy társulat el tudja fogadni, hogy vannak első- és másodhegedűsök”, mert „az első hegedűs [...] közvetítésével lehet lekövetni a mintát”. (Mnouchkine 2010: 14) A színész tehát zenész, a rendező karmester. „Ne komponáljon”, javasolja a színésznek Mnouchkine, inkább „egyik mozdulatlanságtól menjen a másikig, mint a táncosok, akik még a levegőben is megállnak, nézze csak meg!” (Mnouchkine 2010: 109) Képzőművészeti párhuzamként először Braque-ot idézi Mnouchkine: „»Amikor elkezdem, úgy érzem, hogy a kép ott van már a másik oldalon, csak beborítja ez a fehér por: a vászon. Nekem csak le kell porolnom. Van egy kis kefém, hogy felfedjem a kéket, van egy másik a zöldnek vagy a sárgának: az ecseteim. Amikor mindent letakarítottam, elkészült a kép.« Ugyanezt kérdi egy gyerek Brâncușitól: »Honnan tudad, hogy ebben a kőben egy ló van?« Amikor szerepet keresünk egy színészen, először is remélnünk kell, hogy a színészen valahol mélyen ott van az a szerep, vagy legalábbis van benne hely a szerep számára.” (Mnouchkine 2010: 15)

A színház: takarítás, tér.

„Megtisztítani, hogy megtörténhessen” – mondja a színésszel végzett munkáról a rendező. (Mnouchkine 2010: 15) A színész is „a lélek mélyére merül, ott szenvedélyeket gyűjt, felhossa, kapargatja, lekeféli, farigcsálja őket”. (Mnouchkine 2010: 103) A közös ügyek kapcsán is előkerül a tisztaság-metafora: „Erre egy évünk van, és akkor egy patyolattiszta zászló alá állhatunk be.” (Mnouchkine 2010: 74) A színdarabok eleve térszerűek: „Az Atréidák. A Shakespeare-ek. [...] Minden szegletben önmagával találkozik össze” bennük az ember. (Mnouchkine 2010: 17) A színpad konkrétan is üres lehet, mint az Atréidák négy előadása esetében: „A legmegfelelőbb üresség a legjobb terep a kalandokhoz. Egy kiváló üres telek.” (Mnouchkine 2010: 120) Próbán is figyelni kell a térre, mert „egy jó ötlet [...] olyan, mint egy oda nem illő bútordarab, amely minden helyet elfoglal a színpadon”. (Mnouchkine 2010: 15) Ki kell dobni. Az ötlettel ellentétben az alkotókra rá lehet hagyatkozni: „Amikor egy rendezőnek igazi színészei vannak, akik hisznek, [...] igazi színházi zeneszerzője [...] Elég teret adni nekik és megbízni bennük.” (Mnouchkine 2010: 121) Máshol is ezt hangoztatja: „a rendező dolga csupán az, hogy teret adjon a színésznek. Belül és kívül. Kisöpörni az ént, a manírokat, a magamutogatást és a túlzásokat. [...] Űrt teremteni, de olyan űrt, mint az anyaméhben. Testi, meleg, termékeny, varázslatos űrt.” (Mnouchkine 2010: 14)

A színház: család.

Avignon kapcsán azt mondja Mnouchkine: „olyan helyet kellett volna találni, ahol családon belül moshattuk volna ki a szennyest”. (Mnouchkine 2010: 74) „De hát a színház családja sosem volt túl egységes!”, mondja a riporter, Pascaud is. (Mnouchkine 2010: 74) Pascaud megkérdezi, van-e közös elem Mnouchkine és Eugenio Barba⁸ (avagy Jurij Ljubimov) színházi felfogásában. A válasz: „A család, a társulat. [...] Mindig meg tudott őrizni egy kis közösséget maga körül.” (Mnouchkine 2010: 41) Miért társulatban csinál színházat Mnouchkine? „Hogy együtt éljek és harcoljak ezzel a családdal és családjért, amely egyszerre védelmez és felszabadít.” (Mnouchkine 2010: 11) Egy társulat így épül fel: „Ami az anyát

⁸ Eugenio Barba, ez a másik színháztörténeti jelentőségű alkotó Mnouchkine-hoz hasonlóan szintén ötven éve alapított társulatot (a dániai Odin Teatret-et). 2014-ben tehát őt is ünnepeltük.

illeti, úgy hiszem, egy csoportnak anya-struktúrája van. Még akkor is, ha férfi az irányító. [...] Egyesekkel szemben anyáskodom”. (Mnouchkine 2010: 117) Vagy: „Úgy beszélek egy harmincéves férfival vagy nővel, mintha az öcsém vagy a húgom lenne.” (Mnouchkine 2010: 117) A gyerek-motívum az alkotásról való beszélgetésekben is megjelenik: „Elvileg a színész akkor nem hazudik, ha megőrizte magában a gyerekkort, a naivitást.” (Mnouchkine 2010: 15) „„Mondjuk, hogy most ez igazából van!« Számunkra nélkülözhetetlen gyerek-mondatok ezek.” (Mnouchkine 2010: 35) A riporter is érzékeli a családi légkört: megérkezik a Cartoucherie-be, és ezt találja ott: „Szorgos méhkas-hangulat.” (Mnouchkine 2010: 18)

A színház: állatok, növények világa.

Egyik munkatársáról, Judithról írja az utószóban Mnouchkine, hogy „most kap szárnyra”. (Mnouchkine 2010: 134) Általánosságban így beszél a színész kezdeti lépéseiről: „még amikor a színpadra lépve úgy is néz ki, mint egy [...] banán”. (Mnouchkine 2010: 14–15) Az ügyvezetőjéről, Pierre Salesne-ről ezt mondja: „A neheze az ő vállán van: engem [...] fékezni, anélkül, hogy megbéklyózna.” (Mnouchkine 2010: 122) Önmagát még így minősíti: „néha az az érzésem, hogy dinoszaurusz vagyok”. (Mnouchkine 2010: 128) A riporter így látja őt: „Mintha összenőtt volna a színházával”. (Mnouchkine 2010: 74) Pascaud egy fejezetcímbe is használ növényi metaforát: „A gyökerek”. (Mnouchkine 2010: 27) Az előadás készítése során felbukkanó ötletekről mondja Mnouchkine: „Semmit sem fojtunk el csírájában.” (Mnouchkine 2010: 47) Egy Euripidész-darabhoz „bikaviadalok helyszínére emlékeztető teret alakított ki” Mnouchkine, és hatásos volt, amikor „a nagyvadak, vagyis a főszereplők, beléptek az arénaiba”. (Mnouchkine 2010: 104) A társulatról ezt mondja: „több mint százan büszkélkedhetnek azzal, hogy a társulat magjának is a részei voltak” (Mnouchkine 2010: 12), később: „egy nagy generáció itt maradt vetni”. (Mnouchkine 2010: 13) Avignonról ezt állítja: „Kiváló táptalaj, ahol a sokféle szenvedély és válság burjánzik, és kinövi magát.” (Mnouchkine 2010: 72) A színház és a társadalom közötti megállapodásról ezt gondolja: „Gyönyörű lenne, ha Franciaországban mindenütt kis sejtek dolgoznának ezen a szövegen.” (Mnouchkine 2010: 77) „A károgás, hogy Franciaország mennyire szánalmas, nem elég, hogy jobbá tegyük.” (Mnouchkine 2010: 67)

A színház: étel.

„Aiszkhülosznál születik a színház. Felemelte a fedőt, és kijött az emberi belső: belek, lélek, szellem, a nyelv, a szemgolyók, belső szervek, minden!” (Mnouchkine 2010: 17) Próbákon a rendező felkínál egy eszközt, és aztán háttérbe vonul, mert: „Hagyni kell megkenni a tésztát, beindulni az érési folyamatokat. Aztán előfordul, hogy valami túlérlik és megpenészedik.” (Mnouchkine 2010: 14) Van, amikor egy díszletelem az, ami „élesztőként került a tésztába”. (Mnouchkine 2010: 15) Ha a társulat utánpótlásáról, a fiatalokról kérdezi Mnouchkine-t a riporter, ezt kapjuk: „Mit próbálunk tanítani? Hogy nincsenek receptek, csak törvények.” (Mnouchkine 2010: 109) „Ha egy kurzus csodálatosan sikerül, egy kis részüket, a krémet ott tartom néhány plusz napra, és ilyenkor néha klasszikus szövegekkel dolgozunk: Marivaux, Shakespeare, Molière kerül terítékre...” (Mnouchkine 2010: 109) A tanoncokról áttérve az összeforrott társulatra, mint vezető mondja Mnouchkine, hogy „tudtam egyesíteni. / Mi köré? / A színház köré. [...] A színház tápláló képessége köré.” (Mnouchkine 2010: 118) Mindennapi tevékenységeik kapcsán megint előkerülnek az étkezéssel kapcsolatos metaforák: „A varroda a színészeknek [...] padlás, ahol mindennap sáskahadként pusztítanak. És ott vannak mindhárman, ők, a találékony és ravasz jelmeztervezők, hogy vezessék a mindent felfaló sáskákat... A konyha! [...] A rejtekhely, ahol minden lassú tűzön fő, az ételek, a feszültségek, a depressziók, a benyomások, az összeesküvések, a felszabadultságok, a visszavonulások, a robbanások, az örült nevetések.” (Mnouchkine 2010: 136) A konyhán

sokféle nemzetiségű szakács furcsa ételkeverékeket készít... „Nem szeretem a »fajok keveredése« kifejezést, amit lépten-nyomon használnak. Mint valami massa, amiben mindenki egyformává vált.” (Mnouchkine 2010: 112)

A színház: érték, fenség.

Pascaud kérdésére – „Szüksége van a fajok keveredésére?” – a válasz: „Erre a gazdagságra van szükségem.” (Mnouchkine 2010: 112) Az érték, az alkotóé, sokféle lehet, például ilyen: „A színész kincse a hiszékenysége. És szerintem a rendező kincse is ez.” (Mnouchkine 2010: 14) Fontos érték maga a néző; így várják őt: „van egy rítus az előadások előtt [...] mintha egy királyi menet érkezne. [...] A közönség egy része ismeri, várja ezt a ceremóniát.” (Mnouchkine 2010: 51) Ezenkívül „próbáljuk arra ösztönözni a nézőket, hogy korábban érkezzenek, és hogy a lehető legjobban felkészüljenek közös ünnepünkre”. (Mnouchkine 2010: 80) Az ünnephez leginkább a himnusz illik, még ha kritika formájú is, értve ez alatt „Gilbert Salachas dicshimnuszát a Téliáramban”, a Molière című filmről. (Mnouchkine 2010: 60) Egy másik himnuszról, a tibetiről mondja Mnouchkine – és ez esetben nem a szóhasználat, hanem a gesztus lesz szimbolikus: „Ismer Ön olyan országot, amelynek a nemzeti himnusza az egész világra kér isteni áldást? Nincs még egy ilyen nép. Fogtam, és kivettem a zászlójukat a francia zászló mellé a Cartoucherie oromzatára.” (Mnouchkine 2010: 67) Ezzel szemben szeretné, ha Franciaországban a színházak tekintetében „az állam lemondana »királyi« felelősségvállalásáról”. (Mnouchkine 2010: 76) Az értékek az alkotók pragmatikus gyakorlatában is előkerülnek: „A varroda a színészeknek a Templom előtti templom. Kincses barlang. A hajó gyomra. Szamarkand kifosztása.” (Mnouchkine 2010: 136) De fontosabb, hogy ez a színház meghatározásaiban is visszatér. „Mejerhold azt mondta, hogy a színháznak valóságos »csodák palotájának« kell lennie.” (Mnouchkine 2010: 81) Mnouchkine saját definíciójában is megjelenik az „érték” szó: „Az előadás [...] egyik oldalról hetvenöt ember életének értékes pillanata, másik oldalról hatszáznak.” (Mnouchkine 2010: 81)

A színház: ember.

A társulatvezető mint családanya képet már idéztük, ezúttal az alkotó lép anya-szerepbe, és az előadás foglalja el a gyermek-pozíciót: „Természetesen mikor már elvágtam a köldökzsinórt, látom a hibákat, és sokkal derűsebben fogadom a kritikát.” (Mnouchkine 2010: 79) Az előadás tehát ember-szerű. Ez innen is látszik: „Hogyan született az első előadása?” (Mnouchkine 2010: 31), kérdezi a riporter. A „születés” szóban nehezen vesszük észre a metaforát, talán mert gyakran használjuk. Lásd az első idézettömbben, a társulatra érve: „nem vágytak másra, csak hogy tanúi lehessenek a megszületésünknek”. (Mnouchkine 2010: 19) De nemcsak társulat vagy előadás születhet, hanem a színészen, a próbák során „megszületik az érzélem”. (Mnouchkine 2010: 46) Itt is egy ember jön velünk szembe, színháznak álcázva: „Hogyan találkozott a színházzal?” (Mnouchkine 2010: 34) (Találkozásnak nevezi a riporter a fejezeteket is, joggal: a könyv tizenhat „találkozásból” áll). Az ötlet is meg tud születni, vagy nevezhetjük akár mankónak is, s ez esetben megint csak az előadás lesz emberszerű: „ideig-óráig segítenek a mankók, aztán megjön a bizonyosság, és eldobjuk a mankót”. (Mnouchkine 2010: 16)

A színház: sport.

„Az kellett, hogy jó magasra tegyük a lécet [...] Shakespeare fordításával, illetve színrevitelével”. (Mnouchkine 2010: 91) Próbán is ez a jó, ha „beindul a vetélkedés, nőnek az igények. Mindenki számára arról van szó, hogy napról napra magasabbra tegyük a mércét.” (Mnouchkine 2010: 47) „A színház is sport. Artaud azt mondta, a színész a szív atlétája.”

(Mnouchkine 2010: 88) S ha azt gondolnánk, ez esetben a rendező az edző szerepét tölti be, tévedünk: „Az igazi szurkolókról beszélek [...] ők, amikor a focistákat lelkesítik, olyanok, mint egy rendező.” (Mnouchkine 2010: 88)

A színház: gépezet.

„A próbák gözerővel folynak” – írja a riporter. (Mnouchkine 2010: 27) A próbák során „a »csapat motorjai« húzzák magukkal a kevésbé haladó színészeket”. (Mnouchkine 2010: 47) „Egy adott pillanatban a hitelesség termékennyé, a darab mozgatóerejévé válik. Ezt a pillanatot meg kell érezni.” (Mnouchkine 2010: 46) Bemutató után (a riporter kérdezi a rendezőt): „Miért van ott minden előadáson? Kevés rendező kollégája tesz így, ha már beindult a gépezet.” (Mnouchkine 2010: 81) Így is előfordul, ahogy Mnouchkine mondja: „Nagyon szerettem azt az előadást [...], de [...] hiányzott egy csavar.” (Mnouchkine 2010: 67) Vagy egy nézőt idézve: „»Tetszett az előadás, kivéve ez a jelenet« [...] Talán hiányzik hozzá a kulcs.” (Mnouchkine 2010: 79) Tehát néha hiába reméli Mnouchkine: „hogyha valami engem megindít, az őket is megindítja majd”. (Mnouchkine 2010: 80) A jó előadáshoz a következő is szükséges: „soha nem szabad gyártani”. (Mnouchkine 2010: 67) Franciaország is valami olyasmi, ami jól vagy kevésbé jól tud működni: „Ha sokat mondjuk az embereknek, hogy a világ legrosszabb országában laknak, a végén még tényleg elhiszik, és még jobban elrontják.” (Mnouchkine 2010: 67)

A színház: épület.

A Le dernier caravansérail kapcsán mondja Mnouchkine a színészekről: „Én felajánlottam nekik egy építőjátékot, amelyet ők mesterien felhasználtak. Építkeztek.” (Mnouchkine 2010: 47) „Az improvizáció az első lépcsőfok. [...] Ebből kell építkezni.” (Mnouchkine 2010: 45) Gérard Hardy-ról mondja, a színészeiről, aki a közönséggel foglalkozott: „Gérard tartóoszlop volt. És megmaradt barátunk.” (Mnouchkine 2010: 119) A szakmai gyakorlatra érkező fiatal vizslatják ilyen kíváncsisággal: „Lázongó, képes kimozdulni, kimozdítani, vagy már »be van betonozva«?” (Mnouchkine 2010: 108) Végül: a színház istenei nekünk adományozták a Cartoucherie-t, a mi csodálatos házunkat.” (Mnouchkine 2010: 113)

A színház: játék, munka, tanulás.

„A Konyhával elhagytam a kis ólomkatonáimat és a makettemet.” (Mnouchkine 2010: 24) Avignonban, sztrájk-gyanús időkben: „Játszani és dolgozni kell!” (Mnouchkine 2010: 76) „És főként azon gondolkodtunk közösen, hogy milyen irányt szabjunk a színházi munkánknak. Remélhetjük-e, hogy politikai szerepet játsszon?” (Mnouchkine 2010: 25) A közönségről mondja Mnouchkine: „egyedül vannak, nincs a kezükben eszköz [...] Nekünk van [...] munka- és harcieszközünk – a társulat.” (Mnouchkine 2010: 79) „A színház minden pillanatban teljes embert kíván. Itt folyamatosan tanulni kell.” (Mnouchkine 2010: 61) Hiszen „a társulatban való élet [...] állandó tanulás. Tanulunk a másiktól, magunkról. A figyelemről.” (Mnouchkine 2010: 11) „Nincs olyan jó tanár, aki ne tanulna tanítás közben. Persze az ember mondhatja magában: tanítok.” (Mnouchkine 2010: 88)

A színház: ajándékozás vagy áldozathozatal.

„Nekem soha nem volt az a benyomásom, hogy »feláldozom« magam.” (Mnouchkine 2010: 118) A rendező egyszer eladta a házát, hogy kisegítse színházát az anyagi gondokból. A riporter erre utal: „Hogy képes ezekre a személyes áldozatokra, hogy életben tartsa a társulatot?” A válasz: „De ezek nem áldozatok! Fizetnék érte, hogy ezt a foglalkozást üzhessem!” (Mnouchkine 2010: 113) A már említett Gérardról ezt mondja: „Nagy erő kell a

munkához, biztos meggyőződés, hogy elmenjünk a közönségért, hogy motiváljuk [...] Igen, ehhez önfeláldozás, áldozatkészség kell.” (Mnouchkine 2010: 118-119) Egy leendő színész kapcsán jegyzi meg Mnouchkine: „Van-e egy másik lény, amelyet meg akar osztani? Egy nap lesz-e olyan világa, amelyet a színháznak ajándékozhat?” (Mnouchkine 2010: 108) Szintén a szakmai gyakorlatozókról: „az ingyenesség újdonság nekik. [...] Itt tudják, hogy ez egyrészt a nagy közösség, másrészt a Soleil ajándéka.” (Mnouchkine 2010: 108)

A színház: tűz, fény, robbanás.

A társulat nevééről: „A legszebbet akartuk megtalálni, a leginspirálóbbat, ami valóban kifejezi mindazt, amit nekünk a színház jelent. »Élet«, »Tűz«, »Melegség«, »Fény«, »Szépség«, »Emberiség«. Egyszer csak valaki, azt hiszem, én, felvetette a »Napot«.” (Mnouchkine 2010: 18) „Szerencsém van, mert olyan emberekkel dolgozhatok együtt [...] akik soha nem fogják azt mondani: »De Ariane, hát ez mégiscsak lehetetlen.« Ha ezt tették volna, kiégtém volna.” (Mnouchkine 2010: 119) Ilyen volt az is, amikor az ókori kar megjelenítése volt a tét: „Ekkor vette kezébe a koreográfiát Catherine Schaub és Simon Abkarian, akik Nirupama Nityanandannal egyetemben az előadás nagy megvilágosítói voltak.” (Mnouchkine 2010: 104) Máskor: „a színész [...] hirtelen robbanásként utat nyit a rendező számára.” (Mnouchkine 2010: 20) Ugyanakkor a sikertől „a színészek hirtelen ragyogni kezdenek, egójuk hatalmasra duzzad.” (Mnouchkine 2010: 13) Egy időben „nem tanultam még meg, hogy meg kell várni, hogy elszálljon a dühöm, azonnal beszéltem. Dinamit voltam.” (Mnouchkine 2010: 58) Más alkotó is hasonló temperamentumú: „Shakespeare nem akar elegáns lenni. Ő az emberré vált vulkán, vagy inkább a vulkánvá vált ember. Véres sarat köp és fényt, ami a legsötétebb szerveink legsötétebb mélyéig bevilágít minket.” (Mnouchkine 2010: 92) Szüntelenül új és új, eleddig rejtett arcát fedezzük fel Shakespeare-nek. Ő egy csillag.” (Mnouchkine 2010: 128) Pascaud tíz évvel ezelőtti kérdésére, „hogyan telt el ez a negyven év a Soleil-nél?”, Mnouchkine: „Mint a villám!” (Mnouchkine 2010: 118) A felismerés is „villámcsapásként” érte annak idején, hogy színházat akar csinálni. Mi is volt az? „Valódi megvilágosodás. Azóta is ezt akarom átélni minden nap, egészen a halálomig.” Idéz Jack Londontól: „Inkább legyen hamuvá, mint porrá! Inkább legyen szikra, mit heves lángolás emészt el, mint hogy penész fojtsa el. Inkább lennék fenséges meteor, minden atomomban nagyszerű fényesség, mint álmos és állandó bolygó. [...] Ki fogom használni időmet.” (Mnouchkine 2010: 106)

„Kulturális fogyasztás” – nincs alternatíva?

Mihez kezdhetünk a fenti idézetekkel? Próbáljunk meg kapcsolódásokat találni közöttük, ahogy maga Mnouchkine is teszi? „Mert egy színész, egy színésznő, legalábbis a Théâtre du Soleil-ben, összetett keverék: színész, színésznő, tengerész, feltaláló, ápolónő, akrobata, szerelő, építőmester és éjjeliőr egyben. Énekesnő, zenész, informatikus, kanadai, perui, és várakozó, mint ahogy Patricia. És tanonc, mint Pauline...” (Mnouchkine 2010: 135) Ez esetben egy rendező (emelhetnénk ki mi is): szerelmes, orvos, boncnok, hajóskapitány, felfedező, túravezető, harcos, munkás, takarító, alattvaló, ceremóniamester, pap, varázsló, építész, gépész, gépkezelő, edző, szurkoló, karmester, mezőgazdász, szakács, torreador, üldözött vad, tanár, tanuló, anya, gyermek, testvér, lámpa, robbanóanyag, fa, melyen villám fut keresztül...

Nézzük meg, mire jutunk, ha elemezzük ezeket a kategóriákat? Vizsgáljuk meg, miben különbözik Mnouchkine felfogása más, általunk ismert rendezők önképétől vagy színházképétől? Esetleg gondoljuk át, valóban mind metaforák-e, amiket a korábbiakban

felsoroltunk? (Például a valakit „megindít” valami, az valóban egy gépet juttathat eszünkbe?)⁹ Vagy keressük meg a metafora-összefonódásokat? (Érdekel bennünket, hogy a tűz összeér a szerelemmel, a gép a termékenységgel, a takarítás a képzőművészettel?) Inkább ne tegyük mindezt, hanem egyetlen célt kövessünk most: keressük a „kulturális fogyasztás” nyomát a gyűjteményben.

Láthattuk, sokféle metafora megjelenik a rendezőnél. Olyan, ami 1. alig észrevehető, mint egy előadás vagy egy társulat „születése”; 2. amik helyenként látványosabbak, de amiket a beszélők más fogalmak kapcsán is használnak, például „út”, „tűz”;¹⁰ 3. amiket már sajátosan a színházra alkalmazunk, de nemcsak alanyunktól, hanem más beszélőktől is elégszer hallhattuk, például „csoda”; 4. amiket sajátosságosan Mnouchkine-nál találunk meg, például „hajó”, „sziget”.

Az egyetlen, „a kultúra fogyasztása” (angolul: cultural consumption)¹¹ nem található meg nála. Illetve igen, de tagadó formában: „Az előadás nem egy termék.” (Mnouchkine 2010: 81) Tehát Mnouchkine tagadja, hogy a színház a ’piac’ fogalmi kerettel és elemeivel volna leírható: termelő, áru, vásárlás, pénz, fogyasztó.¹² Azt mondja: „A színház nem butik, nem iroda, és nem is gyár.” (Mnouchkine 2010: 81) Máshol is találunk a könyvben arra mutató jelet, hogy nem a befektetett pénz, idő vagy energia minimalizálására törekszik a rendező – márpedig egy gazdasági/kereskedelmi jellegű gondolkodásmódra az vallana. Az ajándékozás-tömbben olvashattuk: „Fizetnék érte, hogy ezt a foglalkozást üzhessen!” (Mnouchkine 2010: 113) Többször elmondja azt is, hogy nem számít, hány hónapig tart egy próbaszakasz, ők minőségre törekszenek. Mert a színház nem piac, hanem „a találkozás, az osztozás színtere. A gondolkodás, a megismerés, az érzékenység temploma. Egy ház, ahol jól kell éreznünk magunkat”. (Mnouchkine 2010: 81)

Fel tudjuk-e oldani ezt az ellentmondást? Meg tudjuk-e érteni, a rendező miért tiltakozik a ’fogyasztói társadalomban’ már-már természetesnek tűnő terminusok ellen? E tiltakozás hogyan ágyazódik bele összefüggő világképébe, amely a metaforái által (is) kirajzolódik? A másik oldalról: a szociológus használhatna-e más fogalmat a „kulturális fogyasztás” helyett? Egyáltalán, kell-e őt érdekelje, hogy a művész hogyan beszél a saját munkájáról? Miért ne férhetne meg a két diskurzus egymás mellett?

Akár meg is férhet. Mi arra szándékoztunk rámutatni, hogy a „színház” szó jelentése nem egységes. Bár mindkét fél ugyanazt a szót használja: „színház”, de amikor az előbb említett szociológus a színházi előadásról beszél, arra gondol: „termék”; amikor az alkotó a

⁹ Kövecses és Benczes már idézett könyvének végén, a *Metafora- és metonímiatudomány* megtagadja az emberi érzelem mint elektromos / mágneses / mechanikai erő’ metaforákat. (Kövecses – Benczes 2010: 251)

¹⁰ Az előző lábjegyzetben említett listában fellelhetők például ’az élet / a szerelem mint utazás’; ’a lelkesedés / a düh / a szerelem mint tűz’ metaforák.

¹¹ A szociológusok széles körben használják ezt a gazdaságtudományi eredetű fogalmat. A lakosság művészeti alkotásokkal kapcsolatos viselkedését szokás vele (többek között) leírni. Vegyünk egyetlen példát. Az Erdélyi Társadalom című periodika művészetszociológia lapszámában (2011/1–2.) találunk egy beszámolót egy Románia-szintű kutatásról, amely a lakosság színházba-járási szokásait is vizsgálja. Figyeljünk fel e dolgozat alcímére: „*A nők a sorozatokat, a férfiak a focit nézik.*” *A kulturális fogyasztás módzatainak egy tipológiája.* (Szerző: Lazăr Marius, fordító: Csata Zsombor; http://www.bbteszociologia.ro/images/stories/et/et9_lazar.pdf.)

¹² „A fogalmi keret nem más, mint a fogalmi kategória strukturált mentális reprezentációja. [...] Ilyen fogalmi keret például a VERSENY, amely számos elemből tevődik össze: a versenyből, a résztvevőkből, a helyből, a díjből és a helyezésből.” (Kövecses – Benczes 2010: 51–52)

színházi előadásról beszél, arra gondol: „nem termék”. Tehát épp az ellenkezőjére. Hogyan jelenthet egy szó valamit és annak az ellenkezőjét is?!

Célunk a továbbiakban az, hogy jobban kibontsuk a fennebb sorjázó metaforák jelentését, s ezáltal jobban megértsük az ellentmondás mibenlétét – erre inkább alkotói oldalról tehetünk kísérletet. Azután tennénk egy javaslatot a társadalomtudósoknak. Amit azok aztán vagy megfogadnak, vagy nem. (Ők tudják jobban, mire szolgálnak nekik a terminusok; jó lesz-e a céljaikra, amit mi ajánlunk, avagy sem.)

Vehetnénk először is a „fogyasztás” szót, ami egyrészt az étkezés fogalomkörébe tartozik, másrészt gazdasági terminus. Az étkezés esetében: előbb volt valami a tányéron, azután az étel ’elfogy’. A ’fogyasztói társadalom’-ban az árucikkkel hasonló dolog történik; ott a ’polcra’ vesszük le a terméket, és miután kifizettük, vagyis tulajdonost cserélt: megehetjük a terméket, elhasználhatjuk, elronthatjuk stb.

Első észrevételünk ezzel kapcsolatban az lehet, hogy míg a „fogyasztás” két jelentésében közös jegy az, hogy a sokból kevés lesz, netán ’a valamiből semmi’, Mnouchkine metaforái esetében ennek az ellenkezőjét tapasztaljuk: amikor ő színházat csinál, akkor a kevésből sok, ’a semmiből valami’ jön létre. A hajós példában: új, ismeretlen szigetek sora adódik hozzá a korábbi földrajzi tudáshoz. A tanulás példájában: az ismeretek gyarapszanak. A munka során szintén valami eredményre számíthatunk, ugyanígy a sportban is, új teljesítmények adódnak hozzá az előzőekhez. A gyógyítás során egészség jön létre; az ajándékozás, a varázslás során meglepetések; a méhkasban méz termelődik; a társulat ’magja’ vagy ’magvetői’ szintén a jövőt ’táplálják’; figyeljük meg, a rendező étkezéssel kapcsolatos fogalmai is az étel elkészítésére, létrehozására utalnak, illetve a ’tápláló’ szerepét emelik ki, nem azt, hogy ’elfogy’. Még azok a fogalmak is, amelyek például egy betegségre utalnak, többnyire a diszfunkció jeleiként utalnak rájuk, és arra törekednek az alkotók, hogy megszüntessék a bajt.

Nem mondtunk azzal nagy újdonságot, hogy a színházi próbák során mintegy ’a semmiből valami’ jön létre, de a második észrevételünk ehhez hozzáteszi az *élő* jelleget. Az a valami, ami létrejön, élő, vagy az élethez kell. Gyakori a ’születés’ metafora, az ’életre keltés’, a „felébresztés”, a ’gyógyítás’ vagy az ’útmutatás’, az ’új dimenziók’ felfedezése, a ’házépítés’, a ’küzdés’ az emberhez méltóbb életért; még a ’motor’ is azért hajt, hogy általa az ’ember’ elérje céljait. Amikor Mnouchkine metaforáktól mentesen, egyszerűen a színház céljáról értekezik, olyankor is az életet, az időt, a közös időt – ezeket az egymással összefüggő fogalmakat – emlegeti. „Az a hivatásunk, hogy a mi időnket meséljük.” (Mnouchkine 2010: 66) „Az előadás nem egy termék. Az egyik oldalról hetvenöt ember életének értékes pillanata, másik oldalról hatszázak.” (Mnouchkine 2010: 81) „A színésznek előbb figyelnie kell, aztán megtanulnia megállni, elhallgatni, elfogadni a mozdulatlanságot. Ha nem így lenne, a nézőnek ugyan hogy lenne ideje a felismerésre, önmaga felismerésére?” (Mnouchkine 2010: 45)

A színházban tehát alkotó és néző közös téridőben van, közös életidőben és él-ményben (sic!) részesül, egyenrangúak – a kereskedelmi metaforával ellentétben, ahol a gyártó és a vásárló nincsenek egy térben és időben egymással; illetve ha szolgáltatásról van szó, abban is érvényesül az alá-fölé rendeltség. A fogyasztó, mint korábban említettük, miután fizetett, bármit elkövethet az áruval, ami immár az övé. Nem úgy a színházban. A közönség Mnouchkine színházában nem egyértelműen fölérendeltje az épp zajló előadásnak: „A közönséget mindig meg kell hallgatnunk, de nem kell neki mindig engedelmeskednünk.” (Mnouchkine 2010: 78)

Találtunk tehát néhány elemet (létrehozás, élet, közös idő, hierarchia mentesség), amelyek valószínűsíthetők, hogy Mnouchkine miért tiltakozik a ’piac’ fogalmi keret (’a színház mint piac’ metafora) ellen. Ő másnak látja a színházat. Hasonlóbbnak ahhoz, ami egy

felfedezőút során zajlik. Vagy amikor megmászunk egy hegyet. Vagy egy boszorkány a varázsitalt keveri. Az Olümposzon az istenek dühöngenek. Megszületik egy kisgyerek.

Van ebben valami előre nem tudható, valami életszerű. Olyasmi, ami figyelemmel, és nem pénzzel érhető el. Nem véletlenül lett a kötet címe is az, amiről Mnouchkine gyakran beszél: „A jelen művészete”. Az élet is a jelenben zajlik.

Szilágyi N. Sándor figyelmeztetése juthat e probléma kapcsán eszünkbe. A professzor amellet érvelt *Metaforák és elmevírusok* című nyilvános tudományos előadásában, hogy „a mai főárambeli ember- és viselkedéstudományok legvirulensebb elmevírusa: ’az élet piaci verseny’”.¹³ Valószínű, hogy ennek a vírusnak egy megvalósulására találtunk rá a „kulturális fogyasztás” szerkezetben. Mnouchkine szinte megérzésből tiltakozik e vírus ellen, talán azzal is, hogy régmúlt idők szavait és szokásait (lásd: új földrészek felfedezése), vagy messzi tengerek és hegyek közegét idézte meg, bűbájos boszorkákat és görög isteneket – ahelyett, hogy a jelen fogyasztói társadalmának közegéből kölcsönözné metaforáit. Mi a művész mellé állunk, és Szilágyi N. Sándor is erre buzdít bennünket: „A mi immunrendszerünk pedig a tudományban a tudatos odafigyelés a strukturális metaforákra (elmevírusokra): hogy tartsuk nyitva a szemünket, és ne sétáljunk bele gyanútlanul minden alattomos nyelvi csapdába.” Mert különben könnyen oda juthatunk, hogy „a mi együttműködésünkkel a »tudomány« ideológiai alapot biztosít a piac számára.”

Mit tehet az a szociológus, aki ezek után úgy döntene, többé nem a gazdasági keretből kölcsönzi fogalmait, hanem valami olyasmit keresne, ami az alkotó önleírásához is közelebb áll? Ami láthatóvá tesz mást is a színházból, nemcsak azt, ami azt árucikké teszi? Lehet, hogy más fogalom is jó arra, amit a társadalomtudós szeretne, hogy mérhetővé tegye a lakosság színházba járási szokásait, a színházzal kapcsolatos attitűdjeit. Találtunk is olyant, ami közelebb áll ahhoz, ahogyan Mnouchkine érti a „színház” szót: egyes tanulmányokban a „kulturális fogyasztás” kifejezés mellett felbukkan ez a fogalom is: „kulturális részvétel” („kulturális tevékenység”).¹⁴ Ezeknek a szavaknak már idő- és életdimenziójuk van; és talán az „időtöltéssel” is leírható egy állampolgár zenehallgatási, olvasási, diszkóba vagy színházba járási hajlandósága, nemcsak a „pénzköltéssel”.

Szilágyi N. Sándor azt állítja, „az élet nem piaci verseny”. Mi azt tesszük hozzá: a színház sem lehet egyszerre mindkettő. (Választhatunk: melyik diskurzusba kívánunk belépni.) Mnouchkine így dönt: a színház az élethez, és nem a piachoz hasonlít. „Fohászából”¹⁵ kiérezhető, hogy a rendező számára a színház nem csupán művészeti intézmény, hanem – olvassuk a könyv előszavában – olyan vitális gyakorlat, melytől az ember segítséget kap, hogy emberségéhez visszataláljon.” (Mnouchkine 2010: 9)

¹³ A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozatának 2013-es tanévnyitó előadása, egyben a tanár úr leköszönő előadása, nyugdíjazása alkalmából.
<https://www.youtube.com/watch?v=PDU8ycARDPY>

¹⁴ Például itt: Kiss Tamás – Barna Gergő (2011) *Fókuszban a kultúra*. Kulturális fogyasztás, társadalmi rétegződés és etnicitás Erdélyben/Romániában. Kutatásjelentés. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2011. január.

¹⁵ Mnouchkine-nak a 2005-ös Színházi Világnapra írt üzenetére utal itt az előszó – meg nem nevezett – szerzője. (Minden évben a világ jelentős színházművészei közül más-másvalaki írja a színházi világnapi üzenetet. Ezt március 27-én, a világnapon az egyes országok nyelvére fordítva, az aznap esti előadás előtt a színházakban felolvassák.)

Zsolt Péter

A FACILITÁLÁS TÍZ LÉPÉSE

Korábban voltam már civil ellenálló szerepben multinacionális céggel szemben, ami aztán nullaösszegű játékká vált, sőt politikai küzdelemmé. A Méltányosság Politikaelemző Központban (MPK) viszont kutatásvezetőként épp a nullaösszegű játszmák megelőzése a cél, s mivel e *think tank* egyik erős lábának számít az energiaszektor, kézenfekvőnek látszott, hogy a szolgáltatások terén itt fogalmazzak meg közvéleménykutatási és mediációs javaslatokat.

Az MPK egyik ilyen szolgáltatási javaslata a kanadai Falcon Oil és leányvállalata, a magyar TXM Kft. palagázfúrássra specializálódott cég részéről nemcsak meghallgatásra talált, de a magyar menedzsment – a nemzetközi folyamatokat látva – hasonlóan gondolkodott a lehetséges jövőbeli konfliktusok megelőzéséről, mint mi. Az egyeztetések során arra lyukadtunk ki, hogy a cég esetében a társadalmi ellenálló mozgalmak központi szereplői (véleményvezérei) a civil zöld szervezetek, ezért a cég megbízásából zöld szervezetek kutatásába kezdtünk; az MPK készített jelentést a lengyel civilek és a kormányzat kapcsolatairól, de a bolgárok mozgalmait is görcső alá vette, és a magyar társadalom témába vágó közvélemény-kutatását is elvégezhettük.

Az alábbi összefoglalónk a cég és a hazai zöldek közti párbeszéd levezetésének tapasztalataira épít. Nem a projektet ismertetjük, hanem a facilitáció során felmerülő kihívásokat és megoldási javaslatainkat, azt, amit mi is tanultunk ebből a munkából. Mindezt azzal a szándékkal, hogy a konfliktus-megelőzés kommunikációja iránt érdeklődők számára módszertani segítséggel szolgáljunk.

Úgy véljük, hogy egy jó gyakorlat háttérének ismertetésével bemutatathatjuk a facilitálás megtervezését és folyamatát. Legalábbis reméljük, hogy a példa jó gyakorlatnak tekinthető, hiszen a szakértő-hallgatóság méltatta a záró-kérdőívekben a kezdeményezést, és a mediációban résztvevő érintettek is mind a vitán, mind pedig az utólagos interjúkban a folyamat folytatását és szélesebb körű kiterjesztését javasolták.¹ A facilitátor egy *coach*-hoz hasonlóan csak akkor lehet biztos abban, hogy jól végezte a dolgát, ha nemcsak dicsérik, de új munkával is megbízzák. (A *coach* akkor lehet elégedett, ha őt hívják vissza, a facilitátor pedig akkor, ha az érintettek, amikor ő hívja őket, újra eljönnek.)

Az MPK energetikai szakértője már hosszabb ideje dolgozott a TXM-nek, ezért most nekünk olyan (az energetikában jártas) mediátorra volt szükségünk, aki a zöldek számára elfogadhatóbbnak számított, ezért is húzódtunk vissza a facilitátori szerepbe.² Ezzel nem azt

---

¹ A konkrét mediációval kapcsolatos részletes beszámolók megtalálhatók az Interneten: <http://meltanyosság.hu/node/3543>. Az innen letölthető tanulmány tartalmazza a lengyel zöldekkel készített kérdőíves kutatásunknak, valamint a bolgár helyzetnek az értékelését és az első hazai közvélemény-kutatásunkat is.

² A zöldek és a TXM közti mediációt a KÖVET egyesület vezetője, Bodroghelyi Csaba végezte.

kívánjuk mondani, hogy a mediátor független, a facilitátor meg függő közreműködő. Hogy elkezdhessünk mindezen töprengeni, először is át kell tekintenünk a „mediáció” és a „facilitáció” fogalmainak szakirodalmi megközelítéseit.

A fogalmak értelmezése és gyakorlatias különválasztása

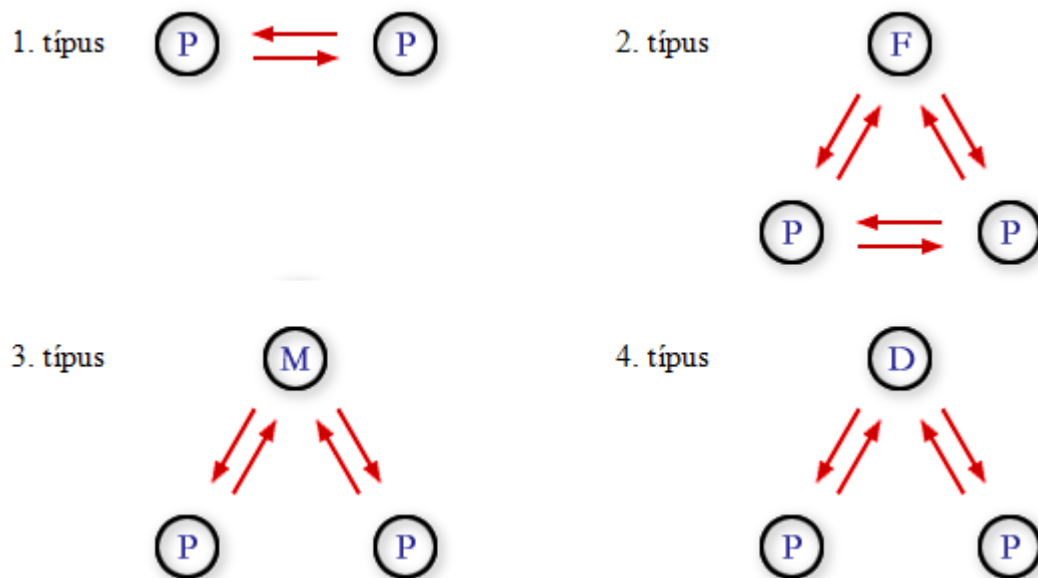
A leggyakrabban úgy találkozunk a két fogalommal egy szövegben, hogy a szerző – a szóismétléseket elkerülendő – minden különösebb megfontolás nélkül egyszerűen szinonimaként használja őket. *Segíteni* egy párbeszédet, vagy *közvetíteni* egy párbeszédben végül is egymástól nem távol eső cselekvések, mindazonáltal a szinonimaként való használat nem igazán indokolt.

A facilitációról szoktak úgy is beszélni, mint egy általánosabb tevékenységről, melynek a mediálás az egyik fajtája. Szokták „tárgyaláskönyvitésnek” is fordítani.³ Torstein Eckhoff korai megközelítésénél, amely a harmadik személynek csak közvetítői, bírói vagy adminisztrátori szerepet osztott, mindenképp bonyolultabb tevékenységekről van szó, ahol a fentiekkel ellentétben a szerep nem a hatalom függvénye, hiszen kijelenthetjük, hogy a facilitátor manapság nem rendelkezik hatalommal.⁴

Egy másik lehetséges megközelítés szerint a konfliktus-megoldásnak négy modellje van.

1. ábra

A konfliktusmegoldás típusai

P = résztvevő partnerek, F = facilitátor, M = mediátor, D = döntőbíró

Forrás: Hajba (1998) 52., Zsolt (2006).

³ Tarczal Katalin: A konfliktus-feloldás alternatívái. Rézler Gyula Alapítvány <http://szeretet.add-to.net/?i=mediator-konfliktus-feloldas-1>

⁴ Eckhoff (1973) 1966-os cikkében e szerepek váltogatásában látta a lehetőséget.

Mint látható, itt a facilitátort az különbözteti meg a mediátortól, hogy a mediációban a mediátoron keresztül próbálnak megoldást találni. Persze a döntő fázisban, amikor megállapodás készül a jövőre vonatkozóan, akkor azt úgy kell megszövegezni, hogy a felek a magukénak érezzék (például az ő kifejezéseiket kell használni), s meg kell kérdezni, hogy a megfogalmazással egyetértenek-e. Itt most nem íránk le a mediátor kommunikációs feladatait, és azt, hogy az interakciós sorozatokban milyen eszközöket szokott használni. A lényeg az, hogy az ábra csak elméleti konstrukció, esetleg a jogi megoldásokra épít, kommunikációsan azonban a mediátor hagyja, hogy a felek beszéljenek egymással, ha ez a párbeszéd előre visz. Ilyenkor a mediátor is facilitál, és olykor a facilitátor is kézbe veszi a dolgokat: értelmez, újrafogalmaz, kigyomlálja a bántásokat és a félrevivő momentumokat, tehát mediál.

Az 1. ábra alapján úgy tűnhet, két különböző struktúrájú helyzetben való tevékenkedésről van szó, kommunikációsan pedig váltakozó szerepekre utal a két fogalom. Mintha valaki, aki elvállal egy ilyen feladatot, bizonyos perceiben mediálna, máskor meg facilitálna. Ez is egy elfogadható megközelítés, de mi a saját tapasztalataink alapján egy harmadikat javaslunk: a mediátor a felek hús-vér vitájának előkészítője és vezetője, míg a facilitátor a tervező és az értékelő. Míg a mediátor igazi szerepe a kommunikációban, a vita levezetésében van, addig a facilitáló a folyamatot előkészíti, menedzseli és kiértékeli. A mi felfogásunk szerint tehát itt két különböző emberre van szükség, akik más-más feladatot látnak el.

Említsünk meg még két olyan általános állítást, mellyel nem nehéz vitába szállni: „a facilitálás mikéntjére nincs recept, az művészet”, illetve „a facilitátornak a célja az, ami egyértelmű (értékek kibontása, komplex esetekre megoldás keresése vagy konfliktuskezelés), de csupán a lehetőséget kívánja biztosítani az érintettek számára, és nem szabad belenyúlnia a beszélgetésbe.” Ami a mi példánkat illeti, abban az egyben biztosak vagyunk, hogy amit végeztünk, az facilitálás volt, nem pedig mediálás. A két általános megállapítás vonatkozásában pedig a következőket mondanánk. Először is, bár kreatív tevékenységet végeztünk, művésznek azért nem kellett lennünk; mindenesetre tény, hogy váratlan konfliktusokat is át kellett hidalnunk. Másodszor, mivel a folyamat gördüléséhez akadályokat kellett áthidalnunk, sőt megelőznünk, ezért befolyásoltuk a tartalmat is; tehát mi is befolyásoltunk, nem beszélve a mediátorról; véleményünk szerint a mediátorok mást sem tesznek.⁵

A facilitátori szerep

Facilitátorként már akkor kezdeményező szerepben léptünk fel, amikor a feleket összehívtuk, akkor is, amikor a találkozások céljának fontosságáról meggyőztük őket, és akkor is, amikor a lehetséges kereteket felvázoltuk. A facilitátor teszi meg a tárgyalásra az első javaslatokat; ismeretei, tapasztalatai alapján ő figyelmeztet külső szemű rálátóként arra, hogy miként vihető végig a folyamat; ő bábáskodik a szükséges változtatások esetében; sőt ő figyelmezteti kommunikációs szempontból a helyes magatartásra a mediátort, ha az elcsúszik a pártatlanságban. (Feltéve, hogy a két szerep, mint a mi esetünkben is, elválik egymástól.)

⁵ Természetesen úgy gondoljuk, a mediátorok befolyásolása pozitív. Amit gyakran megtesznek, az az úgynevezett formulázás: 1. összefoglalják az elhangzottakat, 2. irányt szabnak a beszélgetés folytatásának, 3. mindezt úgy teszik, hogy nem vádolhatók személyeskedéssel, hiszen a formulázást azért végzik, hogy világos legyen, mit mondott a másik, az irányszabást pedig azért, hogy a kommunikáció valamilyen megegyezés felé tartson, s ne váljon parttalaná (Heritage [1990] szempontjait emelhetjük át.); de ezen túl ígér, javasol, meggyőz stb., tehát a pártatlanság mellett megannyi módon befolyásol.

Ha kell, külön az összes érintettel kapcsolatba lép egyenként, vagy megkéri a mediátort, hogy ő tegye ezt meg. (Már ha két csoporttal van dolgunk, mert a mi esetünkben ugyan két nagy tábor volt, de az egyiket több kis csoport képviselte.) A társadalmi párbeszéd még komplikáltabbak lehetnek, hiszen az összes stakeholder számít. Számítatlan mediálás létezik, így munkahelyi, üzleti, magánéleti stb., ám mindegyikben, ha többszereplős, felmerül az a kérdés, hogy ki milyen alapon van jelen. Nos, ezeket is a facilitátornak kell átláthatóvá és elfogadhatóvá tennie.

A facilitátornak és a mediátornak, ha ketten dolgoznak egy ügyön, egyformán hitelesnek kell lenniük a résztvevők szemében, ami csak úgy lehetséges, ha pártatlanok, és/vagy ha tudják garantálni, hogy a végkimenetel nem az ő befolyásuk alatt áll majd (csak így válik elfogadhatóvá, ha valamelyikük kapcsolatban áll az egyik féllel, mint megbízóval).

A facilitálás alapja-magva az a meggyőződés, hogy érdemes a feleknek végigcsinálniuk azt a programot, amit a mi esetünkben a facilitátor kezdeményezett, ám ennél fontosabb, hogy aztán a résztvevők határozzák meg a részleteket. Míg a mediátor küldetésénél fogva megegyezés párti, a facilitátor inkább csak arra ügyel, hogy a vita korrekt módon fusson végig. (Például ha az egyik fél megígéri, hogy egyik érve alátámasztása érdekében legközelebb hoz valamit, akkor ennek megvalósulását a facilitátor árgus szemekkel kell figyelje, és szóvá kell tennie, ha az elmarad.)

Ami a dologban mégis a művészet kategóriájába tartozik, az az, hogy a facilitátornak a szerepét igen diszkrétan, a háttérbe húzódva kell ellátnia. Olyan, mint a japán pincér.⁶ Nem akar barátja lenni a vendégnek, nem közli vele saját problémáit arról, hogy ő voltaképp egy költő, csak átmenetileg van itt; nem hívja fel magára a figyelmet, észrevehetetlen, de ha kell, azonnal jelen van. A japán pincérhez képest viszont, aki csak akkor beszél, ha akarnak tőle valamit, sokkal aktívabb. Ő látja a folyamat teljes egészét, a benne rejlő lehetőségeket, és ha nem is erőlteti, hogy mindez megvalósuljon, a folyamat végig vitele és az egyensúly fenntartása érdekében azonnal közbelép. Ebben az értelemben viszont olyan, mint a járművezető oktató, vagy a biciklizést tanító felnőtt, aki csak akkor fogja meg a kerékpárt, ha az elbillenne, illetve akkor lép a fékre vagy a gázra, ha a baleset elkerülését ez szükségessé teszi. A szülő az elején fogja is hátulról a kerékpárt, de ha jól haladnak a dolgok, szép lassan elengedi, noha ott kocog mindvégig. A hasonlat azért is jó, mert a felek a későbbiekben közvetítő nélkül is tudnak érdemben tárgyalni. Ekkor válik a facilitátor és a mediátor tevékenysége teljes sikerré.

De sem a háttérbe húzódó japán pincér, sem pedig a biciklizést tanító szülő nem egészen pontos hasonlat a facilitátori szerepre. Előbbi azért nem, mert mint említettük, a pincéرنél aktívabb, utóbbi pedig azért nem, mert a facilitátor nem szülői szerepet tölt be, és nem is oktató. Nem is tekintenek rá így, mint teljes mértékben egyenrangú résztvevőként: nem rendezvényszervező, hanem a rendezvény értelmét és hasznát kereső, aki alkalmanként ezt az értelmet és hasznat meg is fogalmazza. A facilitátor a maga folyamatosan figyelő, háttérbe húzódó magatartásával kicsit tudós alkat, vagy legalábbis jól tesz, ha alapvetően a dolgok elemzése izgatja a fantáziáját, és semmiképp sem a vita végeredményének befolyásolása. Ahogy minden tudományos érdeklődésű embernek, magánemberként persze neki is lehet álláspontja, de ez kevésbé kell, hogy izgassa, mint a folyamat dinamikájának megfigyelése.

---

⁶ A japán pincér hasonlatot Setényi Jánostól tanultam egy tréner tréningen, de azt hiszem itt is használható.

A sikervágy csapdái

Míg a mediátor mindenképp jelen kell legyen, és ennek kapcsán rutinosnak és gyorsnak kell lennie, az elemzgető, háttérbe húzódást választó facilitátor gondolkodása lehet lassú, noha az elemző agy is termékeny.⁷ A rendezvényszervezés klasszikus feladatait elvégezheti a facilitátor, de akár ki is adhatja alvállalkozónak, tehát míg a folyamat végigvezetésének ő a fő átgondolója, ez nem szükségképp jelenti azt, hogy technikailag nem kaphat ezen a téren is segítséget. (A mi esetünkben egyébiránt a technikai szervezést a mediátor és csapata vállalta.)

A facilitátor sikere nem a végeredményen múlik. Ennyivel könnyebb a helyzete a mediátornál, aki sikeresnek akkor érezheti magát, ha valamilyen megállapodás születik, noha a mediátori munka is lehet sikeres megállapodás hiányában is. A facilitátor azonban nem is vizionálja a megállapodást. A mediátor akkor követ el hibát, ha a megállapodást a résztvevők akarata ellenére is tető alá hozza, de a facilitátor is elkövethet hibát, ha a folyamatot mindenképpen végigviszi. Nem mindig kell, hogy megszülessék a megegyezés, az elhatározás, a közös vállalás, és az se mindig szükséges, hogy egy folyamat végigmenjen.⁸

A facilitátor nem könnyen látja be, hogy van, amikor a harcnak van itt az ideje, és nem a konszenzuskeresésnek. S hogy ne kövesse el ezt az alaptévedést, ezért az elején neki is világosan kell látnia, vajon a felek közös asztalhoz ültetése önmagában valóban érték-e? Olykor még menet közben is fel kell tudni hagyni a facilitátori szerepvállalással, el kell tudni engedni egy projektet morális vagy technikai okokból. S még az sem biztos, hogy az elején nem neki volt igaza, és a végigmenő facilitáció valóban szolgálná a felek érdekét.

Lássunk helyzeteket, amikor bár induláskor még a facilitációnak látszik az értelme, menet közben mégis a projekt elengedése mellett érdemes döntenünk. Mediáció és facilitáció nem vállalható, ha a felek erőviszonyai oly egyenlőtlenek, hogy az egyik oldal már megfélemlített állapotban tartja a másikat. Például egy megfélemlített nő és a férje között nincs lehetőség a mediációra.⁹ De egy ilyen helyzet menet közben is kialakulhat. Az is kudarcot eredményez, ha a felek nem kompetensek, és delegálságuk nem igazán hat vissza saját szervezetükre. Számos kudarc mögött túlságos érzelmi telítettség, a csoportokat szétverő feszültség, valamint az előkészítettségnek és a helyzet ismeretének a hiánya szoktak munkálni. A mi helyzetünkben ilyen kockázati tényezők nem voltak. A téma még nem volt túlhevítve – tulajdonképpen azért is kezdeményezte a megbízó, mert látott országokat, ahol már izzó állapotban volt –, és a felek kompetensek voltak, vagy legalábbis azok maradtak benne a zöldek részéről, míg a multinacionális vállalatnál a magyarországi igazgató, tehát a legkompetensebb ember képviselte magát már az előkészítő tárgyalásokon is.

A mediátor a megoldáskeresésre összpontosít, így menet közben már nem biztos, hogy észreveszi a fenti zavarokat. Pedig az egyensúlyt veszélyeztető kisebb bomlást okozó tendenciák még viszonylag könnyen orvosolhatók. A facilitátor tulajdonképpen végig a tárgyalás optimalizált feltételeinek fenntartására koncentrál, s ezzel nagymértékben segíti a mediátor munkáját. Ezért is gondoljuk azt, hogy az ilyen feladatmegosztás jó hatással bír, mégpedig nem csak abban, hogy tehermentesít, de még abban is, hogy a facilitátor a mediátornak a felügyelője: figyelmezteti a mediátort, ha elcsúszik valamelyik irányba. Természetesen a mediátor felügyeletének és segítésének is az egyensúly fenntartását kell szolgálnia.

---

⁷ Daniel Kahneman (2013) *Gyors és lassú gondolkodás*. HVG Könyvek.

⁸ A befejezetlenség feszültségkeltő hatású és frusztráló, ami főként a facilitátort sújtja.

⁹ A mediáció szükséges feltételei közt említi ezt felsorolásában Bárczy és Szamos (2000).

A mediátor és a facilitátor közti kapcsolat nem alá-fölé rendeltség. Mégis azért, hogy az egyik behívja a munkába a másikat, létrejön egy formális viszony. Ha a mediátor hívja a facilitátort, az olyan, mint amikor valaki egy problémához szervezőt is, meg pszichológust is keres. S noha a facilitátornak nem kell pszichológusnak lennie, ha pszichológus volna, sem önthetné el tanácsokkal a másikat; tanácsot csak akkor adhat, ha arra a másik igényt tart, de azzal, hogy hívják, tulajdonképpen már ki is fejezik, hogy várják a tanácsait. Fordítva, amikor a facilitátor hozza a munkát, és keres mediátort – mint a mi esetünkben is –, még egyszerűbb, bár bizonyos szempontból kényesebb a helyzet: ilyenkor a facilitátor eleve úgy érzi, hogy a projekt végig vitele érdekében a mediátort is instruálnia kell, ráadásul úgy, hogy az semmi esetre se legyen bántó, a mediátor kompetenciáját sértő.

Tíz lépés

Az első hét lépés előkészítő jellegű, a nyolcadik (tartalom)elemzés, leírás és dokumentálás, a kilencedik és a tizedik pedig utógondozás.

Egy nemzetközi nagyvállalat és a zöldek közti facilitáció elvállalása során mind a konkrét rendezvényszervezésre, mind a két fél között egy elfogadott szereplőre kerestünk profi mediátort. Helyzetünk tehát szerencsésnek volt mondható, mert megbízóként a tanácsainkat is komolyan vették, másrészt a szervezés technikai feladatai sem terheltek minket, tehát a facilitátor legfontosabb küldetésére, az egyensúly kialakítására és aztán a fenntartására koncentrálhattunk.

Komoly kihívást jelentett már az alaphelyzet is, mert a multicégek és a zöldek között köztudomású az aszimmetrikus viszony, hiszen az egyiknek van pénze, a másiknak nincs. Mind a kezdetekkor, mind a végig vitelben olyan problémákba ütköztünk, amelyek utólag már teljesen maguktól értetődőknek tűnnek, akkor mégis csak egy részüket láttuk előre.

Az **első lépés** technikai és filozófiai természetű. Minél többet meg kell tudnunk a résztvevőkről, és alapvetően hinnünk kell abban, hogy érdemes egy asztalhoz ültetni őket. A mediátor is hitt abban, hogy ebből születik majd valamilyen közös állásfoglalás. Nos, az utóbbi nem jött létre, noha a folyamat zárásaként beterveztük, de ettől még a felek megismerték egymást, és a facilitáció szempontjából sikeres volt az esemény. Nem csak azért, mert az egyensúlyi állapotot végig fenntartottuk, a felek nem borították egymásra az asztalt, a rendezvény kulturált módon lezajlott, stb., hanem azért is, mert fontos szereplők között személyes ismeretségek jöttek létre. A jövő a megmondhatója, hogy erősebben konfliktusos szituációban ezek a felek szót tudnak-e érteni egymással, az azonban biztos, hogy számos kommunikációs és szakmai félreértést már a projekt során tisztázni tudtak. S itt a félreértés nem azt jelenti, hogy egyetértésre jutottak, hanem azt, hogy nem vádolták meg a másikat olyasmivel, amit az nem is tett, mondott, vagy tenni szándékozott. A vádak olyanná változtak, mint amelyeknek alapja nem a képzelet, hanem a valóság. A szakmai viták olyan mélyekké váltak, hogy a facilitátor (azaz e szöveg írója) már nem is mindig értett mindent. A technológiai viták jobb szakértője volt a mediátor, de tulajdonképp neki sem kellett olyan mélységben értenie a kérdéshez, mint az érintetteknek. Sőt, a szakmailag és végzettségük okán specializálódott zöld résztvevőknek sem kellett olyan mértékben érteniük az eljárásmenetnek – és nem is értettek –, mint magának a cégnek, amely a világon egyedülként egy új technológia saját fejlesztésével is bírt.

Visszatérve a folyamat első lépéséhez, hittünk abban, hogy a párbeszéd csak jót szülhet, noha legitim állítás az is, ha valaki azt mondja, hogy a zöldek irreális követeléseikkel akadályozzák az ipari fejlődést, vagy az is, hogy a zöldeknek igazuk van, amikor piár eszközökkel, erőszakkal és polgári engedetlenséggel próbálnak ijesztgetni. Ilyenkor a

tárgyalás tulajdonképpen csak egy kommunikációs fogás, melynek során hol a zöldek, hol a cégek a közönség szimpátiáját próbálják maguk mellé állítani.

A **második** legfontosabb feladat a finanszírozás. Ennek mikéntjére a saját példánkra hivatkozva még többször fogok utalni, a lényeg itt az, hogy egyrészt átláthatóan történjék, másrészt úgy, hogy mindenki megnyugodjon, és ne az a szereplő diktálja a gondolatok kimenetelét, akinél a pénz van. Ehhez mi azt a rendszert javasoltuk, hogy a pénz kiutalásának jogát, tehát a teljesítési igazolást a facilitátor mondja ki.

Teljesítési igazolást a mediátor, valamint a mediátor és a zöldek által behívott szakértők tanulmányaiért állítottunk ki. Az aszimmetriát a zöldek és a cég közt azáltal tudtuk csökkenteni, hogy a cég által felajánlott pénzzel szabadon rendelkezhattünk. Ideális esetben a háttér tanulmányok előállítására mehetne egy független alaptól, vagy biztosíthatná az állam, de ez még sehol sem működik így a világon. Mi azt garantáltuk, hogy a szakértőkre szánt pénzmozgás a zöldek hozzájárulásával történjék.

A folyamat **harmadik lépése** épp az, hogy a facilitátor felismerje, ha a felek bele is mennek a tárgyalásba, e mögött mennyi a kommunikációs stratégiai szándék, és mennyi a valódi konszenzuskeresés. Azt gondoljuk, és azt is tapasztaltuk, hogy mindkét részről akadt kommunikációs motiváció elég. Akadt stratégiai terv is. Például volt, aki azzal az attitűddel kapcsolódott a tárgyalásba, hogy bármiképpen alakulnak is végül a dolgok, legalább kiszéd egy csomó olyan információt a cégből, amit másként sokkal nehezebben tudna meg, és ha úgy adódik, ezt majd ellene fordíthatja. S a cégek is volt stratégiája, látván ugyanis a külföldi politikai és mozgalmi folyamatokat, úgy gondolták, hogy tárgyalási készséget jelezve és felajánlva azokat a zöld fejlesztéseket, amelyekre igény jelentkezik, előre megakadályozható az összetűzés. (Ebben csatlakozniuk kellett, mert egyelőre semmilyen zöld oldalról jövő feltétel nem fogalmazódott meg a támogatásért cserébe, noha a lehetőségek szélesre tárultak.)

Ezeknek a hátsó szándékok a megléte (feltételezése, illetve felismerése) a tárgyalási folyamatot az „egy ágyban az ellenséggel” helyzettel teszik hasonlóvá, de még nem akadályai a facilitálásnak. Nem tiszta szándékok, de nem is ördögtől valók; olyasmik, amelyeknek erősödésébe, kavargásába és gyengülésébe facilitátorként jó, ha beleláltunk (nekünk sikerült), ám épp azért, hogy a bizalom a folyamat iránt és irántunk fennmaradjon, ezeket diszkrétan kezeltük, nem vittük át egyik táborból a másikba.

A stratégiai célok felismerése, feltérképezése azért is szükséges, hogy ne kezeljük idealisztikusan a helyzetet, ne érjen minket se csalódás, toleránsak tudjunk lenni, miközben mégiscsak célként kell lebegnie a szemünk előtt, hogy stratégiamentes irányba tereljük a feleket. A terelgetéshez jól kell látnunk a motivációkat és a menet közben fellépőket is észre kell vennünk, hiszen némelyik meg is mérgezhetheti a folyamatot magát.

A **negyedik lépés** az egyensúly feltételeinek megteremtése, egy olyan koncepció felvázolása, amelyet a résztvevők el tudnak fogadni, és amelyet kedvük szerint tudnak csinosítani, akár teljesen meg is változtatni. Itt is csak arra kell vigyáznunk, hogy olyan változás ne történjék, ami miatt aztán törvényszerűen felborul az egyensúly, mert ez már a mi felelőségünk.

A mi koncepciónk az volt, hogy mivel a vállalatnak van pénze, a zöldeknek viszont nincs, a zöldek által megbízott szakértő(k) szakmai munkáját, írását, esetleg prezentációját fizesse ki a cég. Ez a roppant egyszerű gondolat azonban nem hullott volna termékeny talajra, ha a részleteket illetően nem kezdenek el vele dolgozni a zöld szervezetek.

Az **ötödik lépésben** a koncepciókat csak akkor tudjuk megismertetni, ha van kivel. Már az buktatót jelentett, hogy jönnek-e jelentősebb zöld szervezetek, túl sokan lesznek-e vagy épp kevesen. A meghívást zártan kezdtük és célzottan, de felajánlottuk, hogy bárki invitálhat olyat, akit még fontosnak tart, hólabda módszerrel.

Végeztünk egy lengyelországi kutatást is, és állíthatjuk, hogy bármely országban lehetséges egy olyan szűkítés, amely legitimé teszi a résztvevőket, igaz, egy ilyen kiválasztás nem megy megfelelő terepismeret nélkül; akárhol próbálnánk hasonló folyamatot indítani a zöldek és egy multi között, a filozófia és a tárgyalás kiegyensúlyozását biztosító koncepció után egy helyismerettel rendelkező céget kellene felkérnünk a résztvevők kiválogatásához.

Hatodik lépésben hagynunk kell, hogy a koncepció elkezdjen fortyogni, és hogy a mediátor munkához láthasson. A facilitátor feladatai sem szűnnek meg, mert figyelnie kell a felszínre jövő aggályokat, és a kitérgyalásukhoz és a kezelésükhöz megfelelő fórumokat kell biztosítania.

A gyanakvás először a kezdeményező felé irányul. Ha a zöldek a kezdeményezők, akkor a cég az ő szándékaikat szeretné érteni, ha egy cég a kezdeményező (mint a mi esetünkben volt), akkor a zöldek szeretnék tudni, hogy ugyan mi haszna származik ebből az egészről a cégnek? Brainstorming kezdődik abban a tekintetben, hogy milyen hátsó szándékok lehetnek, hogyan fogják a tárgyalást esetleg ellenük fordítani, miként gyárt a kezdeményező magának médiaeseményt a folyamatból, miként próbálja meg a célját így elérni (ha zöld, akkor a termelés leállítását vagy más területre száműzését; ha cég, akkor a zöldek nevetségessé tételét vagy megvásárlását). Minden szervezet meg lesz rettenve, és homlokzat megóvási aggodalmi összeesküvés elméletek gyártásába bonyolíthatja őket, ami azt jelenti, hogy a projekt már indulása előtt hamvába hull. A kíváncsiság, a saját célok megtalálása átlendíthet ezen az akadályon.

Van két dolog, amivel a facilitátornak itt és aztán a későbbiekben is számolnia kell, de talán már kisebb intenzitással. Az egyik a trollkodás, a másik a klikkesedés. Előbbi nem törvényszerű, de igen valószínű. Lesz, aki az egész folyamatot értelmetlennek és minden szempontból veszélyesnek tartja, ezért arra törekszik, hogy megakadályozza és szétverje. Mindegy, hogy miből származik ez, harcosabb identitásából, negatív tapasztalataiból, bölcsességéből, elvhűségéből, ez voltaképp a facilitátor számára nem etikai kérdés. Ő már az etikai garast az elején le kellett, hogy tegye, de innentől fogva a feladat az, hogy a trolltól úgy szabadítsa meg a többieket, hogy ezt a többiek ne tartsák önkényeskedésnek. A mi esetünkben az illető nem jelent meg az előzetes egyeztetéseken, így kizárta magát a kommunikációból, és csak ezt kellett tudomásul venni, a későbbiek során pedig a fontosabb fordulatokból ki is hagyni, az így felhalmozódó téves értelmezéseit pedig a többiekkel tisztázni. Ám adódhatnak nehezebb esetek is, amikor a troll aktív marad, és mindig jelen van, akár alakoskodva is.

A másik veszély még valószínűbb, ez a klikkesedés. Elkülönülő csoportok jönnek létre, amelyek részesei is a folyamatnak, de kívül is állnak. Saját hálózatos kommunikációt hoznak létre, és ha kisebbségben vannak is, egyfajta elitcsapat elképzeléssel próbálják a többieket irányítani. Mindez azzal volt tompítható, hogy facilitátorként a zöldeknek újabb és újabb megbeszélést szerveztünk megfelelő tematikával. A klikkesedés könnyen észrevehető, ha például a netes körlevelezésben azt látjuk, hogy bizonyos csoportok kimaradnak, de akkor is, amikor a megbeszéléseken kiderül, hogy vannak csoportok, amelyek nincsenek minden gondolattal tisztában, ami mások számára már köztudott. Ilyenkor föl kell hívni a figyelmet arra, hogy mindez közös „tulajdon”, és célunk a folyamat egészének átláthatósága. Tévedés azonban azt gondolni, hogy az áltáthatóságot a résztvevők maguk akarják; egyik fél sem akarja igazán, ez leginkább a facilitátor revolvere.

A mi esetünkben nem csak a zöld szervezetek közötti különbségek, hanem egyes szervezeteken belüli konfliktusok is akadályokként jelentek meg: kivel is levelezhetünk? ki képviseli az adott szervezetet? A koncepció is átalakult, mert a zöldek tartottak attól, hogy az általuk kijelölt bányászati szakértő esetleg majd olyasmit fog írni-mondani, ami nekik nem tetszik, ezért visszaléptek a jelölésétől, viszont elfogadták a mediátor javaslatát, aki persze az

előkészített listából azt jelölte ki, akit a zöldek konszenzusosan támogattak. Szükség volt több találkozóra is a céggel, és szerveztünk olyan beszélgetést is, ahol a cégvezető csak a zöldek két órás tárgyalása után jelenhetett meg az akkori napirendi pontokban felmerültek megválaszolására, a zöldek egymás közötti tárgyalását az ő jelenléte nem zavarta. (Ez az udvariassági gesztus minden zöldnek tetszett, és a céget sem sértette.)

A facilitátor feladata a nyilvánosság tájékoztatása és a médiával való kapcsolattartás is. Ez tulajdonképpen a *hetedik lépés*, ami már a kezdetekkor megtervezendő, de menet közben is alakulhat. Legjobb, ha a felek már az elején elfogadják, hogy a sajtónak történő nyilatkozatoktól tartózkodnak, mert ez mindig félreértésekre ad okot és eltereli a figyelmet.

Itt mi facilitátorként vállaltuk a sajtóközlemények kiadását, hozzánk futottak be később az újságírói kérdések, és a mediációval kapcsolatban sikerült egy rádióműsort is szervezni, melynek az apropója ez a projekt volt. Újságírói kérdésekre válaszoltunk, de a nyilatkozási rutin is lehet kevés, ha az újságíró nem pontosan azt írja meg, amit a facilitátor szeretne; ezért fontos a szöveg megjelenés előtti átnézése.¹⁰

A sajtót meghívtuk a záró konferenciára is, ahol a zöldek a háttér tanulmányok birtokában előadhatták koncepciójukat és vitakozhattak a céggel. Utóbb csak média-aktivitásunk hiányosságait érte kritika a konferencián hallgatóként jelen lévő szakújságíró részéről. Jogosan, mert valóban nem sikerült felkelteni a sajtó tömeges érdeklődését.

A célok megfogalmazásának a nyilvánosság felé is ugyanannak kell lennie, mint befelé, a résztvevők felé. A két fél közti ellentétek sem titkosak, ámbar a másik féllel szemben felmerülő stratégiai célok, megvető kijelentések vagy például a zöldek belüli konfliktusok már nem tartoznak a nyilvánosságra.

A mi esetünkben a választható szakértő, aki a cég tevékenységének átvizsgálására volt hivatott, végül külföldi lett. Ennek plusz költségei előre nem voltak betervezve, így itt a cég rugalmassága volt a folytatás feltétele. Ugyanakkor a facilitátornak ezen a téren már könnyebb dolga van, hiszen ha rögtön az elején el tudja fogadtatni, hogy a folyamat részleteit közösen alakítják, a cég számára a kiszállás már több hátránnyal járhat, mintha bele se kezdett volna a folyamatba, ezért a rugalmasság feltételezhető.

Ugyanakkor itt megint vigyázni kell az egyensúly megtartására, mert a behívott civilek vissza is élhetnek a helyzetükkel. Nem arra gondolunk, hogy saját maguknak követelnek extra szolgáltatásokat, mert ezt már az elején ki kellett zárni, egyébként épp az ő érdekükben, hiszen társadalmi hitelüket bármilyen javukra irányuló pénzmozgás következtében elveszítenék. (A mi esetünkben a legfontosabb zöld szervezetek nagyon komoly munkát végeztek, és volt olyan, amelyik szóvá is tette, hogy megköszönhetnénk, hogy ingyen annyi munkaórát fektetett a témába.) Viszont volt olyan elképzelés, amely a szakértők kiválasztása terén mind a személyükben, mind a számukban elrugaszkodott a realitástól, és a cég túlzott pénzügyi kihasználását jelentette volna. Itt ésszerű pénzügyi korlátokat kellett javasolnunk.

Nem volt szükség rá, de a játékszabályok alakításában felvethető lett volna, hogy legyen a cégnek vétő joga, tehát a mediátor listájába ne kerüljön olyan bányászati szakértő, aki a cég számára elfogadhatatlan. Ezt ugyan nem, de azt felvetettük, hogy legyen egy szakértő, akit a zöldek, és egy, akit a cég választ ki. Végül aztán úgy realizálódott mindez, hogy a listába külföldi tudósok is bekerültek, a hazaiak közül pedig még egy háttér tanulmány (egy jogi összefoglalás) készült, a cég szakértője pedig a saját mérnöke lett. Mindezeket azonban előre nem láthattuk, nem is terveztük; ezek már „az elengedett bicikli” esetei, a történet elkezdett

---

¹⁰ Szeretnénk itt kiemelni, hogy bár a nyilatkozat tulajdonjoga az újságíróé, de az újságíró és a facilitátor egyaránt érdekelt a pontos fogalmazásban, ezért az újságíróval is meg lehet értetni, hogy nem cenzúrázási szándékról van szó.

magától működni. Csak annyit tudunk a lelegején, hogy egy közös sajtónyilvános konferenciával zárunk, de hogy kik lesznek az előadók, mely zöld szervezetek képviselői állnak ki a pódiumra, meghívják-e előadni a szaktanulmányok szerzőit, a tanulmányokat már csak háttéranyagként használják (utóbbi történt), a vitában kik ülnek ki a pódiumra stb. ezeket már csak a legvégén terveztük meg.

Akadtak azért még vadhajtások. Az egyik belső tárgyaláson megnyilvánuló elképzelés, mely szerint a cég semmilyen módon ne hivatkozhatson a felkért tudós tanulmányára, nem volt méltányos, hiszen, ha a zöldek hivatkozhatnak rá, akkor a cégnek is legyen erre joga, másképp megszűnik az egyensúly. Azt is elfelejtették, hogy a tudományos munkák, amelyekre bárki támaszkodhat, épp úgy nyilvánossá lesznek téve az előzetes megbeszélések szerint, mint minden más. De ott is billegett a mérleg, ahol a cég az elkészült jogi tanulmány azon részleteit kifogásolta, amelyek a zöldebb működés érdekében tett jogi szabályozási javaslatokat tartalmazta.. A cég jogszabályokkal kapcsolatos elképzelései meglehetősen merevek voltak, és ezeket igyekezett is rákényszeríteni a jelentésre. Facilitátori oldalról azért is éreztük ezt problémásnak, mert újra tudatosítani kellett, hogy a jelentéseket kifizető szervezetet mi képviseljük, mi állítjuk ki a teljesítési igazolást a szaktanulmányok elkészítőinek.

A pénzügyek kezelésének mindenki számára megfelelő biztosítását már a jó facilitálás második lépéseként említettük, de itt újra felhozzuk, éspedig azért, mert a pénzből a zöldek saját maguk számára semmit sem kaphattak, és mind a mediátor, mind a facilitátor elhanyagolható összegben részesült a projekt teljes költségvetéséhez képest. A nagy pénzt a szaktanulmányok és a szervezés tett ki. A pénzügyeket nehezíti, hogy sok minden menet közben alakult, például az, hogy hány szakértői tanulmány készüljön, azok milyen típusúak legyenek, milyen tartalommal, mikor készüljenek el stb. Előre nem a pontos összegeket kellett meghatározni, hanem a kifizetés módját.

A **nyolcadik lépésben** már mind a mosolygós pincér, mind pedig a gondoskodó járműoktató szerepét elengedhetjük. Tevékenységünknek ez a szakasza abban állt, hogy dokumentáltuk magát a konferencián elhangzó vitát, kérdőívet töltöttünk ki a közönséggel és feldolgoztuk az adatokat, elkészítettük a vitatkozóak érvrendszerének vizualizált térképét, tartalomelemezést végeztünk, és az eredményeket minden résztvevő számára elérhetővé is tettük. Voltaképp learattuk az addigi gyümölcsöket, ám a történet mégsem záródhat pusztán (tartalom)elemző-leíró-dokumentáló munkával.¹¹

A **kilencedik lépés** az utógondozás. Ha nem is tudnak a résztvevők közös nyilatkozatot, illetve megállapodást tető alá hozni – nálunk még a zöld szervezetek egymás között sem jutottak el idáig –, mégis törődni kell a tapasztalatok leszűrésével, az aktív szereplők véleményének utólagos megszerzésével.

Először is készítettünk a konferenciáról egy kisfilmet¹², aminek nyilvánosságra hozatalát teljes egyetértéshez kötöttük. Nem meglepő módon a film első, a nyilvánosságra hozatal előtti verzióját több bírálat is érte. A folyamatról készült részletes összefoglaló is mindenki hozzájárulását kívánta. Ezek olyan feladatok voltak, melyek miatt a résztvevőknek megint át kellett gondolniuk az eredményeket és a saját szerepüket. Az összefoglaló tanulmányhoz értékelő interjúkat készítettünk a zöld szervezetekkel és a cég vezetőjével. Közös megállapodások hiányában a facilitátor feladata lett, hogy a tanulságokat összefoglalja. Ám ezen tanulságok nyilvánossá tétele is megkövetelte a résztvevők hozzájárulását. Egészében ez a többszereplős folyamat az állandó egyeztetésekkel rendkívül időigényes volt.

---

¹¹ <http://meltanyossag.hu/content/files/V%C3%A9gs%C5%91%20jelent%C3%A9s.pdf>

¹² <http://meltanyossag.hu/node/3543>

A *tizedik lépés* is a miénk. Ha valóban hittünk a projektben, azon is gondolkodnunk kell, hogyan tovább. Az esetleges folytatás megtervezését és a tapasztalatok szétterítését is meg kell oldani, hogy ne csupán egy szép rom maradjon a projekt végén.

Összefoglalás

Tíz lépésben felsoroltuk azokat a kihívásokat, amelyek a facilitátorokat érik-érhetik a munkájuk közben. Ezek közül van, amelyekre előre fel lehet készülni, ilyen az egyensúly megtartásának elvi feladata, ami tulajdonképpen a facilitátori tevékenység lényege. Más értelemben, de előre számítani lehet csúszásokra és a pénzügyi mechanizmusok kezelésének nehézségeire. A részletek mindig kreativitást igényelnek, különösen az olyanok, amelyek szinte szíven ütnek az embert. A példaként hivatkozott saját munkánkban három ilyen adódott: a trollkodás, a klikkesedés és a legsúlyosabbnak bizonyult időbeli túlterjeszkedés, a határidők végletes csúszása: a pár hónaposra tervezett eredeti ütemterv a végén több mint három évet vett igénybe, amit azért rémálmunkba se gondoltunk volna. A nagyon elhúzódozó projekt járulékos problémákat is hordoz, ilyen a már egyszer elfogadott megegyezések elhomályosodása, elfeledése, és a már megismert és összezsizsolódott emberek ismeretlen újakra cserélődése.

Irodalom

- Barczy Magdolna – Szamos Erzsébet (2000) „*Mediare necesse est*”. Budapest, Animula Kiadó.
- Eckhoff, T. (1973) A közvetítő, a bíró és az adminisztrátor a vizályrendezésben. In.: Sajó András (1973szerk.) *Jog és szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 175–189.
- Facilitation, Mediation, Negotiation.
http://www.berghoffoundation.org/images/uploads/berghoff_glossary_2012_08_facilitation_mediation_negotiation.pdf
- Geskó Sándor (2009) Mediáció helyi közösségekben. Clone Design Kft.
http://bunmegelozes.easyhosting.hu/dok/modszertani_kezikonyv_konszenzus.pdf
- Hajba Éva (1998) *Konfliktusmenedzsment – környezeti konfliktuskezelés*. Budapest, Műegyetemi Kiadó.
- Heritage, J. (1990) A híradóinterjúk elemzése. In: Síklaki I. (1990szerk.) *A szóbeli befolyás alapjai*. Jegyzet, II. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, ELTE Szociológiai Intézet. 144–164.
- Kahneman, Daniel (2013) *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest, HVG Könyvek.
- Tarcsal Katalin: A konfliktus-feloldás alternatívái. Rézler Gyula Alapítvány.
<http://szeretet.add-to.net/?i=mediator-konfliktus-feloldas-1>
- Társadalmi párbeszéd a zöld civil szervezetek és a TXM-Kft között. MPK (2014)
<http://meltanyosság.hu/content/files/V%C3%A9gs%C5%91%20jelent%C3%A9s.pdf>
- videó: <http://meltanyosság.hu/node/3543>
- Zsolt Péter (2006) *Kommunikációelméletek diszciplínái*. Budapest – Vác, Eu-Synergion.

Rudolf Dániel

HIÁNYPÓTLÓ KÖNYV A VILÁGHÁLÓRÓL

Szűts Zoltán: *A világháló metaforái*. Budapest, Osiris Kiadó, 2013.

Nem újdonság, hogy a kortárs kommunikációkutatás egyik legfontosabb és talán egyben legproduktívabb ágazatává nőtte ki magát az új médiával, a világhálóval és azon belül is elsősorban a webkettővel foglalkozó tudomány. Nálunk is születtek munkák, melyek a társadalomtudomány lencséjén keresztül vizsgálják a közösségi tartalomlétrehozást, a digitális kultúrát, elég csak Z. Karvalics László vagy Csepeli György munkáit referenciaként idézni. Magyarországon mégis szinte teljesen érintetlen területnek számít ezen diszciplína bölcsészeti megközelítése, a hazai könyvkiadás pedig pláne sok mindenben adós e téren.

Szűts Zoltán úttörő vállalkozása ezt az adósságot igyekszik behajtani, tehát nem megalapozatlan a hiánypótló alkotás jelzővel illetni a munkát. Így nem véletlen, hogy Szűts könyve sok tekintetben egyfajta elméleti megalapozásnak tekinthető, melyben elsősorban az új publikációs paradigmával, a nyilvánosság új technológiai hordozójával, a hipertextekkel való fogalmi megismerkedésre, a terület történeti áttekintésére kerül sor, mintegy vázlatosan összefoglalva mindazt, amit egy ezzel foglalkozó szakembernek vagy főiskolai, egyetemi hallgatónak tudni érdemes. Ilyen téren elsősorban tankönyvként hasznosítható a mű, de ezzel nem akarjuk elvenni a mindennapi olvasó „örömét” sem, hiszen *A világháló metaforái* számtalan érdekes felvetést és továbbgondolható állítást, releváns ötletet és vizsgálati kezdeményt tartalmaz. Ilyenek például a tudományos diskurzusban eddig alulreprezentált kiterjesztett valóság jelenség vagy a tradíció-remix-kreativitás hármasa. Miközben figyelme gyakran a jövő felé fordul, Szűts igyekszik folyamatosan rámutatni arra, hogy az új média, a hálózatok, a linkekkel átszőtt szövegek nem előzmény nélküliek, kulturális tradíciókban gyökereznek, csak éppen fel kell kutatni és egységes vezérelv alapján megmutatni őket.

A szerző a kötetben mindkét foglalkozásának áldoz, egyrészt irodalomtudósi, másrészt pedig kommunikációkutatói szemszögből igyekszik témáját megközelíteni, a kettőt szervesen vegyítve és egymás javára hasznosítva. Saját célkitűzése szerint a világháló (fontos elkülöníteni a World Wide Web, az internet, a webkettő, stb. fogalmakat, melyeket a szerző a bevezetőben nagyon helyesen meg is tesz) és a művészet közti kapcsolattal szeretne foglalkozni. Ebből elsősorban az irodalom mint narratív (és metanarratív) fikció az, mely prominensen helyet kap a kötetben, és ez természetesen nem is meglepő, hiszen egyrészt analógiáit tekintve ehhez köthető legjobban a hipertext-világ, másrészt pedig előfordulását, gyakoriságát és prominenciáját tekintve is meghatározó az írott szöveg a WWW felületvilágában. Mindemellett az intertextualitás és hipertextualitás legalább annyira irodalomelméleti kérdés (és a posztmodern korban ugyanúgy nagyon aktuális téma, mint a világhálóval foglalkozó kutatások), ezért sem véletlen, hogy a kettő szorosan összefonódik.

De azért ugyanígy szóba kerül például a képzőművészeti alkotások befogadásának lehetséges módosulása és új irányai a webkettes környezetben, mely legalább annyira érdekfeszítő, mint az irodalmi kalandozások terepe.

A kötet hét fejezete logikusan egymásra következően építkezik, sokszor egy adott tematikát felvetve igyekszik a szerző továbbfejleszteni, más nézőpontokból vizsgálni, azokkal ütköztetni a korábban tárgyalt témaköröket. Az első fejezet öt klasszikus metaforát jár körül, melyek a kommunikációelmélet szakavatottjai számára egyáltalán nem számítanak újdonságnak, mégis sikerül érdekfeszítően (és az elkövetkezendő részekhez relevánsan) tálalni őket. A kötet mottójául és fő vezérelvéül választott Borges-féle *Bábeli könyvtár* – a végtelen számú kombinációk lehetőségével felruházott adathalmaz, melyben egy-egy szöveg a felhasználók által szabadon módosítható és másolható – a szerző szerint a világhálón megvalósult, ugyanígy egyfajta szellemi alapnak, teoretikus előzménynek tűnhet a többi metafora, a pillangóhatás és káoszelmélet, a hatlépcsnyi távolság elve és a végtelen majom lemmája.

Ezt követi egy fontos történeti áttekintés, mely a hipertextet szélesebb kontextusba helyezve igyekszik rávilágítani arra, hogy elsősorban milyen tényezők (az információ terjesztésének módjai, a szerzőség kérdése, stb.) függvénye annak megszületése és mibenléte. Érdekes adalék a nyomtatás felfedezésének és használatának összehasonlítása az ázsiai és az európai változat függvényében. A Vannevar Bush majd Teodor Nelson-féle klasszikus teoretikus megközelítéseket követi a valóban megvalósult, Tim Berners-Lee nevével fémjelzett WWW megszületése, melyből a szerző továbbmegy az interakcióra épülő webkettő terepére, ahol a szerzőiség és az egyes művek használata, terjesztése már ténylegesen közösségi módon valósul meg, a korábbi paradigmának teljesen ellentmondva és azt jócskán meghaladva.

Ezt követi a kötet talán legtöbb tudományossággal felvértezett része, melyben Szűts a hipertextuális gondolkodás (vagy a hipertextről való gondolkodás) különböző megközelítésmódjait az irodalmi alapoktól követi végig, olyan klasszikus szerzőket érintve mint Barthes, Derrida vagy McLuhan. A vezérelv itt a különböző aspektusokra való helyezkedés: vajon mi alapján határozhatjuk meg a hipertext mibenlétét? Az interakció, a nem-lineáris szöveg vagy éppen a befogadó szerzővé válására építő megközelítés a relevánsabb? A szerző végül egy radikális, számos irodalomtudós szemében talán eretneknek tűnő megállapítást tesz: a linkekkel átszótt hipertext sokkal inkább alkalmas asszociációk közvetítésére és az eddigi tudományos publikációs paradigma leváltására, mintsem, hogy irodalmi szövegek hordozójává váljon. Példa erre a Wikipédia sikere, mely áttörést hozott a tudás terjesztésében, a kollektív szerzőségben, míg a hipertextuális irodalmi művek befogadása továbbra is egy szűk olvasói rétegre korlátozódik.

Ezután kezdődik a már kanonizált hipertextuális művek elemzése, mely fejezet a kötet egyik legfőbb erősségének is tekinthető. A különböző interaktív fikciók, metaszövegek olvasási stratégiáit vizsgálva mutatja be a szerző, hogy a hipertextuális irodalom mily módon képes „működni”, az írás-olvasás egyszerre való érvényesülésével pedig (Barthes után szabadon) „örömmé” válni. A szerző a kezdeti, klasszikus „papíralapú” interaktív regényeket érinti először (ki ne emlékezne gyerek- vagy kamaszkorának „lapozgatós” kalandkönyveire?), majd a '90-es évek kísérleteit, a CD-ROM alapú interaktív fikciókat vizsgálja (*Afternoon: A Story*, stb.) Ezek azonban a hazai irodalomtudományi képzésből szinte teljes mértékben hiányoznak, a kritika által pozitívan fogadott nemrég megjelent összefoglaló irodalomtudományi művek például csak periférikusan érintik a hipertextualitás, a képernyőről való olvasás, a digitális kultúra jelenségét. Amíg a hazai társadalomtudósok már egy ideje ezen témákat beemelték a tudományos diskurzusba, Szűts könyve az első, mely ilyen széles skálán vizsgálja bölcsészettudományi szempontból az új média jelenségeit.

Kicsit talán furcsa módon, fordított sorrendben, ezután veszi a szerző sorra a hipertext vélt vagy valós irodalmi kezdeteit, kezdve Sterne *Tristram Shandy*-jével. Szűts azt igyekszik bebizonyítani, hogy a különböző szerzők már évszázadokkal a valós hipertext megszületése előtt elkezdtek kísérletezni annak narratív stratégiáival, melyek egyfajta folyamatosan jelenlévő szerzői módszerként éltek az irodalomban már akkor is, mikor azok valós megvalósításának még nem léteztek technikai lehetőségei (ezért is hívja ezeket „pszeudohipertexteknek”). Ez a fejezet épp amiatt érdekes, mert többféle megközelítésmódot érint.

Az ún. „gépversek”, vagyis a számítógéppel írt, aleatorikus vagy valamilyen szervezési, programozási elv szerint készített kvázi-irodalmi alkotások a szerzőség relativizálása miatt kerülnek terítékre mint hipertext-előzmények, a hipertextualitás többi jellemzőjével (interaktivitás, metanarratíva, stb.) nincsenek felruházva. Szűts meglepő módon azzal érvel, hogy az RSS, vagyis az automatizált webkettes hírfolyam ennek a megközelítésnek a továbbörökítője, így nem csupán egyszeri kuriózumként említi a gépversek divatját. Végül a sci-fi irodalomra, a cyberpunk irányzat kibertér vízióira kerül sor, mely téma előfutára a később tárgyalt augmentált valóság kérdéskörnek.

Ennél a fejezetnél lényegesen relevánsabb és talán érdekfeszítőbb is a következő, mely a szöveg és a befogadás szemléletváltozását vizsgálja a digitális korban. Talán egyértelmű, hogy a monitorról való olvasás csak első lépése az átalakulásnak. De talán mégsem, hiszen továbbra is olyan triviális viták tanúi lehetünk a mindennapi diskurzusban, mint a képernyőről és papírról való olvasás szembenállása. A Szűts által felvázolt kép nagyon is releváns, hiszen éppen itt kezdődik az a befogadói átalakulás, mely az egész médiafogyasztási piacot teljesen átalakította és valószínűleg még jobban át fogja alakítani az elkövetkezendő évtizedekben. Fontos tényező, hogy a digitális szövegre teljesen más szabályok alkalmazhatók, mint nyomtatott elődjére, így mindenestül megváltozik az a mód, ahogy a test nélküli alkotásokhoz viszonyulunk. A szerző érdeme, hogy alaposan körüljárja témáját, melybe a különböző internetes lexikonok és azok tudományos forrásmunkaként való használatának igen aktuális kérdése éppúgy beletartozik, mint a múlt digitalizálása és könnyen kereshetővé tétele.

A kötet azonban nem csak az irodalmi alkotásokra fókuszál, hiszen az új médiában éppen a médiakonvergencia hatására a szöveg, a kép, a hang és a mozgókép multimediális egységet alkot és elválaszthatatlan egymástól. Nagyon érdekes a nem szöveges alkotások (zene, kép, képzőművészet) fogyasztásának és marketingjének átalakulása is. Az lenne jó, ha nem mondanánk újdonságot az olvasónak azzal, hogy ma már virtuális galériákban járhatjuk be a világ leghíresebb múzeumait, melyekben közelről megszemlélhetjük az alkotásokat. Természetesen itt is szóba kerülnek olyan aspektusok, mint az élményszerűség vagy a digitálisan rögzített alkotások „súlya”. Végül a szerző röviden az ún. augmentált valóság kérdéskörét érinti, mely a valóságos világra kivetített digitális tartalom és tárgyi környezet egységét jelenti.

Összegezve a fentieket, hiánypótló műről van szó, mely szándékait tekintve – mint már említettük – egyfajta összefoglalása az új média jelenség-együttesének. Remélhetőleg a kötet vitára sarkal és elindít egyfajta tudományos diskurzust, melyre nagy szükség volna, mert a webkettő jelenségeiben való eligazodás a jelen és a jövő egyik fontos kérdése.